

ԱՐԱԿՈՒՄ ԱՅՎԱԳՅԱՆ

Տրեյլ Հայտ
Վահագուստ

From the private collection of
Mr. Karen Gregorian
donated in loving memory
by Helen Gregorian & the Katogianos Family
Los Angeles, California USA 2006

Ա. 551

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ Ե
№ 1 ՏՊԱՐԱՆԻ
ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ:

Այլվազյան Ա.

Ա 551 Երկրի վրայի գրաղմունքը: — [Էսսեներ և պատմվածքներ]: Ա. Այլվազյան. — Եր.: «Նախրի» 1993. — 144 էջ:

Էսսեների և պատմվածքների այս ժողովածուի նյութը մարդն է՝ որպիս ցաղաքակրթության մեծագույն ձևոքներում և որպիս տառապալից առեղջմանքում. Մարդը՝ հանգագործ, մարդը՝ աստվածարար, մարդը՝ երիտածին, մարդը՝ նտերնակա: Մարդը՝ իր հոգեկան բավիղ-ներում մոլորչած, մարդը՝ իր ամենաբնական նախասկզբով: Մարդը՝ Ստալին և Բերիա, մարդը՝ միամիտու մաքուր մի էռթյուն: Մարդը՝ պայքարը իր գեմ և ընդկզումը հանուն սեփական հավերժության:

Ա 4702080201 (9)
705 (01) 93

ԳՄԴ 84 Հ 7—44

5—550—00821—1

© «Նախրի» հրատարակչություն, ձևովորման համար, 1993

ԽՈՍՔԻ ԵՐԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գնացքի շարժվելուն պես վագոնի կուպեում, ցածր մահճակից վերին մահճակ բարձրացավ քառասուն տարեկան ճմոված մի տղամարդ և հազիվհազ տեղավորվեց իր տարիքի մաշված մի կնոջ կողքին։ Մնացած երկու ուղևորները շրջվեցին դեմքներով դեպի պատը և սուս քուն եղան։ Առանց այն էլ ուշ գիշեր էր... Հարեաններից մեկը՝ դիմացի ցածի ուղևորը՝ երիտասարդ կինը, քնել, միևնույն է, չկարողացավ. նեղ ու ճոճուան մահճակի վրա մի կերպ տեղավորված ծերուանանման զույգի սիրո արրունքը, առանձնապես տղամարդու հուղավառությունը՝ ճնշող ու գրգռիչ, անհարմար ու տոթակեզ մթնոլորտ ստեղծեցին կուպեում։

Դիմացի վերեկի ուղևորը՝ մսեղ ու հանգիստ անձավորություն, հենց սկզբից, մինչև մեջք դարձնելը, քթի տակ խնդմնդաց աշխարհի վրա ու մամլեց իր գլխի տակ սեփական ականջը։

Երիտասարդությունն ու ամոթն անցած տղամարդը հանձնել էր յուր անձը իր նման՝ տարիքը հետ զցած կնոջը։ Ու համրուրում էր քիթ ու բերան, ճակատ ու կզակ, աշք ու ականջ... Եվ ամենազարմանալին՝ խոսում էր ու խոսում... Նրա խոսքը երկար էր ու շվերջացավ մինչև լուսածեց։ Խոսում էր շնչառության արանքում, համբույրների ժամանակ... Խոսքը հորդում էր մարմնի բոլոր մասերից՝ թոքից ու սըրտից, ջղերից ու մազանոթներից... Ճերմախտի հոգոց էր, հայտնության եռութոր, նյութի ձայն, կրքի բանականացում... Նա խոսում էր իր սիրո մասին պառավանման կնոջ թոշնած

մաշկի նկատմամբ, նրա դալկության եղակիության հանգեցիք: Սերը ծերունանման տղամարդու մեջ վաղուց էր սաղմնավորվել, եփվել էր երկար ամիսներ ու այս անպատճի ժամին, տոթախարշ կուպեի նեղ մահճակի վրա արտահանվում էր... Ու նրա խոսքը ճշմարիտ էր, եթե խոսքն ընդունակություն ունի երբեկցե ճշմարիտ լինելու, այժմ առավելաշափ զուգակշիռ էր նրա վիճակին, բխում էր իր բշիշների ամենանվիրական, նախծին խորխորատներից: Խոսում էր նրա ամբողջ մարմինը, ու ինքը չկար, նյութապես վերացել էր, խոսքի կերպարանք ընդունել, խոսքն էր իր գոյի ապացույցը: Նրա խոսքը պահում էր կուպեում գտնվող, սուտ քուն մտած հարկանուհուն, կին, որ սիրվել էր ուզեցել և շէր սիրվել, որը ամբողջ կյանքում խոսքի կարոտ էր ունեցել և շէր լսել: Ու հիմա գլուխը խորը թաղել էր երկաթուղային կեղտակուր, խոնավ բարձի մեջ՝ շիանգարելու համար այսպիսի մեծ խոստովանության պահը: Եվ ցնծկոծում էր նրա համար, քանզի իր կյանքով շէր կարող հավատալ, բայց կանացի ները բռնողությամբ խնդության թրթիռի մեջ էր: Սերունանմանի խոսքը շէր նվազում, շէր անշատվում նրա վիճակից, և կուպեում ուրիշ բան գոյություն շէր կարող ունենալ. անիվների տկտկոցը, շոգեքարշի փնշոցը, վերջապես, ականջի վրա պառկած ուղևորի խոմփոցը նահանջել էին խոսքի առջև, ուշքը թանի կողմն էր...

Կուպեի ճահճացած օդը ինքն իր մեջ ուետինի պես սեղմը վում-հրմշտվում էր, տեղ չուներ, պեծ էր ուզում՝ պայթելու, լուսամուտ ու առաստաղ դուրս թափելու համար: Ու այդ պեծի վտանգը Սերունանմանի սիրո խոսքն էր՝ նրա ճաքճքված շուրթերից, անստորակետ ու անծայր... Կուպեն քրտնել էր, պղպջակներ էր տալիս վագոնի փակ լուսամուտների արանքներից, և գնացքը սուրում էր հայոց կաշկառի մեջ...

Սերունանմանը շարունակում էր բացապարզել իր սերը, արժեք դնում իր համբույրներին, իմաստավորում իր ոսկրոտ անդամների հպումները: Պառավանման կինը ազատ էր արձակել իր կնճիռները, կախվել էին նրա թոշնած մաշկի

ծալքերը՝ հեշտամտությունից թե գիշերվա թմրիրից, իսկ Սերունանմանը մինչև տակուցք քերում էր սիրո իր ճշմարտությունը՝ անմտահություն հաղորդելու ճգնությամբ իր զգացմանը (որպես իսկական հայ), որ չգնա կորչի ցանցառ ունայնության մեջ:

Այդպես լուսացավ, Սերունանմանի խոսքն ընդհատվեց գնացքի վերջնական կանգառի հետ. Ուղևորները իշան ֆնացքից, և Սերունանմանը իր կողքից տանում էր Պառավանմանին՝ որպես իսկական սիրով ու ճշմարտությամբ լցոնված՝ իր «ես»-ի մի այլ դրսեկորութիւն:

Կայարանում առավոտվա ժխորը կարծես ուրիշ օրվանից մնացած լիներ, կապ չուներ աղմկողների հետ. ձայներն ու առարկաները առանձին-առանձին էին ապրում. Քայլերը իրենք իրենց համար էին գոյանում, նրանց ձայները՝ իրենք իրենց համար... Դուները առանց աղմուկ էին բացվում-խփում, նրանց աղմուկը ուրիշ տեղից ու ժամանակից էր գալիս... Կայարանի մեծողի ժամացույցի զանգը զարկում էր, նրա հնչյունները զանազան ճամպրուկների մեջ այս ու այն կողմ էին ուղեկորվում...

Պառավանման կինը՝ քնատ ու անտարբեր, ոտքերը առաջ էր գցում՝ ճպոոտ աշքերը թաշկինակի թքոտած ծայրով սըրբելով։ Մի պահ կանգնեց, գուլպան վեր քաշեց իր ճլոտ զիստի վրա ու նայեց ուղեկցին։ Սերունանմանը նորեն խոսք արտահանեց՝ ասես գիշերվա խոսքից փշրունք էր մնացել շնչափողի մեջ։

Նրանք դուրս եկան կայարանից, Կանգնեցին ելքի մոտ կինը նայեց շորսբոլորը, հետո Սերունանմանին և սովորական ասաց.

— Զահլա՛ տարսոր!՝

Սերունանման տղամարդը շհամկացավ խոսքի իմաստն ու նշանակությունը, որովհետև այն շատ կարճ էր և ապօրինածին։ Ինքն իր համար, ինչպես շրջապատի հնչյունները։ Նրա խոսքը կապի մեջ չէր իր և գիշերվա հետ։ Ինքն իր մեջ էր, իր պատյանն ուներ. կարծր, սահմանագծված, Եվ Սերունանմանը չէր հասկանա, եթե շտեսներ, որ այդ կարճ խոսքը գործողություն է սկսում։ Որովհետև կինը գնաց... նա նոր միայն հասկացավ, որ կինը գնում է մշտապես, և

դա անտանելի էր իր համար: Բայց նա այլևս խոսք չուներ, պարպել էր բոլորը և նոր բան չէր կարող ասել, քանզի իր ներսում ոչինչ չէր մնացել: Նա հետո երկար տարիներ կըրկնում էր ինքն իր համար ու նաև՝ այս ու այն կողմ՝ վագոնի ամբողջ գիշերվա ճշմարտությունը բառ առ բառ: Դա իր կյանքն էր խոսքի մեջ: Կամ խոսք դարձած իր կերպարանքը:

Դժվար է որոշել խոսքի շափի նշանակությունը: Անհնար է շափակշոել խոսքի երկարությունը... Սպան ասաց՝ կրա՞կ, և սառը գետնափորում մեռան Փիլիսոփայի երեսուն տարվա դասախոսությունները: Դա միայն շորս տառ էր լեզվի վրա դրված, որ արմատ շուներ ուղեղում և սրտում:

Զինվորի ականջին հասավ՝ կատարե՛լ, և սպանվեցին. Համլետի ու Բերթըրակի մենախոսությունները Մեյերխոլդի ուղեղում:

Ամբոխի պոշատ բոռոցը խաշ հանեց մի անվերջանալի կեռան քարոզ:

Անհնար է հասկանալ խոսքի երկրաշափությունը: Չորս հազար տարի Հայը խոսում է: Խոսքը երկար է: Պատասխան՝ կարծ. «Ճահլա՛ տարար»:

ՀԱՍԱՐԱԿ ՄԱՐԴԸ

Ասւրված և մանրէ. սա մեկ և նոյն համակարգն է: Տարբերությունը նրանց միջև կենտրոնների քանակի մեջ է:

ԳՈՒՐՋԻԵՎ

Փետրվարյան հեղափոխությունից տասը տարի առաջ Թիֆլիսում հանդիպեցին Գուրջիկը և Ստալինը: Նրանք մնացին տարածության վրա՝ այդպես էլ մոտիկից շծանոթանալով: Բայց միմյանց ճանաչեցին այդ օրը՝ նրանցից ամեն մեկը յուրովսանն: Այդ ժանոթության բնույթն եմ ուզում ձեզ ներկայացնել ու նաև մի փոքրիկ վերջաբան-հանգուցալուծում կցել սույն պարականոն պատմությանը:

Գուրջիկը շատ էր խոսում: Ու նրան շատ էին լսում: Նա

վերստին ականջների հերոս էր։ Ոռւսաստանի և աշխարհի շատ մասերի ուղադրությունը նրա կողմն էր։ Նա դասախոս-սությունների պես մի բան էր նախաձեռնում առանց կազմակերպելու։ Քանզի լսողները շատ էին ու հետապնդում էին նրան։ Առինքնող ու խորհրդավոր նրա ուժը հավաքում էր մարդկանց իրենց իսկ ձգտումով։ Ժանգառք ու տագնապախոռվ ժամանակներ էին, և մարդիկ ելք էին փնտրում աղտամուղտի մեջ, մի լնջին սողանցք ակնկալում դեպի որևէ լինելություն... Ամեն ինչ դժվար էր, բացի մեռնելուց։ Կյանք պահպանելը դժվար էր, մարմին սննելը՝ շարշարալից, եկեղեցին ինքը երկրավոր՝ ճաք տված գետնի վրա, արահետ էր անհրաժեշտ դեպի վերացականը՝ գոնե հոգին պահ տալու համար։ Գուրջիկը ամբողջացնում էր, միասնականացնում բովանդակը՝ երկինք, գետին, մարդ, տիեզերք... Եվ մարդը ամեն ինչ էր և, ուրեմն, ինքն իր մեջ կորչել շէր կարող։

Զերքեզովյան փողոցի վրա, պարոն Կավ-յանի տան մեծ սրահում հերթական հանդիպումն էր Գուրջիկի հետ։ Անսովոր էր մթնոլորտը։ Գուրջիկը խորհրդավորության շղարշով էր պատում իր դասախոսությունները, որոնք մտերմիկ զրույցի տակ քողարկելով՝ հազար ու մի արգելք ու պայման առաջադրում՝ դրանցով իսկ ավելի շեշտելով իր գիտելիքի նշանակությունն ու անձի բացառիկությունը։

Գուրջիկի մոսկովյան երկրպագուն՝ սնանկացած վրացի ազնվականն ու դիլետանտ հեղափոխականը, Զերքեզովյան փողոցի այս սրահը բերեց իր ժանոթին՝ անփույթ հագուստով, անթրաշ դեմքով երիտասարդ Զուղաշվիլուն։ Նա սուսուփուտ տեղավորվեց սրահի անկյունում ու թեպետ աշքից հեռու նստեց, սակայն Գուրջիկը նկատեց նրան ու, խոսելու ժամանակ, ավելի նրա կողմն էր ուղղում իր հայացքը։ Հայացքն ինքնեկ կապ էր ուզում ստեղծել, ազդել էր ուզում անկյունում տեղ գտած անթրաշ հյուրի վրա, բայց նրա դեմքից ոչ մի արձագանք չէր ստանում։ Անհաղորդ էր Զուղաշվիլու դեմքը։ «Մի՞թե չի լսում», — զարմացավ Գուրջիկը և ինքզինք ստիպեց խոսքի ազդեցությունն ավելացնել՝ իր ավիշի պաշարների հաշվին։ Նա սկսեց խոսել իր գլուխգործոց առաքելության՝ նուամիասնության օրենքի շուրջ։ Հայտնատեսի հստակությամբ նա տեսնում էր և տեսցնել ցանկանում Գոր-

Ժողովրդյան, Դիմադրության և Հավասարակշռության համախոսության օրենքի կիրառականը:

Անկյունում նստած անթրաշ դեմքը անտարբեր էր:

Գուրջիկը մտաբերեց Մոսկվայի, Էսենտուկիի, Բելինի, Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի իր դասախոսությունների ընթացքում ներշնչված, վերացած ունկնդիրներին: Եվ որովհետև անթրաշ դեմքից ոչ մի ալիք չէր հակադարձվում, Գուրջիկը ավելի բաց խոսեց՝ ամփոփելով ամենակարեոր ու մատշելի խնդիրը: Նա խոսեց Կամքի և ճակատագրի համակեցության մասին: Ու նա՝ աստվածարյալ, ինքն էր իր մարգարեության հիմքը, իր յուրաքանչյուր բջիջից էր հորդում գերակա ճըշմարտությունը, ինքն էր համայնի բացապարզման կենտրոնը: Կամք և ճակատագրի... Թերևս Կամքի կազմախոսությունն էր կանոնում Գուրջիկը, ու փայլում էին նրա աշքերը, որոնց ընդերքում վայրագ համոզվածություն կար, որ Կամքի թանձրուկը ինքն է, և իր կամքն է մագնիսի պես ձգում ղեպի զինք մեծատիեզերքի և մանրաշխարհի ճանաչողության աստծուն: Անսահման կամքը արգելք չուներ, ու նա իշխում էր հիմա և այստեղ՝ մարդկանց վրա, և՝ դուրս՝ Թիֆլիսի փողոցներում, և աշխարհի վրա ու տիեզերքի... Ամենը ներքակում էր իր միտք-կամքի մեջ, և ինքն էր միահեծանը նյութի մեջ և նյութի վրա...

Անթրաշ դեմքը չէր արձագանքում, ու մի հպանցիկ նայվածքի ժամանակ Գուրջիկը նկատեց, որ նա անմասն է: Ինչ-որ մի կերպ սփոփկելու համար, մոզը եզրակացրեց՝ «Նա ուղղակի սահմանափակ է»: Ու այդ եզրակացությունից հանգստանալով, շարունակեց իր խոսքը և, քիչ անց, երբ նա նորեն բռնկվեց իր տարերքով ու մտավ իմաստության խորխորատները, այլևս մոռացավ անկյունում գտնվող անթրաշ դեմքին: Համընդհանուր ճշմարտությունն էր հայտնաբերում՝ մաթեմատիկական կատեգորիաներով ձգրտելով իսկության կմախքը: Իր մարդկային ուղեղով օրենք էր սահմանում բովանդակի համար՝ օրգանականի և անօրգանականի, մեռյալի և քարացածի, շարժականի և անշարժի... Լասրանին էր հանձնում մարդկային փոխհարաբերությունների մանրամասներից հյուսվող կեցության բանգածքը... Խոսքի այն մասում, երբ Գուրջիկը վերհանում էր փոխ-

կապակցության խորհուրդը՝ ատոմների միջև, մարդկային մարմնի մասերի միջև, մարդու և մարդու միջև, նա աշքի ժայռով տեսավ, թե ինչպես անփուլթ արտաքինով և անթրաշ դեմքով երիտասարդը վեր կացավ իր՝ տեղից ու դուրս գնաց...

Գուրզիկը հենց իր վարքով յուր ասածների հաստատումն էր։ Ոչ ոք գիտի շընկավ, թե ինչ կատարվեց նրա հետ։ Ոչ նրա ոգեգորությունն էր տեսանելի, ոչ՝ նրա դժգոհությունը։ Նույնիսկ նրա հոգնածությունը շնկատվեց։ Իսկ նա իսկապես հոգնել էր։ Ընկղմվեց բազկաթոռի մեջ ու հայացքով ամփոփեց սրահը՝ անկյան լրած աթոռով։ «Պնդագլո՛ւս», — փնթփնթաց Գուրզիկը՝ իր հերսոտ խոսքից թեթևանալով, բայց դժգոհության մի բիծ, այնուամենայնիվ, մնաց նրա ներսում, դժգոհություն իր մոսկովյան երկրապագուից, որ ում ասես բերում է յուր դասախոսությունների փոքրատար սրահներում տեղ զբաղեցնելու։

Հափշտակության նիրվանայում գտնվող լսարանը հարցեր էր տալիս Գուրզիկին ու գնահատականներ՝ նրա ուսմունքին։ Նա պատասխանելու արանքում մտածեց։ «Ոչ ոքի մտքից զեռ չի անցել նրան կոչել՝ «կինելիության դոկտոր, կամքի մոգ»։

Սրահը դատարկվեց, և տանտերն անցավ սուրճ պատրաստելու։

— Ինչո՞ւ կեսից դուրս գնաց քո հեղափոխական ծանոթը, — հարցրեց Գուրզիկը իր մոսկովյան երկրապագուին։

Մնանկացած ազնվականն ու դիլետանտ հեղափոխականը խուսափել ուսերը թոթվեց։

— Գոնե կհաղորդե՞՞ս՝ ինչ ասաց... — իշնելով իր կամքի օրինապատշաճությունից՝ փարթամ բեղերի տակ մրթմրթաց Գուրզիկը։

— Կարեն՝ է ոք... — երկրապատւն քաշվելով ոտքից ոտքնկավ։

— Կարենը է, — սրոշակի ասաց Գուրզիկը։ Ու նրան ստել ֆիզիկապես անհնար էր, և դիլետանտ հեղափոխականը ենթարկվեց իր կուռքին։

— Ասաց... կարծեմ՝ ֆանֆարոն... թե... պիծոն...

— Պիծո՞ն... — զարմացավ Գուրզիկը և ծիծաղեց։ — Ես այդպես էլ գիտեի։ Նա ոչինչ չի հասկացել... Սահմանափակ գավացի... Նրան չէր խանգարի մի քիչ գաղափար ունենալ

գոնե մարդկային փոխհարաբերությունների մանրամասների վերաբերյալ, որոնցից հյուսված է կեցությունը և որոնցով պայմանավորված է ամեն տեսակի գործոնեություն...

Հեղափոխությունից հետո Գուրջիկը եկավ Հայաստան՝ աշխարհի կամքն ու ճակատագիրը՝ նրա մի հատված մարդկության վիճակով ճշգրտելու՝ իր բովանդակի միեղինության օրենքի հիման վրա։ Եվ արագ հեռացավ։ Թե ինչո՞ւ և ի՞նչ մտածեց՝ հայտնի չէ։ Նա կրկին շրջագայեց աշխարհով. եղավ Մոսկվայում, Պետրոգրադում, Բեռլինում, Լոնդոնում, Ամերիկայում և հիմնվեց Փարիզում։

Փարիզից տեսավ անթրաշ իր համաքաղաքացուն, տեղեկացավ նրա գործերին և սկսուն հետևեց նրա վերընթաց շարժմանը։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Ստալինը իշխեց նաև Եվրոպայի ու կես աշխարհի վրա, Գուրջիկը կորցրեց յուր կեցվածքը, ու երերաց նրա համոզվածությունը իր գիտելիքի մասին կամքի ու ճակատագրի վերաբերյալ։

Մեր մոգը փարիզյան իր ստուգիայում վերստին դասախոսում էր Եվրոպայի գրողների համար, բացապարզում էր կամքի և ճակատագրի խորհուրդը, սակայն նրա ասածի տակ համր ու բարիշ սորտորում էր Երկրորդ բովանդակությունը։ «Ստալինը հասարակ է... Ստալինի ուժը այնքան նախեղակ է, պարզունակ, որ շի կարելի ուժ անվանել, այնքան չգիտակցված, շիմաստավորված հենց իր կողմից, որ կողքանց կամ տակից ու նույնիսկ վերեկց անհասկանալի է, անըմբոնելի։ Բնությունը բացատրել ուղեղի վերլուծությամբ, առավել ևս՝ զարգացած ուղեղի, նրբամոլ խելքի, մեծ գիտելիք ունեցող մտքի վերլուծությամբ՝ անհնար է։ Ստալինի՝ սեփական մեծության ինքնորոշումը, կամքի գերակայությունը նրա բնական սահմանափակության մեջ է։ Սահմանափակ իր տեսակի մեջ։ Հենց դա է նրա ուժը։ Եթե նա ընդունակ լիներ թափանցելու ուրիշ տեսակի մեջ, ապա կտարրալուծվեր և կդառնար այլոց մի մասը։ Ինքնաձուլլ սահմանափակություն։ Իր տեսակին համասերմ կամք։ ԻնչՔԱՆ ՀԵՇՏ է ՍՏԱԼԻՆ ԾՆՎԵԼԸ, ԵՎ ԻՆՉՔԱՆ ԴԺՎԱՐ է ՍՏԱԼԻՆ ԴԱՐՆԱԼԸ։ Բնության հաղթանակը, քաղաքակրթության ժըխ-

տումը։ Հասարակ Ստալին... եվ իմ՝ Գուրզիկիս ստեղծած նոր Աշխարհի կեսը՝ նրա կամքի տակ։ Իսկ ես՝ «լինելության դոկտորս», ընկա աջ ու ձախ աշխարհով մեկ, դասաբանեցի ամեն ինչ, բացատրեցի կամքի ու ճակատագրի գաղտնիքը... և իմ ամենամեծ նվաճումը եղավ այն, որ Տիբեթում առևանգեցի Դալայ-Լամային»։

ԽՍՊԱՆԵՐԵՆ ԼԵԶՈՒ

1943 թվականին Ուրալի հոսպիտալներից մեկում մահացավ ծանր վիրավոր եղբայրս։ Հայրս իր մնացած մի թոքով աշխատում էր պողպատահալ վառարանի դիմաց։ Մորաքրոջս տղան անհետ կորավ Ղրիմում։ Մորաքրոջս սպանեցին Մինգրելիայի սիմինդրի արտերում, երկայնաձիգ եղիպտացորենի ցողունների տակ։ Երեկոները կարմիր բանակի ամառային ակումբում նվագում էր փողային երաժշտախումբը, և նրա շուրջը զրոսնում էին միթեանի, միոտանի, միաշքանի ճակատայինները։ Մեր պատուհանի շըրջանակով ամփոփված տարածության մեջ դեպի աջ՝ դեպի արևմուտք էին քայլում զորամասերը, դեպի ձախ՝ դեպի արևելք էին քոնթքոնթում գաղթականների թափորները։ Արև չկար... իսկ եթե ավելի իրապաշտ լինեմ՝ արեւ շքացել է իմ հիշողության եղանակից։

— Արի մեր տանը ապրի, — ասացի ես իսպանացի Սատուրնինյոյին։ Նա հանրապետականի որդի էր և 1936 թվականին՝ Հանրապետական հսպանիայի անկումից հետո, եկել էր Խորհրդային Միություն։ Աշխատում էր ինձ հետ գործարանային արտադրամասում և ապրում էր ցուրտ և անհրապույր հանրակացարանում, որ ավելի զորանոցի էր նման։

— Քոր զո՞ւ? — շփոթված հարցրեց նա։

— Հենց այնպես, — ասացի ես։ — Մեր տանը գոնե վառարան կա, իսկ դու համարյա մերկ ես։ (Նրա և նրա ընկերների բոլոր շորերը իրենց գործածն էին։ Նրանք նույնիսկ կողիկներ էին գործում)։

— Քոր զո՞ւ? — կրկնեց իր հարցը Սատուրնինյոն՝ ինքն իրեն ժամանակ տալով մտածելու համար։

— Մարդ ենք, չէ՞...— ասացի ես:— Եվ քեզ է հարմար,
և ինձ էլ իսպաներեն կսովորեցնես:

— Հարմար է...— հարցրեց Սատուրնինյոն:— Բաւ-
ուո...,— համաձայնեց նա:

Ու տեղափոխվեց մեր խարխով բնակարանը: «1760թ.»՝
գրված էր տան աղյուսե ճակատին: (Ավելի ճիշտ՝ բարձր
քանդակված էր հենց իր աղյուսներից): Եվ մեզանից ոչ մեկը
չփառեր, որ դա նրա ծննդյան թվականն էր: Միայն հետո,
երբ փլվեց, ես հիշողությանս մեջ վերստեղծեցի նրա ժեր,
մտերմիկ կերպարը:

Մեր առջև թանձր աղջամուղջ էր գոյացել, որի մյուս
կողմում պատերազմի վերջն էր. հացը՝ առանց գրքույկի,
գիշերը՝ առանց անցաթղթի... Ու գլուխներս խրած մեզի մեջ՝
քնատ ու սոված, հոգնած ու մրսած, ամեն լուսումութին
գնում էինք բանվորական գնացքով, ուշ երեկոյան վերադառ-
նում էինք ոտքով, և քնելու համար ժամանակ չէր մնում:

— Vamos խորաց*,— ասում էր Սատուրնինյոն:

— Vamos...— կրկնում էի ես, և մենք գնում էինք ժխե-
լու միզահոտով հագեցած, նամաշոտ ոտատեղում:

— Vamos a casa**,— ասում էր Սատուրնինյոն:

— Vamos...— կրկնում էի ես, և մենք դեղեռում էինք
դեպի տուն՝ տիսուր ու լուսաքողարկված փողոցներով:

Տանը, գործարանում և էլեկտրագնացքի մեջ Սատուր-
նինյոն ինձ կարդում էր Լորկայի բանաստեղծությունները՝
իսպաներենը սովորեցնելու նպատակով: Նաև շատախոսում
էր՝ ամեն լնչին առարկայի հետ կապելով իսպաներեն մի
բառ... Ու իսպաներեն բառերը մթին էին կպշում, տաղտուկի
հետ էին միավորվում, սովոր ընկերն էին դառնում, հերթ էին
կանգնում, հոգիմաշ ձանձրախտով էին հունցվում, վավաշոտ
վախին էին տրվում, շարշարանքի քրտինքի մեջ էին մտնում,
կորստի կսկիծն էին յուրացնում...

Թանձր մեզի միջից դուքս եկանք Սատուրնինյոյի գործած
ոտնամաններով: Մեզի այն կողմում պատերազմ արդեն

* Գնանք, ժխենք:

** Գնանք տուն:

Հկար: Սատուրնինյոն բոլոր իւպանացիների հետ մեկնեց Մոսկվա, այնտեղից՝ հսպանիա:

Քառասուն տարվա ընթացքում կամաց-կամաց մոռացա հսպաներեն հարյուրի շափ արտահայտություններն ու մի հազարի շափ բառերը:

1988 թվականի դեկտեմբերին մեր հողը հայավարի սիրեց մեզ, ուժգին թրմփացրեց մեր ուսին, սեղմեց իր կաշկառ բազուկների մեջ, բերանը բացեց գյուղից գյուղ՝ «Զեր ցավը տանեմ» գոռալու համար... Ինչ իմանար իմ եռանդաշատ ու կոպտածե Հայրենիքը, որ կարոտն էլ շափ ու ձեռնի և փոքր-ինչ դիվանագիտություն է հարկավոր գրեախառնության դեպքում...

Ութ հոգի իմ ընտանիքից զոհ գնացին իմ շքնաղ բնության զեղումներին: Եվ իմ առջև նորեն թանձրացավ վշտի, ձանձրախտի, կորստի և հուսալքման շերտը... Նրա հետեւմ ոչինչ չէր երկում, հեղձուցիչ տաղտուկը հիմնական բաղադրությունը դարձավ մթնոլորտի...

Իմ հին բարեկամը՝ հիսունական թվականների Հայաստանի բոնցքամարտի շեմպիոնը, շուտ-շուտ գալիս էր ավերակների վրա՝ յուրովսանն սփոփելու վիճակս: Զգիտեր՝ որ կողմից սկսեր, ի՞նչ ասեր. ասելու բան չէր մնացել, և նա ուղղակի խոսքեր էր օդավորում՝ գոնե խոսքերին կյանք տալու համար, միենույն է նրանք իմաստ չէին ունենալու կարգաբանությունը կորցրած ավերակների մեջ...

Աշխ ընկավ նրա ձեռքի ամսագրին:

— Բոնցքամարտ է..., — անհամարձակ ասաց ընկերս՝ ինձ մի ուրիշ տրամադրության շորշով հաղորդելու հույսով: — Հայաստանի բոնցքամարտի մասին է... Տես, իմ անունն էլ կա: Կուբայի մարզական հանդեսն է, իսպաներեն... Անուններից և Արմենիա բառից բացի ոչինչ չեմ կարող հասկանալ: Ես ձեռքս առա ամսագրիր:

— Իսպաներեն գիտցող ծանոթ շունե՞ս..., — թեթևանալով, որ խոսակցություն է ստացվում վերացական թեմայով, հարցրեց ընկերս:

— Զէ..., — ասացի ես: — Մի ժամանակ նույնիսկ մի քեզ խոսում էի: Դա էլ մոռացա...

— Մի ժամանակ ես էլ դպրոցում ֆրանսերեն էի սովո-

րում, հիմա ոչ մի բառ չգիտեմ...— Հետո սարքովի զարմանքով ինձ նայեց (ու նաև ուրախանալով, որ ես մտնում եմ կողմնակի նյութի մեջ).— Լսիր, էդ ինչպես է, որ մեզանից ոչ մեկը իր սովորած լեզուն չգիտի... Համարյա հինգ տարի դպրոցում, մի էդքան էլ՝ ինստիտուտում... Ի՞նչ է՝ մենք բո՞ւթ էինք...

— Ժամանակն էր ուրիշ...,— ասացի ես, և մինչև ընկերս ավերակների տակից դպրոցական մի դասացուցակ կհաներ, ես աշք ածեցի ամսագրի էջը՝ թեկուզ մի քանի բառ վերծանելու նպատակով։ Ու առաջին տողից մինչև վերջինը սկսեցի կարդալով թարգմանել։ Ընկերս զարմացած ինձ էր նայում։

— Ասա գիտես, էլի...

— Ոչ, — հաստատ ասացի ես։

— Բա ո՞նց թարգմանեցիր ամբողջ էջը...

— Ինքս էլ չգիտեմ...,— ասացի ես ու միայն հետո զարմացա իմ արածի վրա։

— Մի անգամ էլ կարդա, — խնդրեց ընկերս։

Ես նայեցի էջին, մտովի սկսեցի կարդալ լատինատառ բառերը և ոչինչ չկարողացա թարգմանել։ Նույնիսկ քիչ առաջ թարգմանածս էր անծանոթ։

Ընկերս ժպտաց։

— Հնարո՞ւմ էիր... էնպես, ենթադրությամբ, երկի...

— Երկի, — համաձայնեցի ես, բայց ներքուստ համոզված էի, որ առաջին անգամ թարգմանեցի լրիվ և ճշգրիտ։

Երկու օր հետո ընկերս կրկին այցելեց ավերակները և ասաց։

— Երեկ ամսագիրը տարա համալսարան, թարգմանեցին. գիտե՞ս՝ ճիշտ քո թարգմանածը դուրս եկավ։ Ծուզացա՞ր երկրորդ անգամ կարդալ..., — ծիծաղեց նա։

Ես ուսերս թոթվեցի, բայց գիտեի, որ շծովացա, երկրորդ անգամ ուղղակի չկարողացա հասկանալ թեկուզկ մի տող։ Ես թարգմանեցի միայն ՄԵԿ անդամ։ Հետո երկար մտածում էի դրա մասին և եզրակացրեցի, զգացի, որ իմ մեջ վերստեղծվել էր այն՝ պատերազմական եղերաշուր տարիների ծանր հոգեվիճակը, դիմացս բարձրացել էր վշտի և ձանձրախտի, կորստի և հուսալքման թանձրաշերտ մեզ։

Ու վիճակների կրկնությունը իմ ենթագիտակցության ինչ-որ անկյուններից, տարբեր տարիների տրամադրությունների տակից վերհանել, վերականգնել է հոգեսպառ տիրությունը ու նրա հետ հունցված իսպաներենը: Զէ որ իսպաներեն բառերը ես ներառում էի պատերազմի և մեր ընտանիքի ողբերգական իրադարձությունների միջոցով, նրանց հետ միաձուլլ: Ու դուրս մղվեց մեկ անգամ միայն: Ու այդ ֆանտաստիկ մեկ անդամը մնաց իմ գաղտնիքը՝ որպես իրականի և երեակայականի համաձուլվածք: Ու շուտով ինքս սկսեցի կասկածել իմ ընթերցման և հիշողության վրա: Ասում ենք, երբեմն նույնիսկ վիրավորվելով, որ մի խոսքից կամ մի փաստից մարդիկ կարող են կասկածի տակ առնել քո ամբողջ էությունը: Ու շես հասկանում՝ ինչո՞ւ, ախր, դուք հո ինձ գիտեք, ճանաշում եք այսքան տարի և հիմա, մի աննշան փաստը կարող եք ընդհանրացնել, մի շնչին դիպվածի հիման վրա կասկածի տակ առնել իմ ամբողջ կյանքը: Միայն մի պատահական վրիպումը հերիք է, որ նույնիսկ ամենամոտիկ մարդը կարծիքավորի քո կայուն ու հայտնի՝ միայն քեզ հատուկ կողմերը: Ու հիմա զգացի, թե որքան սովորական է աշխարհը, միանման կանոնակազմ: Ինքս ինձ կասկածեցի, ու կասկածում էի այդ մեկ անգամվա իսպաներենին:

Այս տարի՝ 1989 թվականի վերջերին միայն, հայացքս ավերակների վրայից կարողացաց դարձնել մի ուրիշ կողմ. ցրված ժողովուրդ՝ ճակատագրի դողդողացող եղբերով, շրջափակում, վագոնների կողոպուտ, ճանապարհներ՝ վտանգի մեջ, փախստականներ՝ բաց երկնքի տակ, ազգային անսահմանությունից եկող և անսահմանություն փնտրող աշք, հողագնդի վրա մի կերպ արանք գտած՝ կծմծած-կերած լավաշի նման քարտեզ, մարդկային մի հնամենի զանգվածի ապրելատեղի...

Այդ օրերին ես պատահմամբ հայտնվեցի Խորվիրապի շրջակայքում: Հնագիտական պեղումներում հայտնաբերվել էին ասորեստանյան սեպագիր սալիկներ: Մանկության ընկերս զգուշորեն մաքրում էր սալիկի մակերեսը: Ես նայում էի Մասիսներին, եկեղեցու մոտի բլուրներին և մտածում, թե էլի ինչ կարող է թաքնված լինել այս հողակույտերի տակ: Ու մտածեցի, որ ժամանակն է նրանց մեջ պահված. հողա-

թմբերի շափով ժամանակը՝ այս ահռելի, ամենակտւ ունայ-նության մեջ... Իմ տարիքի շափից դիտելով հողաթմբերը, զգում էի, որ այնքան էլ մեծ բան չէ երկու-երեք հազար տարին։ Մի փոքրիկ դիմակ, մի փոքրիկ թումբ... Երկնքի տակ էի, հողի վրա, ու մի աշխատ ընկերոջս ձեռքի սալիկի մակերեսով էր անցնում։ Եվ ես ներէական համոզմունքով սկսեցի կարդալ ասորական սեպագրությունը։ Բարելացի դպիրի գործնական ուղերձն էր ուրարտական վաճառականին։ Դա Մի պահ էր միայն և Մեկ անգամ։ Կարդում էի բովանդակությունը առանց գիտենալու սեպագիր նշանները, կազմում ու հասկանում էի տեքստը։ Դա մի պահ էր միայն, և ես տեղնուտեղը մոռացա կարդացածս և լարված ու անէացած շուրջս էի նայում...»

Իմ զիճակից անտեղյակ հնագետ ընկերս ինձ նայեց ու աշխով արեց։

— «Գատկերացնում ես՝ ինչքան պիտի գլուխ շարդենք սրա վրա...»

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՏԸ

Ինքնավստահությունը պարապ խոսք չէ։ Ես համոզված էի իմ ներքին հնարավորությունների անսահմանության մեջ։ Անկարելի ոչինչ չկար։ Ամեն ինչ, աներեակայելին, հրաշագործության ընդունակությունը դրված էր իմ ներսում, ու միայն մեծ ցանկություն էր հարկավոր ու եռանդ, որպեսզի վեր հանեի ամենակարողությունս՝ իրականացնելու համար անկարելին։ Ես համոզված էի, որ այդ բոլորը ծովության վերարկի տակ է սմբած, և դժվարը ծովության հաղթահարումն է։ Բայց մի անգամ, վերջապես, ես խնդիր դրեցի իմ առջև՝ զանցառել բեռի ծանրությունը, քանզի ինձ հանգիստ չէր տալիս մեր թաղի Շամիրամի վեցերորդ մատը։ Գեղեցիկ մարմին ուներ Շամիրամը, առինքնող ու ցանկահարուց։ Նրա մարմնի մասերի շարժունակության ներդաշնակությունը արթնացնում էր անդիմադրելի մի զգացում՝ հանձնվել նրա հմայքին, ստրկանալ նրա գեղեցկության խորհրդավոր կամքին։ Բայց հարկավոր էր միայն նկատել նրա ձեռքի ավե-

լորդ մատը՝ բացասական զգացման մրրկող մի ապտակ հետ
էր շպրտում նրա բոլոր բարեմասնությունները ու զգվանք
առաջացնում Շամիրամի ամրող դրսերութի հանդեպ:
Զարմանալի էր ու անհասկանալի, ավելի ճիշտ՝ տրամարա-
նության շփմացող. ամեն ինչ չնաշխարհիկ էր, ամեն ինչ
տեղը, ու միայն այդ փոքրիկ պակասությունը (թերեւս կա-
րելի է ասել՝ ավելորդությունը) կտրուկ շրջում էր գեղեց-
կության ընկալման կենսաբանական համակարգը: Շամիրամի
ձեռքը գեղեցիկ էր, անթերի, մատները նուրբ էին ու նույն-
քան շքնազ, որքան նրա ամեն ինչը, և այդ ավելորդ մատն
էլ գեղեցիկ էր մնացած մատների նման, նրանց հարագատ
շարունակությունը: Մի գեղեցիկ մատ ավելի, ինչ կա որ,
որն է գաղտնիքը: Սակայն զգացմունքայինը բացատրել ան-
հնար է, դատողությունից և վերլուծությունից դուրս: Ինձ
հետաքրքրեց նրա ուրիշ կողմը՝ ավելորդ մատի ծագման
պատճառը: Բնության խա՞ղ է, Աստծո կումակորություն: Ու
ես հետապնդեցի նպատակը՝ իմանալ մի ավելորդ մատի
գոյության պատճառը: Դեռևս 1769 թվականին Պետերրուրդի
գիտությունների ակադեմիայի ոռու անդամ, գերմանացի
Կասպար Ֆրիդրիխ Վոլֆը իր ժնյութեր մտորումների հա-
մար՝ խեղանդամների տեսության կապակցությամբ լատի-
ներեն աշխատության մեջ հիշատակում էր շարաբաստիկ
վեցերորդ մատի գոյության փաստը և գլուխ էր ջարդում նրա
ծագումնաբանության վրա: Նա եկել էր եղրակացության, որ
նախնիներից սերնդեսերունդ փոխանցվում են բոլոր այն
տվյալները, որոնք ի սկզբանե սահմանում են մարդու կազ-
մախոսությունը: Եվ որ վեց մատ ունեցող ծնողի զավակը
նույնպես վեց մատ պիտի ունենաւ:

Ես մոտիկից ծանոթացա Շամիրամին և սկսեցի այցելել
նրա տունը: Ճայրը մահացել էր վաղուց, երբ Շամիրամը շորս
տարեկան էր հազիվ, և ես չէի կարող պատկերացում կազ-
մել ծեռղի մատների մասին: Իսկ հարցնել վեցերորդ մատի
վերաբերյալ Շամիրամին, երբ նա իր ձեռքը փորձում էր
թաքցնել ավելորդ Գայացքներից, անհարմար էր ու դաժան: Ես
դիտեցի նրա ընտանեկան լուսանկարները. հոր միայն
մի լուսանկարն էր մնացել՝ այն էլ «Վորոշիլովյան հրաձիգ»
անձնական վկայականից պոկված, որտեղ, ինչպես և ըն-

դունված է, լոկ դեմքն էր: Դեմքից էլ՝ քիչ բան. խունացած գորշություն՝ տարիների թիկունքից: Ի վերջո Շամիրամի տան շրջակայքում գտա մի ծերունու, որը տեսել էր նրա հորը և նույնիսկ նարդի էր խաղացել հետք: «Լավ դուշն է էր բերում, — հիշեց ծերուկը: — Բուռը մեծ էր, զառերը ազւ աշարժվում էին մեջը ու միշտ կանգնեցվում ուղածի վրա»: «Երկի վեցերորդ մատով էր ուղղում», — կտակով ճշտեցի ես: Ծերուկը վիրավորվեց. վեցերորդ մատը նա այլ կերպ հասկացավ:

Ուրեմն, պապն է ունեցել վեց մատ, մտածեցի ես: Ինչ-որ մի տեղից պիտի որ գար այդ մատը: Ինքն իրեն չէր կարող առաջանալ: Վոլֆի աշխատության մեջ կար նաև կոմս դը Բյուֆոնի տեսակետը: Կոմսը համոզված էր, որ մարդու մարմնի յուրաքանչյուր անդամ ունի իր մոլեկուլները, և նրանք կազմավորում են տվյալ անդամի նմանակին ու սաղմի մեջ մտցնում նրա բոլոր հատկությունները. ոտքը իր նման ոտք էր ստեղծում, աշքը՝ աշք, ձեռքը՝ ձեռք... և այդպես մնացած ամեն ինչ:

Կարող եք Հավատալ, բայց ես սկսեցի որոնել Շամիրամի պապի հետքերը: (Ասացի, որ ինքնավատահությունը պարապ խոսք չէ, և հետո, մի ներքին համոզվածություն ունեի, որ ես բացահայտում եմ ինքս ինձ, աշխարհի սկիզբն ու վերջը, նրա դժբախտության ակունքներն ու հետագա ուղին, համայնի օրինաշափությունն ու քառոր, այլազանության հավաքովի կերպարի վիճակը: Եվ ես հեշտ կապրեմ կամ պարզապես կիմանամ, թե ինչո՞ւ եմ հայտնվել այս մոլորակի վրա, ինչ ճանապարհով, ինչո՞ւ ես ես եմ, ինչու են իմ ձեռքերն ու ոտքերը այս ձեի, ինչու իմ գլուխը իմ գլուխն է, և ո՞րն է իմ՝ մարդկային տեսակին պատկանելու առեղծվածը: Ու կգիտենամ իմ գոյության լրջության մասին: Կամ կմտնեմ նրա պայմանականության ապրելակարգի մեջ, կամ կշվագնեմ աշխարհի ու իմ վրա):

Շամիրամի պապի հետքերը հասցրին հեռու լեռների մեջ ծվարած Դոնեղուռ գյուղը: Դոնեղուռցիներից մնացել էր զինսով լեռնցիների մի ոռք խումբ, ազգային կերակուրներից՝ մակարոնով կոտլետ, Շամիրամի պապից՝ ենթադրության փուլիկ: Ես այն պահին ժամանակ և մտքի ուղղ-

վածություն շունեի, որպեսզի անդրադառնայի իմ շընդհատվող ձգտման կենսունակության և այդ լեռներում մնացած երկարակյացի գոյության՝ նախախնամության կողմից հրամցըված զուգադրության փաստին։ Եվ ինչ լավ է, որ լեռներում երկարակյացներ կան։ Նա միայն մի բան էր հստակ հիշում՝ որ շուրջը միշտ լեռներ են եղել, տղամարդիկ իսկական տղամարդ էին, կանայք՝ իսկական կին և վեցմատանի երբեք գոյություն չի ունեցել։ Ու ես հասկացա, որ նրա գյուղում խեղանդամներ չեն եղել, գոնչեր չեն եղել, մարդկային դժբախտություն չի եղել, ավելորդ ու պակաս ոչինչ չի եղել... Աստծո տպվածքն էր՝ աշխարհի մակերեսի վրա... Եվ ես այդպես էլ պիտի շիմանայի տակի իրականության մասին... Եվ ումի՞ց է թաքցրած երեսն ու տակը, ո՞ւմ աշքի համար է վրայի սուտն ու տակի ճշմարտությունը... Ով կա Աստծուց ավելի մեծ հանդիսատես...

Լեռնցիների ճանապարհները միայն ոտքի համար են, և ես հազիվ մի կածան գտա ու մի ձի, նրա տիրոջ հետ իշանք դեպի հովիտ։

— Ինչո՞ւ ես զոկում աշխարհից ճշմարտությունն ու սուտը, — ասաց երիվարի տեր լեռնցին, հետո մասնակցեց վեցերորդ մատի որոնման իմ հոգսերին։ — Զէ... մեզ մոտ էլ վեցմատանի չի եղել... Ոչ էլ պատմություններ կան նրանց մասին։ Կոնատ՝ ինչքան ասես... Մատ կտրած՝ տեսել եմ։

— Մատ կտրած..., — ճշտեցի լսածս։

— Զեռքը կտրում էին գողության համար, աշքը հանում էին ուրիշի կնոջը նայելու համար, իսկ մատն էլ երբեմն ավազակներն էին կտրում-տանում մատանու պատճառով։ Մարդու ագահությունը ամեն բանի ընդունակ է... Ավազակությունը մեր ճամփաներին շատ էր...

Ես ձիուց ցած թուա։

— Կնոջ մատ կտրել են...

— Պատահել է... Եթե ոսկին շատ էր, և մատանին ամուր էր նստած մատին։ Մատը ի՞նչ է, հեշ։ Գլուխ էլ են թոցրել շերիդի համար։ Գրգեի մեծ տատը չորս մատանի էր... Երեխա ժամանակ ես տեսել էի... Քսան տարի առաջ մեռավ... Տարիին առել էր...

Ինձ թվում է՝ դուք ամեն ինչ հասկացաք։ Բայց եթե կու-

զեք, ես մեծ խանդավառությամբ (քանի որ իմ ինքնավստահությունը դարձրի փաստ ինձ համար, և ինքնահաստատման հանգամանքը հետագա ապրելակերպի համար կարեռքուն գործոնն է) կջարադրեմ Շամիրամի վեցերորդ մատի պատմությունը:

Նախ՝ անդրադառնամ կոմս դը Բյուֆոնի տեսությանը և փոքր-ինչ խմբագրեմ նրան։ Մարմնի ոչ միայն յուղաքանչյուր մաս իր մոլեկուներն է առաքում սաղմին, այլ նաև մարմնի մեջ եղած բարոյական մոլեկուները, որ տեղադրված են նրա ամբողջ տարածքում... Նրանց հիշողությունը մշակվում է ժամանակի ընթացքում... Նրանք ձեւավորում են մարմնի բնավորությունը... Նրանք իրենց տեսածն ու արածը հաղորդում են կազմավորվող պտուղին... Եվ կարող են տալ նրան իրենց ձեռք բերած ավելորդ մի մատը, կամ նույնիսկ՝ գլուխը, կամ՝ տղամարդու մարմին՝ կնոջը և՝ հակառակը...

Եվ ինձ համար անվիճելի ճշմարտություն դարձավ Շամիրամի վեցերորդ մատի առկայության իմ բացատրությունը։ Շամիրամի մեծ պապը, որ դռնեղուոցի էր, ժամանակին կտրել-փախցրել էր Գրգեի մեծ տատ Ալամտիկինի ոսկե մատանիով մատը։ Դռնեղուոցու համար մի կտոր մետաղը ավելի նշանակություն ուներ առօրյա կեցութաձեկի համար, քան մարդկային մատը։ Նա վեցրը էր ոսկին, իսկ նրա մարմինը, նրա էությունը, նրա մոլեկուները ընդունակ էին տեսնելու մատը, ավելի բարձր, իրենց հասկանալիք մարդկային էության մասը։ Ու նրանք հաղորդել էին այդ մատի կողը ձեւավորվող սաղմին։ Եվ երկու սերունդ անց Ալամտիկինի մատը հայտնվել էր Շամիրամի ձեռքին։ Իսկ մատանին, ով գիտի՝ աշխարհի որ մասում, որ շուկայում ձեռքից-ձեռք է անցնում՝ ոչ մի առնչություն չունենալով լինելության, նրա գերակա օրենքների հետ...

ԱՂԱ-ԽԱՆ

1930—40-ական թվականներին բանտարկված, աքսորված անձնավորությունները, որպես կանոն, ուսպանական էին ենթարկվել անմեղ տեղը, անհիմն։ Աշխարհն այսօր

իմացավ այդ մասին իր բոլոր մանրամասնություններով։ Զոհվածների վերաբերյալ խոսում են գիտնականներն ու փաստաթղթերը, կենդանի մնացածները վկայում են իրենք։ Ու ամեն ինչ ճշմարիտ է։ Ամեն ինչ կատարվեց աշխարհի և մեր աշքի առաջ։ Պարտադիր չէ շատ խորաթափանց լինել՝ տեսնելու համար իրերն իրենց մերկ վիճակով։ Ու ամեն ինչ միանշանակ է։ Սակայն այստեղ ևս բացառությունը իրավունք ունի գոյության։ Արդարացված մարդկանց մեջ կա մեկը, որ համոզված է, թե իրեն ձերբակալելու համար հիմք եղել է։ Ուրիշ բան է, թե այդ հիմքը կեցույթի ո՞ր ժանրին կարելի էր դասել, և ինչ կարող էր ծլել նրա միջից։ Իսկ նրա միջից ծլել էր քրեական օրենսդրության հանրահայտ հիմունյոթերորդ հոդվածը, որով մեր ուշադրության առարկա անձը դատապարտվել էր դեռ պատժի առավելագույն շափի, հետո պատժի այդ շափը փոխարինվել էր տասը տարվա ազատազրկմամբ։ Ինչպես ասացի՝ նա համոզված է, որ, ի տարբերություն մնացածի, որոնք ոչինչ չէին արել և անտեղյակ էին իրենց հանցանքից, ինքը որոշակի արարքի հեղինակ էր և գտղափար ուներ իր ձերբակալման պատճառի մասին։ Նա, 1948 թվականի մի լույս առավոտ, Կարմիր Հրապարակում, ծպտյալ մոտեցել էր Լենինի դամբարանին ու այստեղ արդեն, բոլորովին կերպարանափոխված, ծանրաքայլ ու ինքնավստահ, մեծ արժանապատվությամբ բարձրացել էր դամբարանի վրայի կառավարական ամբիոնը։ Կանգնել էր երկար ժամանակ, մինչև հրապարակում գտնվող մի քանի քաղաքացի, չհավատալով իրենց աշքերին, սևեռել էին հայցքները այդ «տեսիլքի» կողմը և չէին համարձակվել որևէ եզրակացություն անել։ Երբ նրանց թիվը աճել էր, ու «տեսիլքը» ձեռքի ողջույնի համար բարձրացրել էր շատ ժանոթ ձևով, քաղաքացիների թուքը չորացել էր կոկորդներում, ու նրանցից ոմանք սկսել էին անհանգստանալ։ Հետո այդ բոլորը նկատել էին դամբարանի պահակները, բայց որովհետև իրավունք չունեին տեղյաց շարժվելու, նրանք բարացած սպասել էին իրենց հերթափոխին։ Հերթափոխի գալուց հետո էլ՝ մինչև գլխի կընկնին ու վճիռ կկայացնեին այդ երեվույթը ինչ-որ ձևով պարզաբանելու, ինքը, նույնքան ան-

դրդվելի, արժանավայելու իշել էր ամբիոնից ու գնացել Կրեմլի դարպասի կողմը, Նրան բռնել էին միայն դարպասի մոտ, այն էլ ոչ թե դամբարանի վրա բարձրանալու, այլ Կրեմլի անցագիր շունենալու համար: Նրանք շզիտեին ամբիոնի պատմությունը: Մնացածը հետո էր պարզվել:

Ստալինի ալքիմիայի թթվածնով ապրածները վերոգրյալը կարդալուց հետո նույնպես որևէ հետեւության շեն կարող հանգել, որովհետեւ այս բոլորը պատկերացնելու համար, սոցիալիստական ուսալիզմի գեղագիտական դաստիարակության կապանքներից դուրս գալու համարձակություն է պետք: Իսկ դա նրանց հիշողության կաղմախոսության մեջ իսկապես կապված է հիսունութերորդ հոդվածի հետ: Ուր մնաց՝ որոշել այդ արտասովոր արարքի հանցական լինելու շափը: Ինձ հարցնեք՝ հանցանքի շափը հարաբերական է: Նախ պետք է պարզաբանել՝ այդ արարքը կարելի՞ է հանցանք համարել՝ ժամանակների ու պայմանականությունների սահմանագիծը վերացարկելու դեպքում:

Ինքը՝ ուսաբիլիտացվածը, բացատրում է, որ իր՝ այսպես կոչված՝ անհիմն ձերբակալման հիմքը վերաբերում է ոչ թե հանցանքին, այլ իր արարքի մեծալրջությանը՝ գոյության միակորության աբսուրդի հայտնաբերման հարցում: Եվ պայմանականության շղթան որպես լինելիության միակ իրողություն հաստատելուն: Եվ որ իր արարքի հիմքը ժխտում է որևէ առարկայի կամ գործողության ամբողջականությունը:

— Ես ծնվել եմ Եգիպտոսում, — պատմեց նա: — Երբ ներթափանցեցի այս ճշմարտության մեջ՝ փորձեցի ապրել ժամանակի պահերը միայն՝ տրոհելով տարբեր կյանքերի շղթաները:

Եղիպտոսի հրաշալիքներից են Աղա-Խանի պալատն ու դամբարանը: Դրախտային մի վայր, ուր երջանիկ է եղել Աղա-Խանը իր կյանքի լոկ հաշվված պահերում: Եվրոպան էր կլանել նրա ժամանակի մեծ մասը: Փարիզի և Մոնտե-Կարլոյի բաղձալի հյուրն էր պակիստանցի մեծահարուստը, բայց նրա ամենաերջանիկ պահերը իր տանն էին՝ Ասուանում, իր ֆրանսուհի կնոջ հետ, քաղցրադեմ ու հաճկատար սպասավորների շրջապատում: Ու նույնիսկ նեղոսի ափին, սեփական կայքում Աղա-Խանի ոչ բոլոր պահերն էին երջանիկ,

**Կյանքի ոչ բոլոր մասերն էին նրա ինքնեղությանը գուգա-
կշիռ:**

Ես զճոեցի ապրել նրա պահերը ընտրովի. կենսափրփուր
խառնակույտից առանձնացնելով պատշաճ ակնթարթսերը:
Դրա համար պետք էր միայն ընտրել այդ պահերը, ներ-
շնչվել ու նույնագոյ տեղափորվել նրանց կազմության մեջ:
Փոխակերպության գլխավոր պարագան պայմանականության
ճշգրիտ գգացումն է: Պայմանականությունը որպես գերակա
իրողություն ընդունելը:

1264 պահ Աղա-Խանի երջանիկ ժամանակից.

Աղա-Խանը իշավ իր «Յազուար» բոսորագույն լիմու-
գինից, երկու խափշիկների ուղեկցությամբ մտավ «Կատա-
րակտ հոքել» հյուրանոցը. նախասրահի երկու կողմից շար-
վել են արաբներն ու նորիացիները... Հայացքները՝ շոյող,
կեցվածքները՝ հնազանդ... Աղա-Խանը մտավ սեփական
հյուրանոցը: Նա ոտք դրեց խճանկարով զարդարված հա-
տակի վրա: Հասավ մինչև դիմացի դուռը, որի մոտ կանգ-
նած են ոսկեզօծ համազգեստով եվրոպացի բարապաները:
Աղա-Խանը դուրս եկավ ու իշավ մարմարե աստիճաններով
դեպի գետը, նստեց շնաշխարհիկ նավակը ու անցավ նե-
ղոսի մյուս ափը, որտեղ իր պալատն է, և ուր իրեն է սպա-
սում լոգարանն ընդունած ֆրանսուիի կինը:

Այսքանը. ընդամենը՝ 1264 պահ:

Ես՝ Աղախանյանս.. մտա «Կատարակտ հոքել» հյուրա-
նոցը. նախասրահի երկու կողմից շարվել են արաբներն ու
նորիացիները... Հայացքները՝ շոյող, կեցվածքները՝ հնա-
զանդ... մտա սեփական հյուրանոցս: Ոտք դրեցի խճանկա-
րով զարդարված հատակի մրա: Հասավ մինչև դիմացի դու-
ռը, որի մոտ կանգնած են ոսկեզօծ համազգեստով եվրո-
պացի բարապանները: Դուրս եկա և իշա մարմարե աստի-
ճաններով դեպի գետը, նստեցի շնաշխարհիկ նավակը ու
անցա նեղոսի մյուս ափը, որտեղ իմ պալատն է, և ուր
ինձ է սպասում լոգարանն ընդունած ֆրանսուիի կինս...

Ընդամենը՝ 1254 պահ:

Աղա-Խանը ապրել է 1264 պահ:

Ես՝ Աղախանյանս, ապրեցի դրանցից 1254-ը, մեկը մե-
կին, առանց որևէ տարրերության:

Ընտրեցի նրա երջանիկ պահերը իմովսանն, և ապրեցի-
ծախսեցի դրանք:

«Յագուար» բոսորագույն լիմուզինից իշխելու 10 պահերը
ետևումս թողեցի, բայց մեքենայի ու խափշիկների ներկա-
յությունը ես անընդհատ գգում էի թիկունքից:

Աղա-Խանը պալատի դռանը սրտի թրթիռ զգաց իր ֆրան-
սումի գեղեցկումու նետ հանդիպման կանխավայելից:

Ես՝ Աղախանյանս, պալատի դռանը սրտի թրթիռ զգացի՝
ֆրանսումի գեղեցկումու նետ հանդիպման կանխավայել-
լից: Բայց ներս չմտա: Հաջորդ պահերը իմը չէին: Այդ երե-
կոյան Աղա-Խանը կաթված էր ստացել կնոջ գրկում: Սա-
կայն ես ապրեցի այդ շղթայի միջից ևս 48 պահ:

Ես ոչչով չէի տարրերում ինձ Աղա-Խանից, և ոչ հա-
կառակը չէր կարող ապացուցել: Ամբողջ խնդիրը իմ մեջ էր:
Դա է պայմանականության ռեալականությունը և իրականու-
թյան ցնորդը:

Մինչև Հայաստան ներգաղթելս ես եղա Ֆրանսիայում:
Թափանցեցի Վերսալի պալատը և գաղտնի մնացի մի գիշեր:
Քնեցի լյուդովիկոս XVI-ի ննջասենյակում, նույնիսկ նրա
օթարանի վրա: Ճիշտ է, դրա համար մի փոքր անհամություն
եղավ, բայց ֆրանսիացիները նման բանին հեգնամիտ ու
մատների արանքով են նայում:

Իմ գերագույն նպատակը Ստալինի պահերն էին, որոնց
հավաքածուն գլուխգործոց պայմանականությունն էր բոլոր
ժամանակների: Պայմանականություններից հյուսված ամե-
նամեծ պայմանականությունը:

Ստալինը Կրեմլի կողմից դեղևուն, ծանրաբայլ մոտեցավ
դամբարանին, գրանիտե աստիճաններով բարձրացավ ամ-
բիոնի վրա, արժանավայելուշ կանգնեց կենտրոնում, շուրջը
հայեց, իր սապողներով տրուեց-մշակեց գրադեցրած տեղը,
ձեռքը պատվապաշտությամբ բարձրացրեց շրջապատի վրա...

Եվ այսքանը 136 պահ էր:

Ես Կրեմլի կողմից դեղևուն, ծանրաբայլ մոտեցա դամ-
բարանին, գրանիտե աստիճաններով բարձրացա ամբիոնի
վրա, արժանավայելուշ կանգնեցի կենտրոնում, շուրջը
հայեցի, իմ սապողներով տրուեցի-մշակեցի գրադեցրած տեղս,
ձեռքս պատվապաշտությամբ բարձրացրեց շրջապատի վրա...

Եվ ապրեցի Ստալինի 136 պահը... Ու դեռ հարց է՝ այդ պահերին մեզանից ով ավելի Ստալին էր:

Մնացածը դուք գիտեք:

Նրա ցնդաբանության մեջ ինչ-որ ճշմարտության հատիկ կար: Եթե, իհարկե, հետզհետե թափանցեք խենթության և ցնորամտության մի քանի շերտ սալիկների միջով: Ցուրաքանչյուր սալիկի վրա մի նոր խենթություն կա, որոնց գումարը լինելության բնականոն արդյունքն է, թերևս: Գոյության ընդունված մողելը:

— Իսկ հետո, երկի, ձե՞ր կյանքն ապրեցիք..., — հարցրեցի ես ոեաբիլիտացված Աղախանյանին:

— Ոչ, — տիսուր ու անմեղ ժպտաց Աղախանյանը: — Ես ապրեցի Բուխարինի երկու հազար պահը կուրյանկայում, գող Նալբոյի 64 պահը առաքաբանտուտ, Վորկուտայի ճամբարի պետի՝ գնդապետ Սուպինսկու տասներկու պահը...

Աղախանյանի ցուցակը շատ երկար էր. ութ տարվա պահերի գումարը, և ես ընդհատեցի:

— Իսկ ձեր պահը երկի սա՞... ձեր այս պատմությո՞ւնը:

Աղախանյանը ժպտաց, ու նրա ժպիտը գոլորշու պես երերաց, կորցրեց իր որոշակիությունը, գնաց լուծվեց ինչ-որ մի անհայտության մեջ... Եվ ես այդպես էլ շհասկացա՛ այդ ժպիտը ի՞ր պահն էր, թե՞ աշխարհի պահերից մեկը, որ կարող է մտնել ուզածդ կյանքի կազմության մեջ՝ հազար տարի առաջ թե հազար տարի հետո...

1989—90 թ.

ԵՐԿՐԻ ՎՐԱՅԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

Թիֆլիսցի նեղճակատ կինտոն:

Ե. ՉԱՐԵՆՑ

Մատնիշը Քրիստոսի արտաքինն ուներ. երկայն, մինչեւ ուսերն իջնող խարտյաշ մազերով, կապտաշյա ու մոմակիրպ: Թեպետ գիշերվա խավարի մեջ միայն նրա մատղաշ

մարմնի ուրվապատկերն էր նշմարվում, որ գեղեցկուն ու մեղմաքայլ, վանքի որմերին քսվելով, դուրս եկավ բակից, անցավ մառու ու լացակումած փողոցներով և մոտեցավ Վաղարշապատի ԳՊՈՒ-ի լիազորի կացարանին։ Մատնությունը ժամանակի հիշողության մեջ ոչ անուն ուներ, ոչ նկարագիր, և անվերջանալի տաղտուկ տարածելով անկիրք ու անտարբեր հավիտենության մեջ, ԳՊՈՒ-ի շրջանային ներկայացուցչի մոտից գնաց Երևան, հետո, շրջանցելով հայկական կառավարությունը, ուղղվեց դեպի Թիֆլիս և դրվեց Բերիայի սեղանին։ Այն, ինչ «մատնություն» հորչորշվեց, ուղղակի լուր էր, որ առանց մատնության ձեն ընդունելու էլ պիտի նույն ճանապարհն անցներ... Բայց այդ տեղեկատվությունը հենց իւրը զավել էր ուշում լուրից և համառում էր կոշվել «մատնություն»։ Եվ դա էր նրա ներքնարժեքը հաստատելու կամքը, ձգտումը պահպանելու այն փոքրիկ տարրերությունը, որ լուրը մատնություն է դարձնում և հաստատում է իր ինքնեղությունը։

Լուրը հետեւյալն էր. էջմիածնի վարդապետներն ընտրել էին նոր կաթողիկոս։ Առանց կուսակցական որմէ կուզմակերպության տեղյակ պահելու, առանց կենտրոնի, իրենք իրենց ընտրել էին կաթողիկոս։ ԸնՏՐԵԼ էին։ Վերցրել էին ու ազատարեան ընտրել։

— Ընտրե՞լ են...— Հասկացավ Լավրենտի Բերիան։ Հետո մտքի մեջ գցել-բռնելով, հասկացավ, որ մասիսարության արժանի իրադարձություն է՝ էջմիածնին, վարդապետներ, ընտրություն, ու ժամանց։ — Ես դրանց գիծ մերը... (Այստեղ բազմակետը հայհոյանք է ենթադրում):

— Ի՞նչ անենք...,— Հարցրեցին նրան դեպեռուս կահներ Գոգլիձեն, Կրիմյանը և Քորուկովը։

— Զէ...,— ասաց Բերիան։ — Էղ ձեր խելքի բանը չի...

Կես ժամ հետո հեռախոսի մի ժայրին Բերիան էր, մյուս ծայրին՝ Ստալինը։

— Ի՞նչ են ընտրել...,— լավ սքողված զարմանքով հարցրեց Ստալինը։

— Կաթողիկոս,— ասաց Բերիան։

— Ի՞չ է, կաթողիկոս շունեի՞ն...

— Վերջինը մեռավ նախանցյալ տարի։

Երկար լոռությունից հետո Ստալինը մոթմոթաց.

— Գիտեմ:

Հետո էլի երկար լոեց և վերջապես ծովորեն արտաքերեց.

— Հայերը իրենց կապերը աստծո հետ դեռ չե՞ն խզել...

— Զեն խզել, ընկեր Ստալին:

— Պատմությունը ոչինչ չսովորեցրեց նրանց..., — ավելի հստակ ասաց Ստալինը և, ընկալուզը մի կողմ դաելով սեղանին, սկսեց լցնել իր ծխամորճը: Հեռախոսի մյուս ծայրին Բերիան լարվեց, պրկեց իր բոլոր նյարդերն ու մազանոթները, ձգեց ականջի թաղանթները, իր ունեցած ամբողջ արյունը մարմնի բոլոր մասերից մղեց դեպի լսողությունը՝ վերծանելու համար ընկալուչի միջի խշշոցը, նրա մեջ փրնուրելով «խազեինի» ձայնը: Ու սկեռուն տառապանքով ուզում էր պարզել՝ որևէ խոսք Ստալինը արտաքերում է ու ի՞նքը չի լսում, թե՞ գիծն է կեղտոտ: Եվ հարցնել էլ չէր հանդգնում: Հիրավի, դժվար վիճակում էր լավքենտին:

Ստալինը վառեց իր ծխամորճը, հետո նորից վերցրեց ընկալուզը սեղանից և հարցրեց.

— Քանի՞ հոգի են այդ եպիսկոպոսները, որ կաթողիկոս են ուզում:

— Ես ձեզ հասկացա, Խոսիֆ Վիսարիոնովիչ, — աշխուժացրակ Բերիան:

— Մի շտապիր, — ասաց Ստալինը և դրեց ընկալուզը:

Մոսկվայի կենտրոնական փողոցներից մեկը ամայի էր, և անապատագած փողոցով շրջվում էր մի սկ մարդատար մեքենա: Մեքենայի հետևի նստոցին գտնվող Ստալինը դեռ չէր նկատում շրջապատի դատարկությունը, որովհետև նրան գուաղեցրել էր իր ներքին փողոցի հարթահարմարությունը: Թիֆլիսի Նախալովկայի և Վագգալնայա, Խարբուխի և Արսենալի խոշուխութ քուշաների աղիքահյուսքն էր անընդհատ քակում ու բաժանում, դրանցից մի սահուն ուղի սարքելու համար, սահուն ու փափուկ, որ իր միտքը առանց խոշընդոտի, առանց քարուփոսի գալթեցնի վրան: Խսկ իր ոտքերին պատառութած ծուղաներն էին, որ դիպլում էին անկանոն ցցված գետաքարերին, մատ ու ոսկոր ցավեցնում:

Մանրուփը ավելի ուշ էր շքանում Խոսիֆի մտքից, քան խոշորը: Եվ այդ մանրուփը անընդհատ առաջացնում էր տհաճ

— Ընկեր Վլասիկ, — ասաց նա, — վաղ առավոտ չի, ինչո՞ւ է Մոսկվան դատարկ...

Վարորդի կողքին նստած գեներալ Վլասիկը վրիպախոհ շուրջը նայեց, կարծես նոր միայն տեսնելով փողոցի ամայությունը, շրջվեց՝ պլշտած աշքերը Ստալինի կողմը:

— Ժողովրդից ինձ պաշտպանելու կարիք չկա: Ժողովրդը լավ է ճանաշում իր թշնամիներին:

Վլասիկը Ստալինի բիբերի տեսակից հասկացավ, որ ինքը պիտի, որքան կարելի է արագ, իր դեմքը ուղղի առաջ, և նա նորեն ծոծրակը հետ տվեց՝ կարգապահության կատեխիզիսը վրան:

Ստալինը լուս հետևում էր փողոցին: Նա նկատեց, թե ինչպես մի կին դուրս վազեց նախամուտքից և մտավ կողքի բակը: Նրա հետեւից տագնապահար հայտնվեց միլիցիոները և, տեսնելով, որ կինը անհետացավ բակի խորքում, կրկին հետ գնաց իր թաքստոցը:

— Տես, որ մյուս անգամ մարդիկ լինեն..., — ասաց Ստալինը:

— Խում եմ, ընկեր Ստալին..., — վերստին հետ նայեց Վլասիկը:

— Առաջ նայիր, — արդեն կոշտ հրամայեց Ստալինը:

Վլասիկը շեշտակի պտտվեց, ու հիմա նրա զարկերակը ծոծրակի վրա էր:

Մոսկվայան կտուրների հետեւից երրեմն-երբեմն, ասես, գլուխը վեր էր ձգում մի փոքրիկ, մոռացված ոսւսական եկեղեցի. բարձր շենքերի հետևում նա կարծես մատների ծայրերին էր բարձրանում՝ այդ վեհաղդու մեքենայի ընթացքը տեսնելու նպատակով:

Վլասիկը հայելու մեջ նկատեց Ստալինի նայվածքը և միանգամից հասկացավ, որ եկեղեցին ընկել է տիրոջ տեսադաշտը ու, կանխելով նրա վերաբերմունքը, ասաց.

— Ցուցմունք չկար:

— Մի՞թե Մոսկվայում գոյություն չունի անսաստվածների մարտնչող ընկերություն..., — որոշ սպասումից հետո հարցնելու պես արտաքերեց Ստալինը: — Իսկ վրացի ընկեր-

Ները նույնիսկ ամսագիր են հրատարակում Թիֆլիսում՝ «Վրաստանի անաստվածք»:

Ու կրկին Ստալինը նայեց կտուրների արանքից թարթող խաշին, ու նորեն իր հիշողության մեջ երեակվեց տեսուշ Արաշիձեի կերպարանքը և նրա կրծքի խաշը, որ ճոճվում էր իր գլխի վրա:

Սեմինարիայից վոնդվելուց հետո Սոսո Զուղաշվիլին շատ տեղերում էր կորչում ու հայտնվում, իսկ նրա գորեցի ընկերոջ՝ Դարշոյի ամենասիրած վայրը «Սալդաթսկի բազարն» էր: Ուտելիքը իսոմ կար ու կար (իր փայը բոլուբոլ ճարում էր), կինտոները ուրախ էին, զարաշոխելիները՝ շռայլ, կանայք՝ մարմնեղ ու անուշ: Ամեն ինչ կար «Սալդաթսկի բազարում»՝ և՛ խանութներ, և՛ միկիտաններ, և՛ դհոլ ու գուռնա, և՛ Քուռ գետ, և՛ տպարան, և՛ եկեղեցի... իսկ երբ Սոսոն էր հայտնվում, Դարշոն ընկղմվում էր մլմլան բազարվածության մեջ. ինքն իրեն այլևս չէր պատկանում և ժամանակ էլ շուներ մտածելու, թե պե՞տք է իրեն, որ ինքն իր գլխի տերը լինի: Ուրախ բաներ էր հնարում Սոսոն: Մարդկանց շատ նրբորեն ձեռք կարող էր առնել, և մարդիկ կարծես հենց դրա համար նրան սիրում էին: Արի ու մի զւրմանա. չէի՞ն հասկանում, թե՞ ձեռք առնվելու պահանջ ունեին: Դարշոն հասկանում էր, բայց ճարն ինչ... Սոսոն դա համով էր անում և դրանով իսկ առինքնող էր ու մարդամոտ: Հիանում էր Դարշոն: Սոսոն միայն նրանից չէր թաքցնում իր օյինբազությունը: Նրան ձեռք չէր առնում: Գոնե այդպես էր Դարշոյին թվում: «Դարշո» անունն էլ, որ նշանակում է Մնացական, այսինքն՝ մշտամնա, Սոսոն էր տվել: Օրից հետո այդպես էլ շարունակվեց: Եվ Գորիում ու Թիֆլիսում մոռացան նրա իսկական անունը և կոչում էին Դարշո:

— Դու Դարշո ես..., — ասում էր Սոսոն: — Դու միշտ կապրես: Դու հավերժ ես: Մնացած բոլորը կեղծ են: Դու իսկական ես, Դարվինի շինածը: Դու անմահ ես: Դու մարդու նմուշ ես:

Եվ Դարշոն ընդունում էր ու հրճվում: Բայց հրճվում էր՝ գիտակցելով, թե ինչ նկատի ունի Սոսոն: Օրինակ, երբ Սոսոն առաջարկեց Դարշոյին քարվանսարայի տեր Մատուբովի հախից գալ. նրա կնոջը շուկայում ցույց տալ իր առ-

նանդամը, Դարշոն դեռ անէացավ, շփոթվեց, հետո Սոսոյի բարեհամրուց հայացքից փափկեց, համոզվեց, որ այդպես է պետք և համաձայնեց: Մատուրովին տեղն է: Իշխող դասակարգի կեղծուպատիր ներկայացուցիլ:

Ու «Սալդաթսկի բազարի» հենց կենտրոնում Դարշոն հանեց իր առնանդամը և ցույց տվեց մադամ Մատուրովային՝ բացականչելով.

— Յալլա, հուլլա...

Մադամ Մատուրովան ուշաթափվեց: Ու մի քանի օր ծիծաղում էր «Սալդաթսկի բազարը», զվարճանում էին ուսանողներն ու համբալները, զազրախոսում էին կինտոններն ու քիսաշխները, խնդմնդում էր Սոսոն: Հետո «Շայթան բազարի» ժողովուրդն էլ հրավիրեց Դարշոյին: Ասաց. «Մի թուման կտանք՝ մեր էս Աղելիսանովի մադամին էլ «բախտավորեցրու»:

Ստալինը մտավ Կրեմլի Գեորգիկյան դահլիճը և դանդաղ գնաց դեպի իր տեղը: Բայց մինչև կհասներ, նա իր դեղևանքով լարված պահեց կառավարության անդամներին՝ կարելիս: Եթուն թողնելով զբաղեցնելու ցանկացած տեղը՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելու համար, որ ոչ մեկը մշտական տեղ չունի իրենից բացի: Ու Ստալինը նստեց Ստալինի սովորական տեղը:

Ամբիոնի վրա երիտասարդ ուզբեկուհին, երկար ծափահարություններից հետո, իր ճառը շարունակեց.

— Մեր մեծ ուսուցիչը՝ հանճարեղ առաջնորդ Ստալինը, լուսավոր ուղի է նշում ոչ միայն ուզբեկ ժողովրդին, այլև համայն աշխարհի մարդկությանը...

Նորեն Խարիովսի գետաքարերի արանքից ցցվեցին «կաթողիկոս» ու «ընտրել են» բառերը և կպան իր՝ ծուղաններից դուրս եկած մատներին: Եվ ուզբեկուհու խոսքերի շարունակությունը լսեց հոգեոր սեմինարիայի պատերի մեջ տեսուչ Աբաշիձեի բերանից: Մոնազնի շեփորային ձայնով ասված կտակարանային բառերը ոչ թե հասնում էին Ստալինի լսողությանը, այլ կարծես դուրս էին գալիս Սոսոյի ականջներից:

«Մովսեսի աթոռի վրա դպիրները և փարիսեցիները նըստեցին... Սիրում են ընթրիքներում առաջին տեղերը և ժողովարաններում՝ առաջին աթոռները և հրապարակներում

თიღისუნნერ აռნელ ու մაրդկանցից կոչվել՝ ուսուցիչ, ուսուցիչ: Բայց դուք որևէ մեկին ուսուցիչ մի կոչեք, որովհետև ձեր ուսուցիչը մեկն է՝ Քրիստոսը, և դուք ամենքդ եղայրք եք:

Ստալինի լսողությունը նորից վերադարձավ ուզբեկուհու վրա, որը բացաձայնում էր:

— ...ժողովուրդների հայր, համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ առաջնորդ ընկեր Ստալինը... Կեցցե՛ մեր հայր Ստալինը...

Վերջին բառերը նորից նահանջեցին ուզբեկուհու պատկերի հետ, և Սոսոյի ականջներից դուրս ելավ տեսուչ Արաշիձեի կտակարանային խոսքը.

«Եվ երկրի վրա ոչ մեկին ձեզ հայք մի կոչեք, որովհետև մեկն է ձեր հայրը, նա, որ երկնքումն է»:

Մի քանի օր հետո Թիֆլիսի հայկական դպրոցների աշակերտները իրենց գեռ խարխլիկ ստորագրություններն էին դնում դիմումի տակ, որտեղ ասված էր, թե հայ ժողովուրդը խնդրում է իշխանություններին՝ քանդել Վանքի եկեղեցին (այն եկեղեցին, որի խաչը միշտ կայթում էր «Սալդաթսկի քազարի» վրա) և տեղը կառուցել միջնակարգ դպրոց: Երեխանները մեծ գոհունակությամբ էին ստորագրում, որովհետև նրանք այդ անում էին մաթեմատիկայի ու ֆիզիկայի դասերին, և օրն ազատ էր, կյանքը անհոգ, մանկությունը՝ երշանիկ...

Այդ նաև օրը Սարուրթալոյի սև շուկան, որտեղ վաճառվում էր ամեն ինչ, և ամեն ինչի մեջ նաև Հին ու Նոր կտակարաններ, շրջափակեցին ներքին գործերի զինվորները: Կես ժամվա ընթացքում հավաքեցին լրուր կտակարանները, խսկ դրանք վաճառող զառամյալ ու թեփկապած ծերուկներին առան սվինների օղակի մեջ ու տարան Պեսկիի փողոցներով դեպի ԳՊՈՒ:

Լենինգրադի, Մոսկվայի, Երևանի ու էլի հարյուր քսան հազար չորս հարյուր հիսունվեց քաղաքների ու բնակավայրերի գրադարաններում բոնագրավվեցին եղած-շեղած կտա

կարաններն՝ ու կրոնական այլեայլ գրքեր, և ձերբակալվեցին մի քանի հազար գրադարանային աշխատողներ:

Երկրի եկեղեցիները պայթեցնելու նպատակով տարրեր կառուցներից գործուղվեցին առաջավոր շինարարները:

Ուշ գիշերով Ստալինը խոսեց Բերիայի հետ:

— Ամեն ինչ կարվի, — ասաց Բերիան:

Բոգդան Թորովովը թղթապանակը դրեց Բերիայի սեղանին:

— Բերլիական օպերացիան վերջացավ, — ասաց նա: — Էջմիածնի շորս վարդապետներից մեկը քննիլ Ակոպովի մոտ..., — ու շվերջացրած նախադասության բացակայող մասը ամենահասկանալին էր: — Երկրորդը Ասլանովի մոտ տանձ էր... (Քննիլ Ասլանովը նաև բոնցքամարտիկ էր, «Դինամո» ընկերության շեմպիոն, իսկ «տանձը»՝ մարզական գործիք): — Երրորդը հավատացյալ էր... (Էլի շեղյալ մասն էր բացապարզում եղելությունը): — Չորրորդ վարդապետին բանտում գողականները...

— Ո՞նց..., — զարմացավ Բերիան:

— Հասարակ... Կնոջ պես...

Ու երկուսը միասին գլուխները ճոճեցին:

— Ինչ սրիկաներն են..., — յուղոտ ծիծաղեց Բերիան: — Մարդիկ ամեն ինչի ընդունակ են...

— Մաշ..., — երկշոտ մտերմությամբ ճպապացրեց Թորովովը: — Եկեղեցիների համատարած աշխատանքը ընթանում է բարձր տեմպերով: Կրոնական գրականությունը լիկվիդացվել է... Այնպես որ, բիրլիական օպերացիան վերջացած կարելի է համարել...

Բերիան շուրթերը սեղմեց՝ հեգնանքը կախելով բերանի ժայրին.

— Հայրդ կինտո հո չէ՞ր, Բախչո...

— Ղարաշոխելի էր, կավրենտի Պավլովիլ:

— Լավ կլիներ, որ բարդակ պահեր... հը... էն ժամանակ ո՞նց էր կոչվելու, էլի դարաշոխելի՞, թե՞ ֆաբրիկանտ:... — Բերիան նենգամիտ ժպտաց: — Ասում ես՝ բիրլիական գործը վերջացա՞վ... Զի վերջացել, Բախչու նոր է սկսվում: Էդ գործը էդքան հեշտ չէ վերջացնելը: Երկու հա-

զար տարի շեն կարողանում վերջացնել: — Ու լրջացավ. — Լսիր, Բախչո... շատ կարևոր առաջադրանք ունեմ քեզ համար. երկու օրում պիտի բերես Դարչո Մինասիանովին: Ճգուշությամբ ու խնամքով: Ամենաբարձր մակարդակի վար-վեցողությամբ:

— Որտեղի՞ց... էրիվանի՞ց..., — հարցրեց Քորուկովը, ու թեպետ Բերիան գլուխը դեռ շեր բարձրացրել, Բոգդանն արդեն զգաց նրա դժգոհության շիթիւը: — Գետնի տակից էլ կհանենք, բատոնո Լավրենտի:

— Մի բան կարող եմ հուշել, — ցածրածայն արտաքերեց Բերիան: — Որ նա ծնվել է Գորիում, սովորել է Թիֆլիսի Հոգեոր սեմինարիայում...

Քորուկովը ամեն ինչ հասկացավ. «Խազեինի» կարգադրությունն է:

Քորուկովի տղերքը մտան Թիֆլիսի ծակուծուկը, քրքրեցին սեմինարիայի արխիվները, խուժեցին հատուկենտ մնացած սաների տները, տնտղեցին Կովկասի բոլոր գերեզմանոցները, տակնուվրա արեցին Գորին, կոճակ-կոճակ զննեցին Մինասիանովներին, Մինասիանյաններին, Մինասիանիշվիլիներին, Դարչոներին ու Մնացականներին, Հայաստանի ԳՊՈՒ-ն մի քանի ժամվա ընթացքում ալրոտ պարկի նման թափ տվեցին և, վերջապես, Կախեթի Գուրջաանի շըրշկենտրոնի շուկայում, դատարկ վաճառասեղաններից մեկի վրա հայտնաբերեցին մարդկային կիսամերկ մի մսակույտ: Նա ձեռքը ձգել էր դատարկ տարածության մեջ, գլուխը հենել ափին ու ծանր շնչառությամբ մրափում էր: Նրա աղտոտ ցնցոտիների պատովածքներից դուրս էին եկել փափուկ մսերը: Շուկայի՝ քաթանե ճերմակ կիտելը հագին դիրեկտորը երկու գավառացի գեպեռականների ուղեկցությամբ մոտեցավ ու մատը տնկեց նրա վրա.

— Սա է:

Սևկեպիավոր գավառցի գեպեռականները իրար նայեցին ապա՝ տարակուսանքով քնած տականքին և նորեն՝ դիրեկտորին:

— Սա է Դարշոն, — հաստատեց դիրեկտորը: — Էնքան են մոտս բերել, որ նրա անկետան անգիր եմ արել: Օրը մի քանի անգամ ծեծում են...

Եվ իսկապես՝ քնածի քրտնախաղ դեմքին քերծվածքներ և ուռուցքներ կային:

Շուկայի դիրեկտորը հրեց նրա ուսը, սևկեպիավորները ձգեցին քնածի ոտքերից, շարժեցին գնդիկ մարմինը, բայց ոչ մի կերպ չկարողացան արթնացնել կոճոնին: Նա տողած պարկի պես այս ու այն կողմ էր գլորվում (զարմանալի ձեռվ՝ մինչև վաճառասեղանի եղբերը) և իրեն զգում օրորոցի մեջ: Հետո հանկարծ բացեց աշքերը և, գլխավերնում տեսնելով այդքան մարդ, մի պահ հապաղեց, ապա իր ծանրությանն անհարիր թեթևությամբ վեր թռավ ու փախավ մի կողմ:

— Սպասիր..., — գոռաց դիրեկտորը և երկու սևկեպիավորների հետ ընկավ նրա հետեւից:

Դարշոն իր մսերի ծանրությունից կաղալով՝ թափալվեց գետնին և ձեռքերը պարզեց՝ պաշտպանելու համար իր դեմքը հերթական ծեծքից:

Նրան մոտեցած դիրեկտորն ու սևկեպիավորները դիմայլակ ժպտացին: Դարշոն դեռ զարմացավ, հետո համոզվելով իր տեսածի իսկականության մեջ, շդիմադրեց իր ծանր մարմինը բարձրացնողներին, ոտքի ելավ ու փորձեց հասկանալ, թե ինչ են ուզում իրենից:

— Դարշոն... Մինասխանով... — զգույշ հարցրեց սևկեպիավորներից մեկը: — Գորեցի՞...

— Գնանք մեզ հետ, — ավելի սիրալիր առաջարկեց մյուս սևկեպիավորը:

— Ինչի՞..., — խզված ձայնը հազիվ դուրս մղելով՝ խուճապահար բողոքեց Դարշոն: — Ես էսօր ոչինչ չեմ արել... հարցրեք ում ուզում եք: — Ու դիմեց շուկայի դիրեկտորին: — Շաքրո, ասա, էլի... էսօր կանաչի գողացե՞լ եմ... Գոճի գողացե՞լ եմ... Հացի ձեռք տվե՞լ եմ... Գինի իրենք են խմացրել... Հրեն, հարցրեք իրենց... էյ, ժողովուրդ, ասացեք..., — օդավորեց Դարշոն:

— Գիտենք, գիտենք, — հանգստացնում էին նրան գեպեռականները:

— Որ ասում են՝ գնա, էլի..., — առաջարկեց Շաքրոն՝ ինքն էլ շհասկանալով, թե ինչ են ուզում Դարշոյից և ում է պետք այս տակն իշած հիվանդ դանդաղոշը:

Դարշոն, տեսնելով, որ ծեծքի հոտ չի գալիս, զգալով ի, շրջապատի փափուկ վարվելաձնը, քայլ արեց: Նրան տարան Գուրջաանի ԳՊՈՒ-ի բաժանմունք, ու քիչ անց Դարշոն այնտեղից դուրս եկավ նոր շորերով՝ կոստյումով, փողկապով, լայնեզր գլխարկով..., ու նրա գլխի պարունակությունը սկսեց զնգալ-զնգզնգալ, և առաջին անգամ այս երկար տարիների ընթացքում խեղճ Դարշոն զգաց, որ իր գլխում ինչ-որ ծանր ու ժանգուտ իրեր կան և դուրս էին նետում միայն մի միտք, մի միտք-զարմանք սեփական հանդերձավորման նկատմամբ: «Վայմե, Դարշո... Հիմա զիստերը քորելու համար ձեռքը պիտի շալվարի տակ մտցնի. տարատը վերից վար ոչ մի ճղվածք չունի... Վայմե, Դարշո... Չորս կողմից ներբակել, իրենց երամի մեջ են առել Գուրջաանի պետերը: Եվ ո՞ւր են տանում, և ինչո՞ւ են տանում...»: Այդ մտքերի արանքում Դարշոն այնուամենայնիվ հասցրեց, իրը թե ծածուկ, կսմթել կողքից անցնող կնոջ հետույքը, Կինը մեջքը մի կողմ փախցրեց ու, Դարշոյի կողքին տեսնելով շրջանի այդքան հարգարժան ներկայացուցիչների, շհավատաց իր մարմնին:

Դարշոյին նստեցրին «Ռւ-2» ինքնաթիռը, և Մինասիսանովը առաջին անգամ իր կյանքում գետնից պոկվեց այսքան բարձր... Երբ նրան իշեցրին Թիֆլիսի օդանավակայանում, Դարշոյի թմրած ոտքերը ծալվեցին, ու նա նստեց ինքնաթիռի մեջ: Քոբուզովը, Խազանը, Գվամիշավան ու Զոլորդին մտան նրա թերի տակ և մի խումբ ռվոլնյաշկաների^{*} խնամակալ հսկողությամբ բերեցին Դարշոյին թերիայի մոտ: Թերիան ձեռք տվեց, հարկավորության թելադրանքով փարվեց Դարշոյին ու ընկավ նրա ինքնագոյության ոլորտը, որի սահմանագիծը պահպանվում էր տարիքավոր կծու մի հոտով: Թերիան գիտեր, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին էլ հոտ է ունեցել, սակայն այդ բուրմունքը այնքան հաճելի և առին-

* Գաղանի գործակալներ

Քընող է եղել, որ նպաստել է աշխարհը տիրելուն, թայց եթե նա ուժ ունենար դիմակայելու Դարշոյի հոտին, երևի թե, իր՝ թերիայի համոզմամբ, նրա կայսրության սահմանները ավելի հեռուները տարածվեին, Հավքենտի Պավլովիլը գիտեր, որ յուրաքանչյուր մարդ իր առանձնահատուկ հոտն ունի, և հոտը ոչ միայն հոտ է, այլև մարդու տեսակը, նրա ուժը, նրա էության շարժնակությունը. Ու երբ թերիայի ու Դարշոյի միջև այնքան տարածություն ոտեղծվեց, որ թերիան կարողացավ տեսնել իր գրկում գտնվողի կերպարանքը, նա քար կտրեց քարթու բռոյակի դրսեսրութից. Մի պահ մտածեց կապվել խազեինի հետ, հայտնել այս բռոյակի և նրա հոտի մասին, թայց նրա իրազգաց ուղեղը առանց օգտվելու վերլուծության ցուցանիշից, նրան ճիշտ գործողության մեջ դրեց:

— Ո՞ւ էիր....— Դարշոյի ուսին ձեռքը դնելով՝ ասաց թերիան.— Մեռանք քեզ փնտրելով... Դորի, թաթում, լենինգրադ, էրիվան... Մտածում էինք՝ կարող է արտասահմանում ես...

— Շուկայում էի...— պարզամտությամբ արտաքերեց Դարշոն, ու բոլորը միասին սկսեցին ծիծաղել. ծիծաղը ոչ իմաստ ուներ, ոչ՝ հասցե, ոչ ուրախություն էր, ոչ՝ ծաղր, այնքան առանց երկիմաստության, որ աշխարհի ամենամաքուր ծիծաղը կարող էր համարվնել, եթե Ալիներ պաշտոնական, ինչպես լողումգ, որ ամեն ինչ գրված է և ոչինչ մի նշանակում:

Ռազմաօդային ուժերի տրանսպորտային ինքնաթիռը վայրէշք կատարեց Մոսկվայի գաղտնի օդանավակայանում: Նրա միջից դուրս եկան մի քանի կոկիկ հագնված «Վոլնյաշ-կաներ»՝ Փորուզովի առաջնորդությամբ, ու օգնեցին իշնելու թիֆած, գույնը կորցրած Դարշոյին: Նրա աղիքները տիրուշոց ավելի երկար ճամփա էին անցել. որովայնից մինչև կոկորդը... այդպես անհաշիվ անգամ: Դարշոն սիրու թափեց Կովկասյան լեռնաշղթայի վրա, փսխեց Ռոստովի մերձակայքում, փսխեց անծայրածիր անտառների վրա, փսխեց Հիդրոկայանների վրա, հարյուրավոր քնակավայրերի վրա, ետ տվեց մինչև տեղ հասնելը:

Ինքնաթիոին սպասում էին երկու ծածկած մեքենաներ։ Դարշոյին նստեցրին առաջին մեքենան, մնացածը խցկվեցին երկրորդի մեջ, անցան ամբողջ մայրաքաղաքը ու մտան Սպասկի դարպասով Կրեմլ։

Պոսկրեբիշկը դռան մեջ սպասում էր մինչև Ստալինը կրարձրացնի հայացքը իր ծխամորճից, որի մեջ լցնում էր ծխախոտը։ Վերջացրեց, վառեց, դուրս փլեց ծուխը և նայեց իր քարտուղարին։

— Բնկեր Ստալին, Վրաստանից ժամանել է Դարչո Մինասխանովը։

Պոսկրեբիշկը քաջ գիտեր Ստալինի տրամադրությունների բոլոր նրբերանգներն ու ելեկջները, բայց այս մի ցուցաբերումը աննախընթաց էր. մի շատ անծանոթ, հազիվ նկատելի ժպիտ թառեց Ստալինի այտերին, նույնիսկ բեղը ծխի քուլաների քուշուշկի միջից շարաճճի խաղաց։

— Ներս բերեք...

Պոսկրեբիշկը գնաց, և դռան մեջ հայտնվեց Դարչոն։ Շվարած նայեց Ստալինի՝ պատկերներից ծանոթ սղությունութիւն և չէր համարձակվում նրա մեջ փնտրել Սոսոյի կերպարանքը։ Շատ փորձանքների մեջ էր ընկել Դարչոն, շատ խճճված իրադրությունների մեջ էր եփվել, բայց հիմա տեղը տեղին չէր բերում։ Միակ խլրուն ցանկությունը չփվելն էր, վերանալը, այդ միտումով հետ նայեց դռանը, երբ Ստալինը ասաց։

— Ներս արի... մի վախենա, տո պանտա։

Ու «պանտան» լսելուց հետո միայն Դարչոն տեղավորվեց իր մարմնի մեջ բնական մասշտաբով։ Սոսոյի «պանտան» էր. նա այդպես էր միշտ դիմում Դարշոյին, երբ քեֆը տեղն էր. եվ Դարչոն կամաց-կամաց մոտեցավ իրեն մոտեցող Սոսոյին։

— Դարչո... դո՞ւ ես...— մի ուրիշ ձայնով ասաց Սոսոն։

— Ես եմ...— ասաց Դարչոն, և կակղեցին նրա մսերը, փորը գոտուց ցած իջավ, թևերը կպան կողերին, ծնոտը կախվեց...։

— Հալլա, հուլլա՞...— հարցրեց Սոսոն։

Դարչոն գլուխը տմբտմբացրեց:

— Ո՞նց էիր ասում... հը... հիշեցրու:

Դարչոն, ամոթխած, վիզը ծռեց, բայց տեսնելով, որ Սոսոն սպասում է, շշուկով արտաքերեց...

— Հալլա, հուլլա...

— Որտե՞ղ էիր... ի՞նչ էիր անում..., — հարցրեց Սոսոն և Դարչոյի ուսն ընկնելով՝ տարավ նրան դեպի բազմոցը:

Երեսը երեսին եկավ, ու Դարչոն ուզեց շատ ավելի մոտիկից զգալ Սոսոյի ծաղկատար դեմքի յուրաքանչյուր ծանոթ փոսիկը:

— Հիշո՞ւմ ես նորին սրբազնությանը..., — ասաց Սոսոն: — Ոնց փշացրեց մեր կյանքը... հը... Զթողեց որ քահանա դառնանք... — Ու արդեն առանց կատակի եզրափակեց. — Ժողովրդին խարում էր ու մեզ էլ խարել սովորեցնում...

Երեսը երեսին եկավ, ու Ստալինը նայեց Դարչոյի ճպոռաալքերին:

— Ուզո՞ւմ ես կաթողիկոս դառնալ, — հարցրեց Ստալինը:

Դարչոյին դրեցին Մոսկվա—Թիֆլիս գնացքի կառավարական վագոնը, գնացքը լցրեցին Կովկասի՝ աշքերը և կեպիների հովարների տակ և Մոսկվայի՝ լայնեզր կանաչ գույնարկները ականջներին «վոլնյաշկաներով» և ուղարկեցին Թիֆլիս՝ էջմիածնի համար:

Վորոնեժի և Ռոստովի արանքում Դարչոն Մինասիսանովը մահացավ. Գնացքը մի քանի րոպե կանգնեցրին, զգիտեին ինչ անել. մահվանից այն կողմի ճանապարհը նրանցից ոչ մեկին հայտնի չէր:

Հետո ինչ եղավ՝ դժվար թե որևէ մեկին հետաքրքրի: Եվ, վերջապես, ինչ պիտի լիներ... Մեր մեջ ասած, Դարչոյի կյանքի գեղարվեստական այս պատմությունը թիֆլիսի արխիվներում հետք չի թողել: Նրա միայն վավերագրական նախատիպն է ապրում ոմանց հուշերում տարբեր անուններով և տարբեր վարկածներով: Գուցե գաղտնի արխիվները երբեցից բացվեն գեղարվեստական գրականության համար, ու կճշգրտվեն փաստերը: Այնպես որ, ի տարբերություն գրական տարածված մեթոդների, այստեղ գեղարվեստական

կերպարն է նախատիպ ժառայում վավերագրական անձի: Եվ այս նախատիպը հնարավորություն կտա վերակերտելու, բացապարզելու նախօրինակը:

Սակայն այս ամբողջի մեջ հեղինակին հետաքրքրել է ոչ թե պատումն ինքնին, այլ նրանից բխող կերպարային բանաձեռ, որ բանաձեռն էր մարդկության հատուկ տեսակի սկզբնավորման:

1937 թվականին թերիան ձերբակալեց և գնդակահարեց Կովկասի ամենակրթված մարդուն, համաշխարհային հըռչակի հիդրոշինարար Տեր-Աստվածատրյանին ու նրա փոխարեն Սևանգէսի զլիավոր ինժեներ նշանակեց երեքդասարանցի կրթությամբ զինեվաճառի, որը փախուստի մեջ էր գտնվում մարդասպանության համար...

1938 թվականին ձերբակալվեց և գնդակահարվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց...

1939 թվականին գնդակահարվեցին.... և նրանց փոխարեն նշանակվեցին....

1940 թվականին գնդակահարվեցին և նրանց փոխարեն նշանակվեցին

1941 թ. գնդ. և նրանց փոխ. նշ. ...

1946 թ. գնդ. և նրանց փոխ. նշ. ...

1949 թ.

1977 թվականին հեղինակին ծանոթ ղեկավար աշխատողներից մեկը հիմար էր ձեւանում, տականք էր ձեւանում, իգամոլ էր ձեւանում, ցինիկ էր ձեւանում... իր հիմնարկում երբեմն-երբեմն կսմթում էր կանանց հետույթները, զայրախոսում էր, նեղ շրջանում պատմում անեկդոտներ համոզունքի, ազնվության, ոգեստության մասին: Եվ միշտ, նույնիսկ իր առանձնասենյակի անկյուններում փնտրում գաղտնի միկրոֆոններ: Եվ դա էր նրա հիմնական զրագմունքը:

Ես շատ ուշ հասկացա, որ նա վախենում է խելոք ու կարգին լինելուց: Իսկ մի անգամ նրան տեսա մտահոգված: Խելոք աշքերը կտրվել էին առօրյայից, ինձանից ու ինքնեղ սկեռվել էին հեռուն: «Ես կենդանի եմ մնացել միայն մի պատճառով...», — տխուր արտաքերեց նա, ապա խոսքը կիսատ թողնելով՝ հանկարծ սթափվեց, տագնապալից նայեց

շուրջը, ինձ, հոգնած աշքերին բթության արտահայտություն հաղորդեց, ժպիրհ փայլ տվեց նրանց, հեռվում շտապ գտնելով դեռահաս մի աղջկա, յուղալի ճպապացրեց շուրթերը, հետո շինծու կլկլաց, ձեռք տվեց, շրջվեց ու գնաց... Եվ ինչքան հեռանում էր, այնքան նրա քայլքը ծանրանում էր, ու հասնելով իր տանը, բեզարած, տարիների բեռը վրան մարմինը մի կերպ նախամուտքից ներս գցեց... Ու ինձ թվաց, որ վերջապես ինքը կհանդիպի իրեն:

ԿՈԲԱ, ԿԱՄՈ

Ամեն անգամ, երբ Կամոն հայտնվում էր Ճավլարարում, ու հետո, եթե Հավլարարից ներքեւ պիտի իջներ, անպայման անցնում էր Խոջիվանքի գերեզմանոցի միջով՝ իր մտքերին այցելելու համար. այդ դարդիմանդ մտքերը, ասես, բնակվում էին Խոջիվանքում, և ուրիշ տեղ անհնար էր նրանց հանդիպելու շետո իջնում էր «Վիննի պադյոմի» դարիվայրով ու դուրս գալիս Քոի ափի. Հիմա իջավ Գանչարնայա փողոց։ Կորան էր կանչել, ու նրա նշանակած տեղը Վարսենիկ և Սաթենիկ քույրերի բնակարանն էր։ Կորան շատ տեղերում էր կենում Թիֆլիսում, բայց մշտական հասցե չուներ։ Մի քանի ապաստարան էլ թեև Կամոյի դասավորածն էր, սակայն այս հասցեով առաջին անգամ էր Կորայի հետ տեսակցության գալիս։ Նորեն վտանգը թարմ էր՝ պետական գրամտան 1907 թվականի հունիսի 13-ի քսից ուղղակի հետո։ թեպետ Կորան այս գործի ընթացքում էլ իր անձը ստվերի մեջ էր պահել (նա խուսափում էր իրեն այդ որակի մեջ ցուցահանելուց. դրա համար կար Կամոն՝ հարմար ու տաքզուխ, ձիու նման պարզամիտ), այնուամենայնիվ, բանտից ավելի վախենում էր նման պատմությունների հերոս-արրեկի համբավ ձեռք բերելուց։ Արրեկը արրեկ էր, ուզում ես հեղափախություն կոչիր, ուզում ես՝ թալան։ Եվ ափսոս, որ Աստվածաշնչի մեջ գողերի մասին պատշաճ չի ասված։ Աստված, Սատանա և երրորդը պետք է Պող լիներ։ Այն, որ Քրիստոսի կողքին խաչեցին երկու ավագակների, և գող Բարարային տղատ արձակեցին, իր մեջ պարունակում է

ամենամեծ իմաստը լինելիության։ Նույնիսկ երկիմաստության գերակայությունը նրա։ Քրիստոսին դրեցին գրքի շապիկին, Բարաբեային տողերի արանքում թաքցրին։ Այդպես էլ տողերի արանքում թաքնված ապրում է հարակայուն կեցության իսկական աստվածը՝ Գողը։

Դուռը բացեց Վարսենիկը։ Հենց միջանցքում դեմ ելավ Կորան։

— Գնանք, գործ կա, — ասաց Կորան, և նրա ձայնի մեջ հանդիմանանք զգաց Կամոն։ Այդ հանդիմանանքը Կամոյի համար չէր նախատեսված, այլ վարպետորեն սքողած վիճակի մեջ բնականության սպրդումն էր։

Իշան Քոի ափի, և Կորան անհասկանալի ժպտաց՝ մտերմության ու խորթության միջև թոշկոտող ժպիտով։

— Գիշերը որտե՞ղ էիր մնացել…, — հարցրեց Կորան։

— Օրովի մոտ, հսանիում…

— Վստահելի՞ է…

— Վաղուց եմ ճանաշում…, — ասաց Կամոն։ — Հեղափոխությունից էլ հեռու է… Զիգարով տղամարդ է…

— Էղ լավ է…, — ասաց Կորան և, մի քանի քայլից հետո, կարծես ի միջի այլոց արտարերեց։

— Ընկերները հայտնեցին, որ բանկի կապոցներից մեկի մեջ մի թղթադրամ պակասում է…

Երբ Կորան Կամոյի հետ նեղ խոսակցության ժամանակ գործածում էր պաշտոնական բառեր, երասանի ծայրը քաշելու պես էր ստացվում, ու Կամոն չէր սիրում այդ բանը, վիրավորվում էր, ավելի էր հասարակացնում, ընտանեացնում իր խոսքը։

— Հա… մաշ ոնց… Ես առել եմ ընկերներին՝ մի տասթումաննոց տվեցի կառապան իլոյին… Նա մեզ հետ հավասար գործ արեց…

Կորայի թթու հայացքից Կամոն իր համար հասկացավ՝ «Ուրեմն, ձեզ էլ է հասնում տաս-տաս թուման»։ և, ճիշտ հասկացվելու միտումով, ավելացրեց։ — Մենք հեղափոխական ենք, մեր գործն է, նա՝ զարաշոխելի, ինքն իր համար…

Կորան իր հայացքի ժակոցը մի պահ միայն հավքի թևի նման դիպցրեց Կամոյին ու տեղնուտեղը փախցրեց նրանից։

— Գիտե՞ս, որ բոլոր թղթադրամների համարները հայտնի են...

— Գիտեմ... Առաջին անգամ հո չի...

Կորան փափկացրեց իր հայացքը, բայց այս փափկության մեջ ավելի վիրավորանք կար Կամոյի համար, թեպետ վիրավորանքը նա կուլ տվեց՝ Հեղափոխության առջև իրեն մեղավոր ճանաշելով:

— Կարելի է հետ վերցնել..., — հաճանչ ապրելով՝ առաջարկեց Կամոն: — Դեռ ծախսած չի լինի...

Եվ Կամոն ու Կորան գնացին իլոյի տուն՝ Մցխեթ:

— Զկա..., — լացակումած ասաց իլոյի կինը: — Երկու օր է շկա... Գնաց Թիֆլիս ու կորավ... Խաբար ունե՞ք...

Կամոն տարակուսանքով ու ընկճված նայեց Կորային:

Թիֆլիսի կառապանները տեղյակ չէին իլոյից. Նրա կառքը ոչ մի փողոցով չէր անցել:

— Ուրեմն, քեֆ է ահում..., — զլխիկոր ասաց Կամոն: — Իմ սխալն է... Իլոն հարյուր մանեթ միանգամից ձեռքին սկի չէր ունեցել...

Մինչև կայարան կհասնեին, Կորան լուս էր, հետո հարցրեց.

— Բրտեղ կարող է լինել:

Կամոն մտածեց-մտածեց և ոաերը բարձրացրեց:

— Քեֆի իսկական տեղերը Մցխեթում են... Ո՞ւր պիտի գնար: — Հետո քթի տակ ժպտաց ու, Կորային զվարճացնելու համար, ավելացրեց. — Մի անգամ իլոյի ֆայտոնն էր նստել ֆրանսուհի խմած մի բող, ոտքը դրել էր իլոյի ուսին և հրամայել՝ «Պարիժ»: Իլոն նրան քերել էր «Լոնդոն» հյուրանոցը ու դրանից հետո ասում էր՝ «Արժե Պարիժում քեֆ անել»...

Կորան չէր սիրում անտեղի կատակներ ու ոչ մի կերպ շարձագանքեց: Իսկ նրա լոռության մեջ ագահակամք եռանդի այնպիսի մի եռ ու քոր կար, որ Կամոն շհամարձակվեց այլևս թեթևացնել իրավիճակը:

Հեռվում երեաց Բորժում—Թիֆլիս գնացքը, և նրա սուլոցը, ասես, ծակեց Կամոյի հիշողության բուշտը, ու նրա անցքից արտահանվեց.

— Դուշեթի ճամփին միկիտան կա...

Կամոն շսխալվեց. Իլոյի կառքը առանց ձիերի կանգնած էր ծառերի արանքում պազած միկիտանի մոտ. Իօկ ձիերի խրխնջոցը լսվում էր կողքի արոտավայրից:

Կորայի հայացքը նոր ընթացք ստացավ, ուղղվեց Կամոյի կողմը և մղեց առաջ:

Դախլի մոտ մարդ չկար: Քստքստոցից գլխի կարելի էր ընկնել, որ վեր տանող փայտե աստիճաններն են լվանում: Կամոն թխկթխկացրեց դախլը, և աստիճանների վրա մեշքն ուղղեց սկեր հագած, իր ձեռքի ջնջոցի պես ճմռված դեմքով կինը, Նա ձեռքը տարավ մեշքին, հետո նորից կռացավ և շարունակեց իր գործը:

Ուշացած, ծխի քուլայի պես հայտնվեց երանահրաշ ու ժապտաշուրթ, մի աշքը դեռ կոպի տակ՝ Մորփեոսի մօտ, մյուռ՝ Կամոյի և Կորայի վրա:

— Բարեն, Դաթո..., — ճանաշեց Կամոն: — Ո՞նց ես... Էս ինչի՞ ես մենակ... մուշտարի շունե՞ս...

Հիմա, երբ Կորայի միտքը պրկված էր, Կամոյի վրացերենի գորիական առողանությունը հատկապես էր գրգռում նրան:

Դաթոն մեկնեց՝ իր փոքրիկ մարմնի հետ անհամապատասխան խոշոր ու զլուտ ձեռքը և սեղմեց Կամոյի աջը:

— Զեզանից լավ մարդ էլ որտեղ կճարեմ, — ասաց նա: — Համեցեք, բատոնո, գլխիս վրա տեղ ունեք... Ուզում եք՝ վերեն, ուզում եք՝ այգի գնանք...

Կրկին լսվեց ձիու խրխնջոց:

Նկատելով Կորայի հայացքը՝ Դաթոն ասաց.

— Էս մեր Իլոյի ձիերն են... Ինքն էլ այգում քնած է... Սաղ գիշեր քեֆ էր անում... Անպատճառ ուզում էր տասը թռւման ժախսեր՝ չկարողացավ... փողը չէր ժախսվում... Ասում էր՝ «Պրծնել եմ ուզում էս անտերից»: — Ու խոխոցնելով կուշտ-կուշտ ծիծաղեց...

Կարծես ամեն ինչ պարզվեց, և Կամոն, հանգստացած, նայեց Կորային ու... շվարեց. Կորայի աշքերը դեղնել էին, ու նրանց մեջ մի կարմիր կետ էր թրթռում: Կամոն չհասկացավ, թե ինչ էր դա, որովհետև տեղնուտեղը Կորայի հայացքը եկավ Կամոյի վրա հպանցումով ու գնաց Դաթոյի կողմը և դյութիշ ժպիտով պարուրեց Դաթոյին, առավ նրան,

ընկղմեց իր հմայության մեջ, որից բաժին հասավ նաև զար-
մացած Կամոյին։ Մանկուց գիտեր Կորային, բայց այսպիսի
շեշտակի անցում դեռ չէր նկատել նրա դեմքին։

— Մի տեսնենք մեր հլոյին, — ասաց Կորան և, ձեռքը
Դաթոյի ուսին գցելով, բարեկամաբար հրեց առաջ։

Իլոն կաղնու տակ անուշ քնած էր։ Դաթոն գլուխն իշեց-
րեց հլոյի վրա ու փշեց նրա դեմքին։

— Հե՞յ, հլո, — ձայնեց նա, գլուխը բարձրացրեց Կամոյի
ու Կորայի կողմը ու բացատրեց՝ հիմա Պարիժումն ա..., —
ու ծիծաղեց։ — Կզարթնի ու կպատմի, թե ո՞նց էր Պարիժում.
քանի՛ կնիկ ունեցավ ու ո՞նց քեֆ արեց նրանց հետ..., —
խոսքը շարունակեց հլոյի վրա և, երբ կրկին ուզում էր նա-
յել Կորայի և Կամոյի կողմը, ճայթեց մի կրակոց, ու Դա-
թոյի դեմքը արյունոտվեց, և նա իշավ հլոյի վրա, տեղնու-
տեղը ճայթեց երկրորդ կրակոցը, ու հլոն, դեռ շարթնացած,
մարմնով դիմակայեց ասես կրակոցին ու հանգավ։

Կորան ատրճանակը դրեց գրպանը ու աշքի պողով նայեց
Կամոյին։

— Ի՞նչ արեցիր, Կորա... էս ի՞նչ արեցիր..., — շշնչաց
Կամոն։ Լարվածությունը շատ էր, ատամները սեղմեց ու
կարող էր հարձակվել Կորայի վրա, եթե Կորան հանգիստ,
բարեվայելուզ, բայց խիստ շասեր։

— Հեղափոխությունը կատակ շի սիրում, Կամո...

«Ճեղափոխություն» բառը հիպնոսացնում էր Կամոյին,
կտրում ամեն ինչից, և նա մեղմելով, հետզհետե նվազեց-
նելով կրկնում էր. «էս ի՞նչ արեցիր, խե՞ղճ հլո, խե՞ղճ Դա-
թո», ..., մինչև կմարեր նրա խոսքը։

Կորան քրքրեց հլոյի հագուստը և նրա ծոցագրապնից հա-
նեց հարյուրանոցը։ Նայեց Կամոյին ու ասաց.

— Էս մի հատիկ թուղթը կարող էր կործանել մեր սուրբ
գործը... Մտածի՛ր, Կամո... Սա հեղափոխության դատա-
վճիռը կդառնար։

Կամոն դաշտից բերեց ձիերին, լծեց կառքին, ինքը բարձ-
րացավ նստիքին և մտրակն իշեցրեց երիվարների վրա։ Կառ-
քի տեղից պոկվելուն պես՝ միկիտանի կողմից կանացի մի
սուր ծղրտոց լսվեց։

Կամոն նայեց կառքում բազմած Կորային ու ավելի ուժ-
գին հարվածեց երիվարներին:

— Կինը չէր կարող իմանալ...,— ասաց Կամոն, հետո
նորից մրմնաց.— Ախր, ինչո՞ւ սպանեցիր, Կորա... ինչո՞ւ...
ինչո՞ւ...

— Լավ սիրու ունես, ձմառ*... Դրա համար եմ քեզ սի-
րում...,— ասաց Կորան, հետո ինքն իր մեջ իշավ և մեղմ
ավելացրեց:— Ով չի սպանում, ինքը կսպանվի... ձմառ:

1922 թվականին Թիֆլիսի Վերա թաղամասի դարիվայրի
վրա սպանվեց Կամոն: Կորայի կարգադրությամբ:

ՂՈԽՄԱՐԲԱԶՆԵՐ

Պավլիկը զառերը ոնց ասես կանգնեցնում էր. ուզում էր՝
դու շաշ, ուզում էր՝ հափի յաք, ուզում էր՝ երկու յաք... Մի
անգամ Թոփ ափին, Մուխրանսկի կամրջի տակ, դրա պատ-
ճառով դանակ խրեցին նրա փորը, բայց Պավլիկը մի
ձեռքով բռնեց-հավաքեց աղիքները, մյուս ձեռքով զառերը
էլի կանգնեցրեց դու շաշ: Էն ժամանակ, դեռևս համազգեստ
շուներ և դեռ միայն լուր էր հասցնում ԳՊՈՒ: Հետո թող
փորձեին ծուռ նայել՝ հերն անիծում էր. կանացի բրաունին-
գով մի քանի հոգու սեփական ձեռքով էն աշխարհը դրկեց:
Բայց ափսոս էին՝ լավ տղերք էին, զարիստներ: Էս քաղաքա-
կանների նման ախմախ ու սիրիսախաններ չէին: Հիմա
Պավլիկ Զիլինգարովը բոլոր լավ տղերքին դասավորել էր
իր մոտ ու էլի հավաքում էր նրանց, մտնում կամրջի տակ ու
զառ գցում. երբ խաղընկերները զարմանում էին՝ թե հիմա՞
էլ կամրջի տակ, հիմա՞ էլ թաքուն, Պավլիկը իր հերթին էր
զարմանում՝ «Ձառը որ կամուրջի տակ շխաղաս, էլ ի՞նչ
զումարո...» Ու զառ գցելու ժամանակ խաղի մոլուցքից իր
մսոտ զիստին հասցրած հարվածների ձայնը (զառ գցելու
դասական ձևն է) կամրջի տակից դուրս էր գալիս, ու նրա
արձագանքը տնկլտում էր առափնյա տների փտած թիթեղյա
կտուրների վրա...

* Եղբայր (վրաց.):

Սեփական զիստին շրպպացնելը պրոֆեսիոնալ սովորություն էր դարձել կապիտան Պավլիկ Զիլինգարովի համար, և այդ սովորությունով՝ զիստի շրպպոցով նա այժմ դուրս եկավ «Էմաղին» ավտոմեքենայից, աշխուժորեն անցավ երկհարկանի տան նախապարտեզի դարպասով, տնավարի բարեկելով ներքին գործերի համազգեստով պահակին, մտավ շենքը, Եռանդաշատ գեպեռականը տանտիրոջ իրավունքով բարձրացավ աստիճաններով, հին ծանոթի պես ողջունեց աստիճանների գլխին կանգնած պահակին ևս, թեթևաքայլ սահեց միջանցքի երկարությամբ, մեկ անգամ էլ շրպպացրեց իր ազդրին՝ մինչև կհասներ խորքի դռանը, որի առջև կանգնած պահակը արդեն հեռվից ժպտում էր Զիլինգարովին:

— Մտի՛ր...— առանձնական ասաց պահակը, և Պավլիկը թափանցեց դռնից ներս:

Թերիան գլուխը բարձրացրեց մի հաստ ալբումի վրայից ու ակնդետ նայեց կապիտանին: Թերիայի հայացքից դժվար էր որոշել նրա տրամադրությունը: Հայացքը սկեռվել էր ինչ-որ մտքի վրա, կամ ուղեղը կրում էր դեռևս մի ուրիշ պատկեր: Պավլիկը մոտավորապես կուահում էր պատկերի բովանդակությունը, առաջին անգամ չէր տեսնում Թերիային նման վիճակում, երբ մարմնի բոլոր մասերից արյունը գամփս, լցվում էր նրա դեմքի ուռած ու կարմրած երակների մեջ:

Եվ Զիլինգարովի ներքին մեխանիզմը վերադասավորվեց՝ աշխուժությունից անցավ սմբած հանդարտության. նա մի քանի վիճակ ապրեց, մինչև, վերջապես, Թերիայի սկեռված մտքի նախորդ պատկերի տեղը կգրավեր Պավլիկի կերպարանքը:

— Հը.. շան տղա... ի՞նչ կա...— հարցրեց Թերիան:

Այս տնավարի ոճից Պավլիկն իրեն ավելի ազատ զգալով, առաջացավ դեպի Թերիան և հենց ընթացքից խոսեց.

— Որ կարողանայի ցույց տալ, բատոնո Լավլենտի, մադամ Վեներայի փաշեքը... Ըհը... (Զեռքերով նկարագրելով): Ըհը...

Թերիայի դեմքին վավաշուտ հեգնանք հայտնվեց:

— Հետո...

— Խել հետո, բատոնո Հավրենտի... մեքենայով գնացի եանջանի դաշան... Ասացի՝ «Տիկին Վեներա (Հայաստանում մադամին տիկին են ասում), տիկին Վեներա, քեզ եանջանը կանչում է... Ասել է, որ տանեմ իր մոտ՝ Դարաշշագս... Աշքերը դեռ պլազին, հետո նայեց պետլիցեքիսու, Հավատալով, նստեց մեքենա...

Զիլինգարովը շոյեց իր օձիքի գունավոր մակակարը:

— Գուրս տարա ու Գարաշշագի ճանապարհին...

Բերիան ավելի հարմար տեղավորվեց աթոռի վրա, ոտք ոտին գցեց, ձեռքի բութ մատը կոխեց գոտու ետևը:

Բերիայի կողմից լկստած Պավիկը ավելի երես առավ.

— Մեքենան որ կանգնեցրի ճանապարհին, Վեներան սկսեց շորս կողմը նայել՝ հասկանալու համար, թե ինչ է պատահել... Ես էլ դրսում հարմար տեղ էի փնտրում... Թեպետ հարմարս ո՞րն է: — Պավիկը նորից օձիքի մակակարը շոյեց: — Ով ոփսկ կաներ ինձ խանգարել... — Պավլիկ Զիլինգարովը ուզում էր ասել՝ «Ես Երևանսկի հրապարակում բող եմ բանեցրել», հետո կայծակի արագությամբ հարված ստացավ ուղեղին (Աստծուց թե սատանայից, էղ էլ Աստված գիտեր), որ հրապարակը հիմա Բերիայի անունն է կրում. լեզուն կծեց ու, զգալով, որ մի մեծ փաթերակից փրկվեց, մարմինը թուզացավ ու թուզության խտղտանքը նստեց մարմնի բոլոր մասերի վրա՝ ոտքերից մինչև գագաթը. Պավլիկը աշքերը ճպճպացրեց ու շարունակեց. — Շոֆերս էլ, որ դուքս եկառվ մեքենայից, տիկին Վեներան նոր սկսեց գլխի ընկնել, համա շէր կարող հավատալ, որ էղպիսի բան հնարավոր է: Նայեց շոֆերի հետևից, հետո ինձ ու ժպտալու փորձ արեց, համա շստացվեց. մանդրածից թշերը դողում էին: «Պուճուր գործով գնաց», — ասացի ծառերի արանքում պահ մտած շոֆերի մասին, բայց Վեներան աշքերիս մեջ ուրիշ բան տեսավ:

Ու Զիլինգարովը կոպերով կիսածածկեց աշքահատերը՝ ցուց տալու համար. թե ինչ է տեսել Վեներան իր հայացքում:

— Լա՛վ... — տհաճությամբ բերանը ծոեց Բերիան: — Ինչ ես ծոծոացնում... Վերջն ասա:

Պավլիկը. նվաղելով, որքեց իր երեսից դիմայլակ արտահայտությունը: «Մենք էլ մեր գործով զրագվենք», —

ասացի տիկին Վեներային. «Խնչ գործ...,— սարսափիք դունչը կախվեց Վեներայի. «Դուք ինձ հետ ի՞նչ գործ կարող եք ունենալ»,— ասաց ու դուրս պրծավ մեքենայից. Ու ճանապարհով հետ վազեց, կարծես ոտքով պիտի էրևան հասներ»...

Պավլիկը մի պահ սպասեց, որ Թերիան ծիծազի հետք ցույց տա, բայց նրա դեմքին ուրիշ բան էր սորսորում. Ու Պավլիկը շարունակեց.

— Ես էլ դուրս եկա մեքենայից ու գնացի նրա հետեւից. Համա շեմ վռազում... ճամփան ամայի, ճամփու վրա՝ ես ու Վեներան. Օղը մաքո՞ւր, գետնի խոտը՝ փափուկ... Վեներան էլ հազիկ է ոտքերը շարժում՝ նուրբ տոտիկները ծոմովում են, ծնկները՝ ծալվում... Հետո շունչը կտրված հետ նայեց ու գոռում է՝ «Թզնեցե՞ք»... Համա օգնող չկա... Ու ի էլ կարող լինել, ես ժպտալով մոտեցա նրան. «Տիկին Վեներա... մի անհանգստանաք... տիկին Վեներա»... Տիկին Վեներան ընկավ ճանապարհին, բարձրանալու փորձ արեց, համա մենակ նստել կարողացավ: Ճամփի մեջտեղը նստեր է ու ինձ է նայում: «Ես Խանջյանին կասեմ,— լալագին սպառնաց ինձ:— Դու գիտե՞ս ինչ կլինի... Ես Խանջյանին կասեմ: Շեավ կանես»,— ասացի ես ու մոտեցա նրան: Բոնեցի թեատրակերից ու, առանց բարձրացնելու, քարշ տվեցի ճամփեզրից դուրս: Տիկին Վեներան միայն ոտքերն էր ծնկածալ հետհետ գցում ու ծղրտում. «Սրիկա՛... ի՞նչ ես անում... Ես կուսակցակա՛ն եմ... Սրիկա՛»...

Մառերի արանքում տիկին Վեներային պառկեցրի ու իմ սաղ ջանովս հուզ տվեցի գետնին: Ու իր հաստ, սպիտակ ոտքերով քացի տալ էր ուզում... Ու տնքում էր, տնքում էր... Ծծերը բարձրանում-իջնում էին... Ուրած... Հետո սկսեց բղավե՛լ, բղավե՛լ...

Թերիայի աշխահատերը խոշորացան:

— Հետո բղավոցը մի տեսակ փոխվեց... Հաճույք դարձավ, ու էլի բղավում էր... Համա մի տեսակ ուրախ ու վայրենի... Դոշից էնպիսի ձեն էր գալիս, ոնց որ դևերը միշից դուրս պրծնել ուզենային...

— Հերի՛ք է...— ընդհատեց Թերիան ու տեղից ելավ:— Հետո ասում են՝ Խանջյանը բարոյական բոլշևիկ է:

— Պատկերացնում եմ հիմա նրա սիրուն սփաթը։ Շատ էր սիրում տիկին Վեներային, — ասաց Զիլինգարովը՝ իր շեֆին հագուրդ տալով։

— Սիրո՞ւմ..., — ծանրաբեռն արտաքերեց ՎՍՍՀ առաջին քարտուղար Բերիան ու գոհունակությամբ պատկերացրեց իր պատճառած ցավը Խանջյանի տղամարդկային արժանապատվությանը. իր փոքրիկ վրեժն էր Հայաստանի առաջին քարտուղարից։ Ու մի ձեռքով սրբեց իր երկրորդ ձեռքի խոնավացած ափը։

— Լավ... գնա՞..., — արդեն հանգիստ, կրքերից ձերքազատված ասաց Բերիան։ Նրա դեմքի ոելիին հարթվել էր։

Պավլիկ Զիլինգարովը, կամաց-կամաց հանգնելով իր աշխուժությունն ու եռանդը, հետ-հետ գնաց, պլստաց դրան մեջ, անհետացավ... Հետո, հանելուկորեն, չքվեց քաղաքից, ապա պարզվեց, որ թաքնվում է, և վերջապես, հայտնի դարձավ, որ կորսվելու վտանգը դողէրոցքի մեջ էր պահել Պավլիկին, լուր էր հասել նրան, որ Բերիան մտադրվել է վերացնել իր սիրելի շեկիստին, նեղ մասնագիտական լեզվով ասած՝ լիկվիդացնել Պավլիկ Զիլինգարովին։

«Վա-տո՞», ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հասկանալ Զիլինգարովը, ոչ մի կերպ չէր մտնում իր գլուխը դրա իմաստը։ «Ինչի՞ համար... ի՞նչ օգուտ կա... Հավատարմության համար էլ մարդ պատժեն։ Ինչի՞ց նեղացավ։ Թե Վեներայի պատմությունն է պատճառը, ես խոմ իր կարգադրությունը կատարեցի, տեղը տեղին»։

Բայց Պավլիկը հարգում էր բանականորեն մտածելու իր կարողությունը և չէր ուզում նահանջել արդարությունից։ Ու նաև քաջ էր Պավլիկ Զիլինգարովը, խիզախ և իր թաքստոցից նամակ գրեց ՎՍՍՀ առաջին քարտուղար Լ. Պ. Բերիային։

«Թանկագին Լավրենտի Պավլովիչ։ Ես չգիտեմ, թե ինչ մեղք եմ գործել, բայց ես ափսոսում եմ, որ դուք պետք է կորցնեք ինձ նման Զեզ նվիրված շեկիստի։ Ես խոմ ապրում եմ Զեզ համար։ Դուք, որ հրամայեք, հորս դեմ էլ կգնամ։ Դուք խոմ լամ գիտեք, բատոնո Լավրենտի, որ Զեզ բոլոր կարգադ-

րությունները պատրաստ եմ կատարելու Խանջյանի սիրուհու գործն էլ Զեր ցանկությունն էր.. Ես ոնց որ Զեր պոշը լինեի»... Եվ այնուամենայնիվ հին զարիստը, կինտոյի սերունդը վերջին նախադասության մեջ ավելացրեց. «Մի՞թե էլ պետք չեմ գալու:

ՆԳԺԿ Կապիտան Պ. Զիլինգարով»:

Նամակը Բերիային դուր եկավ: Բայց այդ «պոշը» ակամայից սատանա էր ակնարկում, թեպետ կավրենտի Պավլովիլը ներքնապես համոզված էր, որ Զիլինգարովը նման բան իր մտքում երբեք չէր կարող ունենալ: Այնուամենայնիվ, Բերիայի գոհունակությունը նամակի ընթերցումից հետո հակընթաց ուղիով ամփոփվեց: Եվ Պավլիկ Զիլինգարովը վերացավ աշխարհից՝ գնդակահարվելուց առաջ վերջին անգամ շրպպացնելով իր զիստին... Ու ասում են, մինչև օրս ԳՊՌԻ-ի այդ շենքում երբեմն-երբեմն լսվում է զառ խաղացողի ազդրից անդրադարձող շրպպոց...

ՃԵՐՄԱԿ ԴՐԱԽՏ

Ռաֆիկ Արզումանովն ու Գոգա Խվորոստյանը ամենամազոտ տղամարդիկ էին Յալթայի լողափին: Թեպետ երկուսն էլ լեյտենանտներ էին, երկուսն էլ էնկեվեդիկ կոկիկ ու ազդեցիկ համազգեստով, բայց մերկանալուց հետո Գոգայի աստիճանակարգը մեկ խորանարդիկով պակասում էր. տկլոր Արզումանովը ավելի պատկառելի էր իր մազաշատությամբ: Բայց սպիտակամաշկ կանանց նկատմամբ նրանց ցանկանոլությունը միահավասար էր: Տարբերությունը միայն մի բանի մեջ էր. Ռաֆիկը՝ ավելի խստաբարո խառնվածք ունենալով, իր մազեղ կերպարանքը շրջապատի ուշադրությունից թաքցնում էր ստվերոտ մի անկյունում, և իր թաքստոցից էր գնորոշում կանացի մարմինների բարեմասնությունները, Գոգան պագչուառության այնպիսի հուզավառությամբ էր համակված, որ վազվզում էր շիկացած ավազների մեջ աչու ձախ և ամառային ճանձի պես բզզում կանացի զիստերի, կուրծքերի, հետույքների վրա: Սակայն երկուսի համար էլ

Կարեռը մաշկի ճերմակությունն էր։ Գեղիրան ու նրբակազմ սպիտակները անհամար էին Յալթայի լողափին, ու դժբախտությունն էլ հենց նրանց առատության մեջ էր, որովհետև ընտրության համար ոչ թե կոլորիստի համեմատության ուշիմ աշքն էր պետք, այլ հեշտասիրության եռքի քմահաճույքը։ Ժամանակը քիչ էր, ընտրությունը՝ մեծ։

Եվ վերջապես, հայտնվեցին այն պարմանուհիները, որոնք Թաֆիկի և Գոգայի ճաշակով կարող էին համարվել լողափի ամենաճերմակագեղմ կանայք։ Երկու հրեուհի՝ սպիտակափայլ, թմփլիկ եվա Վայսրոդն ու ոսկրաշատ, կարմրաշեկ Սառա Բիտլերը։ Երկուան էլ՝ Օդեսայից, երկուսին էլ հեռացրել էին թատրոնի կորդերալետից։ Մեկին՝ թմփլիկության՝ ավելորդ մսերի համար, մյուսին՝ ավելորդ նիհարության պատճառով։ Եվայի հենց ցանկահարույց թմփլիկությունն էլ ստվերի միջից դուրս հանեց Ռաֆիկին։

— Սա ի՞մն է, Գոգա շան... Իմ խաթեր համար էդ կմախքին մի քան օր յոլա տար..., — շորացած կոկորդով խնդրեց Թաֆիկ Արզումանովը։

Գոգա Խվորոստյանի տռփասիրությունը երկու փթանոցի տարողունակություն ուներ, և նրա համար ոսկորը մսից չէր տարբերվում, եթե դրված էր շատ սպիտակ փաթեթի մեջ։ Եվ Գոգան լդժգոհեց նաև, որ քան օրը դարձավ մեկ ամիս։ Թիսահեր կովկասցիները այնպես էին ձուվել սպիտակագեղմ օդեսացի պարուհիներին, որ Յալթայի վարձու ամառանոցային փոքրիկ տան ճոճուան մահճակալներից տեղափոխվեցին Երևան՝ ոչ նվազ ճոճուան մահճակալների վրա։

Եվան ու Սառան լեյտենանտների աջակցությամբ սկսեցին աշխատել Երևանի օպերային թատրոնի բալետում, և ամեն օր, ներկայացումից հետո, Արզումանովն ու Խվորոստյանը թատրոնի հետնամուտքից վերցնում էին պարուհիներին և մտնում ճերմակության դրախտը։

41 Թվականը կես եղավ։ Երկրորդ կեսն արդեն պատերազմին էր պատկանում։ Հայաստանի ՆԳԺԿ-Ն Բերիայից գակ նամակ ստացավ, որտեղ կարգադրվում էր հավաքել ազգությամբ գերմանացի բոլոր քաղաքացիներին և պատրաս-

տեղ աքսորի՝ ռեսպուբլիկայից գեպի երկրի նշված ժայրամասերը:

Հայաստանի ՆԳԺԿ-ն տնտղեց ամբողջ ռեսպուբլիկան, նրա ծակուծուկը և հայից, քրդից, եզիդիից, մալականից ու մի քիչ էլ հույնից ավելի բան շճարեց: Հայաստանի ՆԳԺԿ-ն մոլորվեց, բայց գտավ, առանց հավատարմության զգացումը նվազեցնելու, փրկարար պատասխանը: «Սևանգէսի շինարարությունում եղած գերմանացի ինժեներներին աքսորել ենք դեռևս երեսունյոթ թվականին»:

Երկրորդ կարգադրությունը թերիայի ձայնով էր հեռախոսափողի մեջ. «Գերմանացիների թվին ավելացնել նրանց թաքցնողներին՝ ուղղակի թաքցնողներին, ազգակցական կապեր ստեղծելով թաքցնողներին և այլն»:

Կենտրոնի այս երկրորդ կարգադրությունը տագնապահարեց Հայաստանի ՆԳԺԿ-ին. և ինքնապահովման նպատակով խորամանկորեն գործը հանձնվեց հենց իր՝ թերիայի կադրերին՝ փորձված շեկիստներ Արգումանովին ու Խվորոստյանին: Եվ Ռաֆիկն ու Գոգան սկսեցին որոնել գերմանացի ու կազմել ցուցակը:

— Արովյանի կինը գերմանուհի էր, կարծեմ,— ասաց Գոգան: — Դպրոցում ենք անցել...

Ռաֆիկը ցուցակը սկսեց արովյաններով. «Քսան հոգի», — գրեց նրանց դիմաց: Գոգան քսանը դարձրեց երեսուն:

— Հայաստանում արովյաններ շատ կան, — ասաց նա: Լենինականի հոգերուժարանից լուր ստացան, որ մեկը իրեն արիական ցեղի ներկայացուցիլ է համարում և աշխարհով մեկ հայտարարում է, որ ինքը գերմանացի է: Թերեցին արիացի Մացակ Մխիթարյանին ու նրա հետեւյց քարշակեցին Մացակի ողջամիտ ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Այնուամենայնիվ, ցուցակը դժվար էր կազմվում, և մի առավոտ Արգումանովին ու Խվորոստյանին կանչեցին ժողկոմի առանձնասենյակը: Ընկալուզը Ռաֆիկին հրամցրեց հենց ինքը՝ ժողկոմը: Հեռախոսափողի մեջ թերիայի կուշտուկու ձայնն էր.

«Եա՛ն տղերք... ո՞վ են Հայաստանի գերմանացիները... Ո՞վ է խանգարում... թե սպասում եք..., — և ասելիքը շարունակեց կենսախինդ հայհոյանքի տարափով, որից Ծա-

ֆիկի դեմքին ժպիտ երևաց, ապա ժպիտը տեղափոխվեց Գոգայի ու ծողկոմի դեմքերին։ «Իմ տված քանակից եթե մի հոգի պակասեց՝ քո անունը կմտցնես ցուցակի մեջ...», — նույնպես հայհոյանքով ու կենսախնդությամբ վերջացրեց խոսքը ամենամեծ շեկիստը։

— Լսում եմ, կավրենտի Պավլովիչ... Ամեն ինչ կանեմ..., — արդեն ընկալուչի տկտկոցի հետ էր խոսում Ռաֆիկը, և նրա շուրջերին էին հետևում ժողկոմն ու Գոգան։

Զգեցին-ձգմգեցին ցուցակը Արզումանովն ու Խվորոստյանը, ու ինչքան էլ զոր տվեցին, էլի երկու հոգի պակասում էր պահանջված թվից։ Եթե երեքը պակասեր, գուցե թե Գոգայի միտքը ուրիշ կողմ գնար, բայց «երկու» թիվը լարեց նրա հայացքը և հանդիպեցրեց իր նման սկեռված հայացքի-իրարից վախենալով՝ իրար հասկացան։

— Վայսրողը սպիտակ հաց է նշանակում գերմաներեն, — ուշացած արտաքերեց Գոգան։

— Գերմաներե՞ն...

— Գերմաներեն։

— Ո՞վ ասաց։

— Ինքը՝ Եվան։

«Իսկ Բիտլե՞րը...», — ուզում էր հարցնել Արզումանովը, բայց ուղեղում «Բ»-ն միանգամից «Գ» դարձավ, ու առանց հապաղելու, երկու ազգանունվ լրացրեց ցուցակը։

Գիշերը մաքրարյուն հրեռւհիներ Եվա Վայսրողին ու Սառա Բիտլերին օպերայի հետնադոնից տարան նԴԺԿ-ի նկուղները, և մի քանի օր հետո պարուհիները իրենց պուանտների վրա որպես գերմանուհիներ քայլում էին Սիրիրի սառուցներով։

Ամռանը կապիտաններ Արզումանովն ու Խվորոստյանը նորից գնացին Յալթա...։

Իսկ յոթ ամառ անց՝ 1949 թվականին, երբ Արզումանովին ու Խվորոստյանին մտցրին համահայկական աքսորի ցուցակը, Գոգան հիշեց, որ ինքը սլավոնական ծագում ունի և կաշվից դուրս էր գալիս փաստաթղթային ապացույցներ հայթայթելու համար։ Բայց ամեն ինչ ոտքի վրա էր արվում, անհեթեթությունը կարգավորված էր, և Ռաֆիկն ու Գոգան Յալթայի փոխարեն ընկան Սիրիրի և, պատեհ թե անպատեհ,

բոլորից հարցնում էին երկու հրեա պարուհիների մասին, որոնց հետ ժամանակին հաճախակի էին մտնում ճերմակ դրախտը:

ԿՅԱՆՔԻ ԳՐԿՈՒՄ

Թոլոր ակումբների մուտքի մոտ, կամ ներսում, կամ և այստեղ, և այնտեղ Քաղբյուրոյի անդամների դիմանկարների կարգաբանված բուզն էր՝ որպես պատկերային օրենսդրություն։ Ընտել ու մշտական, այնքան մշտական, որ արդեն ճարտարապետական մաս էր ընկալվում քաղաքի, այնքան ընտել, որ ընդհանուր հայացքը չէր էլ նկատում նրա առկայությունը։

Հիմա իրիկնաշաղը իր մեջ էր առել քաղաքը, գլխավոր փողոցը և պատկերաշարը։ Ստալինն արդեն մահացել էր, Շուբերտի, Շումանի սգո երաժշտության շոշորթը դեռևս օդի մեջ էր, և զեկավարի դիմանկարը տակավին առաջնորդում էր պատկերախմբին։

Դորկու անվան ակումբը ամենամութն էր էլեկտրականության պակասի պատճառով։ Երկու լամպիկներ իրենց աղոտ լուսն էին սփռում պատկերաշարի քաթանի վրա, և մեկ լամպ լուսավորում էր պարերի հրապարակում շարժվող ոտքերը։ Խախուտ ձայնասփյութից հազի պես վանկ-վանկ պոկված ֆոքստրոտի հնչյուններն ու ոտքերի քստքստոցը վկայում էին խորհրդային մարդու կենսունակության մասին։

Ես՝ տխուրս, իմովսանն տեղավորվել էի ակումբի տաղտուկի մեջ, իմ գոյությունը խորթ էր պարերի հրապարակին, քրտնած գրկախառնությունների՝ մշտաբնակի հավերժական դրախտին, ու ես էլ, մեր մեջ ասած, մի բան չէի ներկայացնում այդ դրախտի համար։ Ապրում էի ցերեկները ստվերուտում, երեկոները՝ մթնշաղում, գիշերները՝ սեփական մելամաղձի աղտամուղտում։

Զանձրույթից ազատվելու մեկ միջոցը ակումբի դարպասից ներս մտնելն էր՝ մի ոութի վճարով, մյուս միջոցը՝ դարպասից դուրս գալը։ Այդպես անընդհատ։ Հիմա էլ դուրս եկա փողոց։ Իսկ դրսում հայտնվել էր փնքը՝ ժորան։ Ես

հապաղեցի ու հետ էի ուզում մտնել գարպասի ծածկի տակ։ Ես խուսափում էի իմ տիրությունը որևէ մեկին պարտադրելուց, իսկ ժորայի հետ մտնել փոխարարերությունների մսաղացը, որտեղից դուրս էի գալու ուրիշի դեմքով, ուրիշի խոսքով, չէի ուզում։ Զգիտեմ, ինչ երկրայական հուզաշերտով արտասանեմ նրա անունը, ինչ ծածկագիր դիմախաղով հասկացնեմ ձեզ նրա նշանակությունը, որպեսզի տարրերեք մնացած բազմաթիվ ժորաներից ժորա լաշինովին։ Մեր դպրոցում նա ինձանից բարձր դասարանում էր, հետո անհետացավ և մի օր հայտնվեց էնկեվեղեի համազգեստով՝ արտաքնահարդար ու հաղթակամ... Զսպվածությունն ու երեւլուա համեստությունը ավելի էին զգացնել տալիս նրա նոր հատկությունները։ Նա ավելի ազդեցիկ և հզոր երևաց հետագայում, երբ նրա վրայից անհետացավ համազգեստը, և ժորայի մարմինը մեկընդմիշտ ամփոփվեց քաղաքացիական անպաճույն հագուստի մեջ։ Ուզես-շուզես, նրա քաղաքացիական հագուստի տակ մտովի տեսնվում էր համազգեստը, և այդ երկրայական հայացքը ժորային ավելի ազդեցիկ ու շարագուշակ էր ներկայացնում։ Տարիների ընթացքում նրան գիտցող ամեն մեկը իր երեակայության շափով ավելացնում էր ժորայի ենթադրական օձիքի գունավոր մակակարի վրա խորանարդներ, ապա ենթադրական ուսադիրներին՝ աստղեր։ Եվ բոլորի համար բարձրանում էր ժորայի անտեսանելի պաշտոնը։

Ուշ-ուշ էի ես ժորային հանդիպում։ Տեսնելիս էլ նա հազվադեպ էր ինձ հետ կանգնում և կանգնելիս էլ՝ զիջողամտությամբ ինչ-որ անկարեռ՝ և իր համար, և ինձ, հարցեր էր տալիս մեր նախկին դպրոցի, ֆուտրոլի, թատրոնի ու այլ մանր-մունք բաների մասին՝ աշքն ու տկանջը, միևնույն է, ուրիշ կողմ։ Ես քաղաքավարությունից դրդված խոսում էի, նա չէր լսում, և, ընդհատելով, երկրորդ հարցն էր տալիս և կրկին չէր լսում ու հանկարծ կամ ինքն էր առանց որևէ խոսք ասելու հեռանում կամ ինձ ասում էր՝ «Դնա՛»։ Ուրիշից երկի թե նեղանայի, ժորայից՝ ոչ ինչո՞ւ՝ շգիտեմ։ Թերես մեր տարիքի աննկատ տարրերությունն էր զգացնել տալիս։ Գոնե ինձ համար։ Իսկ մեծամասմբ նա ինձ չէր նկատում։ Այդ ժամանակ ես գիտեր, որ բարեկլու

իրավունք չունեմ։ Թարեկելու իրավունք ինքը՝ ժողովան էր տալիս։ Ու ես ներում էի. այդպես էր դասավորվել դեռևս դպրոցական տարիներից։

Մի անգամ, 1949 թվականին, երբ հայերին աքսորում էին Անդրկովկասից, երբ շրջկոմների առջև սպասումի մեջ զարդարված բեռնատար մեքենաներն էին կանգնած, կայարանում գնացքներն էին կուտակվել, քաղաքում մարդկային քարացած տագնապ կար, ես Ժորային նկատեցի ֆուտբոլային հայտնի թիմի հայ դարպասապահի հետ։ Ուզում էի աննկատ անցնել նրանց կողքով, ժորան ինձ ձայն տվեց։ Մոտեցաւ «Ռ՞նց ես, տանը ո՞նց են... Դպրոցին չե՞ս կարուում... Եենքը դեռ չե՞ն քանդել... դեռևս իր տեղո՞ւմն է», — երկար ճգճկելով հարցրեց նա՝ ընդհատելու համար դարպասապահի խոսքը։ Հայտնի դարպասապահը աղաշում էր. «Ժորա ջան, մայրս, երկու քույրերս, չորս եղբայրներս... բոլորն արդեն կայարանում են, ապրանքատար վագոնների մեջ։ Այս գիշեր գնացքը շարժվելու է... Օգնի՛ր... Ասացին դու կարող ես... Ինձ հո ամբողջ երկիրը դիտի... Տղերքը ասացին՝ «Եթե Ժորա Լաշինովին ծանոթ լինես՝ կարող է փրկվես, — ու խեղճ-խեղճ, անձնամատնիշ ժպտաց։» — Ռ՞նց թե, մենք հո միասին ենք մեծացել, մի բակում», — նա, ասես, ոչ թե հիշում էր, այլ՝ հարցնում։ Հարցնում էր լալագին, դեմքն այլափոխված։ Խսկ Ժորան ինձ էր չնշին հարցեր տալիս, ու դարպասապահը ավելի խեղճացած, ոչնչացած, ոչ մի ճար չունենալով, ինքն իրեն պատասխանեց Ժորայի փոխարեն, Ժորայի դեմքից կորզելով իր համար երեակայական միխիթարանքը, իր հնարած խոստումը, ինքն իրեն հանգստացրեց, ինքն իրեն համոզեց, որ դա կար Ժորայի դեմքին ու, հետհետ շարժվելով, հեռացավ։ Նրա գնալուն պես Ժորան ինձ ասաց՝ «Դնա՛»։ Ու ես հեռացաւ։ Մի փոքր վիրավորանքով։ «Ես ինչ կապ ունեմ իր հետ... Ինչո՞ւ է ինձ կանգնեցնում և հետո այսպես անայլայլ հեռացնում»։ Թեպետ մի ավելորդ անգամ ես համոզվեցի, որ Ժորան հզոր է, որ նրա ձեռքից շատ բան է գալիս, եթե նույնիսկ հայտնի դարպասապահը՝ իմ և ժամանակին նաև Ժորայի կուռքը, այդպես կախված է նրանից։ Եվ ինքս ինձ համար այդ միտքը սփոփանք դարձնելով՝ ներեցի Ժորայի քմարարո վարքը։ Խսկ հոշակավոր ու

խեղճ դարպասապահին՝ տնով-տեղով, ապրանքատար գնացքը տարավ հյուսիսային մեջ բնակեցնելու...

Ժորան կանգնում էր հաստատուն, և նրա զբաղեցրած հատվածը իրենն էր: Ժորան շարժվում էր, և նրա եռանդը քանդակվում էր անցած տարածքում: Անձայն ու պինդ, կատվի նման ոտքերն, ասես, սոսնձվում էին գետնին ու թեթեվությամբ պոկվում գետնից: Նրա սեղմ մարմինը փոքր ծավալ էր գրավում իր շրջապատում, բայց նրա զարկերակը լսվում էր քաղաքի ամենատարբեր ծակուծուկերում:

Մեր հազվադեպ և կարճ հանդիպումների ժամանակ ես ձգտում էի աննկատ մնալ՝ դիմացից տեսնելիս հետ էի ուզում գնալ, կողքից պատահելիս՝ դանդաղեցնում էի քայլը: Նրա դեմքին տեսնում էի համաձայնություն իմ վարքի հետ ու ներքուստ զգում էի, որ նրան փոխհարաբերության միայն այս ձեւն է ընդունելի: Ես ևս գոհ էի. նվազագույն շանքերով խուսափում էի նրա հետ շփվելու բարդ ու քրտնաշարշար հոգեբանական աշխատանքից, որտեղ գործելու էին իմ ստորադասության բարդույթը և քաղաքական բավիրում իմ խեղճ հպարտությունն ու թվացյալ նախեղակությունն եղծելու վախը... Ու ընդհանրապես վախը:

Դարպասի հենց առջև ժորան դեմ ելավ ու առանց հապաղելու բռնեց թես:

— Ի՞նչ ես անում..., — հարցրեց նա՝ հայացքը, ինչպես միշտ, ուրիշ կողմ:

Ես պատրաստվում էի նրան պատասխանել, բայց հիմա ժորան ոչ լսել էր ուզում, ոչ՝ հարցնել: Հիմա նա խոսել էր ուզում: Զարմանալի էր ու աննախորդ:

— Արի ինձ հետ՝ մի քիչ ման գանք:

Ման գալ ժորայի հետ... Ես երբեք նրա կողքից չէի քայլել:

Ժորան անհանգիստ էր, ու քիչ հետո զգացի, որ նրա միտքը տագնապախուզ է: Նրա շարժումները կոտրատուն էին, վաղվաղակի վեր էր նայում ու հետ, նայում էր ու տեսնել շէր ուզում, քայլում էր ու որևէ տեղ գնալու նպատակ չուներ:

— Բերիային հանել են..., — ասաց նա անսպասելիորեն և էլի հետ ու առաջ կոտրեց վիզը: — Զերբարակալել են:

Նույնիսկ լռությունն իմ մեջ պապանձվեց: Քաղբյուրոյի պատկերանոցում Բերիայի նկարը իր տեղում էր:

Ժորան կարծես հասկացավ իմ միտքը:

— Դեռ ոչ ոք շգիտի... Վաղը կիմանան...

Ժորան հետո, ինքն իրենից պոկված, բաներ էր ասում դպրոցի, ֆուտբոլի, թատրոնի շուրջ, բայց ոչ ինքն էր լսում իրեն, ու արդեն, ոչ էլ՝ ես:

Փողոցում ինքնեղ տիսրություն կար, որ ոչնչի հետ գործ չուներ՝ ոչ ժորայի ու ինձ, ոչ՝ Բերիայի:

Փողոցում ժամանակը հոգնած էր՝ ան՛արող իր հիշողության մեջ ներառնելու պատկերախումբը, ժորայի խոսքերը, Բերիայի անկումը... Եսկ ժորայի մեջ անսովոր ու շինծու թեթևություն կար, որ ասես, բարձրացնել էր ուզում մի շատ ծանր բան:

Մյուս մայթից դեպի մեզ էր մոտենում թենիսի՝ քաղաքի շեմպիոնը՝ բարետես ու ձիգ, արագաքսյլ ու խուճապամիտ:

— Բարե...— շտապելով ասաց նա ժորային, նայեց ինձ ու, մի քանի քայլ անելով նրա մյուս կողքից, կիսաշշուկով հարցրեց.

— Ճի՞շտ է...

Ժորան գլխով արեց:

— Բա մենք հիմա ի՞նչ ենք անելու...— մրթմրթաց թենիսիստը:

Ժորան միայն ժպտաց ինքն իր համար, և ժպիտը նրա շինծու թեթևության գագաթից էր:

— Հաստատ է...— կրկին տագնապեց թենիսիստը:

— Հաստատ է,— ասաց ժորան:

— Բա մենք ի՞նչ ենք անելու...— նորեն մտահոգվեց շեմպիոնը: — Բա մենք ո՞նց ենք անելու...

Ու քայլերը դանդաղեցնելով, հետ մնաց, կանգնեց մաշված ժամանակի դոնդողի մեջ, ու շղարշը նրա ու մեր միջև թանձրացավ:

— Իմ աշխատակիցն է...— անփութորեն դուրս նետեց ժորան՝ ինձ պարգևելով իմ ժամանակի ամենամեծ ու կարևոր գաղտնիքը: Զարմացած նայեցի հետ, ապա՝ ժորայի կիսաղեմին, ու թվաց, թե նրա խոստովանությունը ինձ չէր ուղղված:

— Նայիր այն կողմ...,— թիշ անց ասաց Ժորան՝ նշանացի ցուց տալով դեմի հացի խանութը, արտեղից դուքս էր գալիս պատկառելի մի անձնավորություն:— Ինձ մոտ է աշխատակցում...

Ես հայացքով փնտրում էի նրա աշխատակցին և չէի գտնում, որովհետև հացը ձեռքին տարեց մարդը ճանաշված բանաստեղծ էր, որ երրեմն-երրեմն ուտանավորների արտասանությամբ հանդես էր գալիս դպրոցներում:

Բանաստեղծը հեռվից նկատեց Ժորային և իր փարթամ գլուխը թեթևակի խոնարհեց՝ ի նշան հարգալից ողջույնի, միաժամանակ իր արժանապատվությանը վնաս չհասցնելով:

Ժորան այլևս չնայեց նրան, իսկ ես անէացած հետեւում էի, թե ինչպես բանաստեղծը անցավ փողոցը, մեկ անգամ էլ ժպտաց Ժորայի կողմը ու շքացավ իր նրբանցքում:

— Ճանաշո՞ւմ ես...,— հարցրեց Ժորան ու, առանց տեսնելու, թե ինչպես եմ ես վերաբերվում նրա հարցին, լեզվի տակ շվշվացրեց՝ կարծես աշխարհում ոչինչ չէր կատարվել:— Նրա մասին բոլորովին չի գրել... Թերիայի... որ շկակածեն... Վախկոտ է, խորամանկ և ճկուն:— Թիշ անց ավելացրեց:— Հավակնոտ էլ է... Ուզում է դարերի մեջ մնալ...

Ժորայի ասածը սեպի նման խրվեց ժամանակի մեջ ու կիսեց նրա մարմինը. մի կողմում մնաց «աշխատակց» բառը, մյուս կողմում՝ նրա հոմանիշները՝ գործակալ, լրտես, մատնիչ...

Ժորայի անկեղծությունն ինձ վախեցրեց: Այսքան բացահայտ, այսքան հանկարծակի, այսքան անպատեհ... Թեպետ ես դյուրահավատ եմ, բայց կեղծուպատիր օրինապահությունը հիմնական իմ կազմախոսությունն է, բեռը՝ ծանր, վախը՝ միանշանակ: Ու ներքուստ ճլմորեցի: «Չլինի՛ փորձում է ինձ, թայց ինչո՞ւ: Ես նրա ինչին եմ պետք: Նա երբեք ինձ վրա ժամանակ չի կորցնի: Հետո ես ի՞նչ եմ որ... Լսում եմ միայն... Հո շեմ թողնի ու փախչի: Այսինքն՝ ինչի ոչ.. Հետո հենց ինքը կասի՝ «Ինչո՞ւ շընդհատեցիր... Ինչո՞ւ չհեռացար»... Թայց ես ոնց ասեմ՝ «Գնում եմ, Ժորա»... Իհարկե, պետք է, բայց շեմ կարող... Սովորաբար ինքն է ասում՝ «Գնա՛»:

Վարանում մտքերիս սարդուտայնի մեջ ընկավ պզուկավոր մի դեմք, որը տարածության վրա հազիվ նշմարվելով, շգփտես ինչու, շգփտես ինչպես անշատվեց ընդհանուր ֆոնից, խոշորացավ... Պղուկավոր դեմքին մեզ էր մոտեցնում տիրոջ նեղ ուսերով փոքրիկ մարմինը: Ու նրա քաղցրադեմ արտահայտությունը նախապատրաստված էր հատկապես ժորայի համար: Այդպես մոտեցավ մեզ՝ սպասելով ժորայի հայացքին (ժորան ուրիշ կողմ էր նայում), շարժանանալով նրա ուշադրությանը, իմ կողմը թեքեց իր շողոփորթ սիրալիրությունը և այնուամենայնիվ գլուխ տվեց ժորային:

— Կարծում է՝ շտեսա իրեն...— ասաց ժորան: — Կաշվից դուրս էր գալիս՝ օրգաններում ծառայելու համար... Փուլինք է:

Ժորայի այս աստիճան անկեղծությունը մի կողմից սկըսում էր հանել իմ վախը, մյուս կողմից շփոթմունքի մեջ էր զցում: «Ինչո՞ւ հիմա... ինչո՞ւ ինձ», — մտածում էի ես: Հետո տրամադրության ուրիշ ոլորտի մեջ ընկա՝ մի տեսակ ինքնապահովության շղարշով պատվեցի: «Բա էլ ում մոտ կարող է բացվել... իհարկե, ինձ մոտ... Ես ի՞նչ եմ որ... Ես որևէ արժեք չունեմ նրա համար... Ես չկամ... Ու նա սիրուն է թեթևացնում... Բայց, այնուամենայնիվ, նրա ազատաբերանության բուն իմաստը, ներէականը չէի ըմբռնում. ի՞նչն է դրդում՝ կորո՞ւստը, հոգնածության հիասթափությունը, արդարացո՞ւմը, ապագայի վախի պարադրսալ փո՞ւը... Գուցե շղաձգության նոպա՞՝ է՝ հեռանկարի սնանկության պատճառվ, կամ՝ իր կորցրածի փոխհատուցման կծկա՞նք...

Խաշմերուկում ժորան նայեց ազ ու ձախ և ընտրեց ձախ փողոցը: Նա այնպես էր իր քայլը դասավորում, որպեսզի ես միշտ մի քիչ հետ մնայի... Թվում էր՝ ինձ արդեն մոռացել է, և ես կարող եմ ավելի հետ ընկնել, շքանալ անգլիական ձևով, բայց նրա պրկված դրսեռույթը ինձ պինդ բռնել էր անտեսանելի նյարդային թելերով: Ու ես ենթարկվում էի մեր միասնական քայլքին:

Հեռավորության թանձրուկի մեջ հայտածվեց իմ մոտիկ ծանոթ Կառլենի կերպարանքը. նրա հետ հաճախ ծանձրութն էինք կոտորակում մեր տան պատշգամբում, փողոցներում, կինոթատրոնների առաջ, զավզակություններ էինք դուրս

տալիս, հայացքներով կանացի ոտքերն էինք շափում-շափ-շրփում... Ես ազատ շունչ առա՝ հույս ունենալով, որ կկարո-ղանամ կանգնել ու մնալ նրա հետ՝ պրծնելով ժորայի պար-տադրած ճնշիչ միջավայրից: Ու նորեն կուզվեմ իմ սովո-րական, մեկուսացած թաղանթի մեջ ու կապրեմ իմ տեսակա-նությունը...

Բայց Կառլենը, մոտենալով, շեղվում էր մեզանից ու խուսափում իմ կողմը նայելուց: Ուզում էի կանշել նրան, մի տեսակ շստացվեց. նա այնքան հայտնաբար շէր ուզում ինձ նկատել, որ իրադրության տարօրինակությունը թնջկեց շարժման լծակները իմ մեջ:

— Ընկե՞րդ է..., — հարցրեց ժորան, և ես անակնկալի եկա: Ինչպե՞ս տեսավ, ինչպե՞ս հասկացավ, երբ չէր էլ նայում նրա կողմը:

— Նա ոչ թե քեզ, այլ ինձ չէր ուզում բարեկել քո ներ-կայությամբ... Հասկացա՞ր...

Ո՞նց շհասկանամ:

— Իմ մանրունքից է... «Արծիվ» կեղծանունն էի տվել, թեպետ «Առնետը» ավելի կսազեր..., — ասաց ժորան՝ բոլո-րովին ուրիշ կողմ նայելով:

Ես արդեն քարշ էի գալիս ժորայի հետեւից՝ մեկ ընկճվելով, մեկ հորդորվելով, որ հիմա նրա հետ բացվում ու հասարա-կանում է ամեն ինչ, և իմ վախը՝ իր նրբերանգներով, իր մանրամասներով, որ լուրջ գաղափարների շղարշով էր ներ-քակված, գոեհկանում է, իմ աստազը կվում...

Ժորայի անկեղծությունը հեշտ էր, նրա ուժի, նրա տե-սակի վերհանումն էր: Նա հիմա ոչ թե զինվոր էր, հավա-տարմատար, ծառա որոշակի համակարգի, այլ՝ լինելության կազմախոս, ամեն ինչից վեր՝ ի՞նչ մարքսիզմ, ի՞նչ ստա-լինիզմ, ի՞նչ թերիա... Ժորան ժորա է, նրանցից անկախ, ու նրանք էին իր ծառաները... հհարկե, այս բոլորը իմ՝ ան-սպասելիորեն գրգռված ուղեղի մեկնումն էր նրա անկեղ-ծության:

Հյուրանոցի ապակեպատ ուստորանի թափանցիկ վարա-գույրի արանքից մեր կողմը ծիկրակեց դեռ մի սիրունիկ մատուցողուհու հայացք, հետո՝ տարեց մատուցողի տագ-

նապահար աշքը, ապա, երբ ժորան աշքի պոշը թեքեց նրանց կողմը՝ ավելացան ևս երկու հոգու նայվածքները. մեկը շիկարմիր պառավ կին էր, ատամներն, ասես, դրսից դեմքի վրա դրված, մյուսը՝ կապտին տվող սև խոպոպիկներով գերհասունացած աղջիկ: Նրանցից մեկը փորձ արեց դուրս գալ (ամեն ինչից երեսում էր, որ մոտենալ էր ուզում ժորային), բայց ժորայի քայլքի բնույթը նրաւ պահեց վարագույրի հետևում:

— Դրա՞նք էլ...,— արդեն համարձակություն առա եսւ ժօրան միայն նայեց ինձ, և դա նրա պատասխանն էր, հետո ավելացրեց.

— Սկի ճաշե՞լ ես էս ռեստորանում:

— Մի անգամ:

— Կեցցե՞ս...,— բարյացակամ ձեռք առավ ժորան:— Իսկ կոնատ մատուցողին տեսե՞լ ես...

— Ինչպե՞ս...,— ինձ թվաց կրկին ծաղրում է:

— Կա էղպիսինը... մի ձեռքը՝ պրոթեզ:

Ես նոր միայն նման բան հիշեցի:

— Կապիտան է,— ասաց ժորան:

Ես նորեն մտնում էի իմ քաղաքը, իմ ծանոթ, հարազատ միջավայրը, որը ոչ մի նոր բան շտեսցնելով (այդ ամենը ես կրում էի իմ մեջ մի վերին արգելքի տակ): Հայտնվում էր, ասես, մի այլ դեմքով:

Ժորայի հետ անցնում էի իմ քաղաքի միջով, որտեղ ընտանեվար անցկացրել էի կյանքիս նկատելի մասը, որը աշխարհի գիրկն էր՝ ի վերուստ նախանշված ինձ համար:

Ժորան հանձնում էր իր բանակը, ժորան մատնում էր իր բանակին... Նա մարդկանց միջից ընտրում էր ինչ-որ մեկին, նրա անունն էր տալիս, այդ անձնավորությունը սկզբում զարմանում էր՝ հարցական նայում ժորային, ապա՝ տարակուսանքով ինձ, ու մտասույզ և անստույգ քայլում էր մեր կողմը:

Ժորան այլկս չէր ասում՝ «աշխատակիցս է»: Դա արդեն ինքնին պարզ էր: Նա միայն դիպուկ բնորոշում էր յուրաքանչյուրի մարդկային հատկանիշները, ու նրանք իմ աշքին ճշգրտությամբ տեղավորվում էին ժորայի սահմանած կերպարային կաղապարի մեջ:

ՄԵԿ ժամվա ընթացքում, տարրեր վայրերում ժորային մոտեցան մի քանի հոգի. երիտասարդ մի բժիշկ, գողական արտաքինով մի տիպար, մեքենայից դուրս եկած կարշնեղ, կուշտուկուր մի անձնավորություն... Նրանց համար անսպասելի հանդիպումը անորոշություն էր ստեղծում, հետո, երբ մոտենում էին՝ արդեն խոսել էին ուզում ժորայի հետ, ժորան հազիվ էր բերանը բացում, և նրանք, դեռ կարգին շիմաստավորելով իրենց անելիքն ու իրադրությունը, սպասողական կեցվածքի մեջ նայում էին ժորայի հետեւից:

Բարեկազմ պարմանը, որ բարեկազմ պարմանուհու հետ քուջուզ էր անում պուրակի մութ անկյունում, ժորային տեսնելով, հայացքի կեսը գցեց ժորայի կողմը՝ չկարողանալով իր համար որոշել՝ պիտի ճանաշի՞ ժորային, թե՞ լէ... Հանդիպելով ժորայի հայացքին, նա արդեն պատրաստ էր հաճոյակատար վեր ելնելու աղջկա կողքից, բայց ժորայի ընթացքից նա հասկացավ իր անելիքը ու հետ նստեց իր տեղը:

— Լավ աշխատող է..., — ասաց ժորան՝ առանց շրջվելու նրա կողմը, կարծես խոռոք մի ուրիշի մասին էր: — Կանացի սեռի հետ է աշխատում...

Ժորան տարավ ինձ հյուրանոցի բիլիարդանոցը, և այնտեղ էլ նա իր մարդն ուներ... Անցանք թատրոնի մոտով, որտեղ արդեն վերջացել էր ներկայացումը, ու շենքից դուրս քոնթքոնթող հանդիսատեսների մեջ էլ կային ժորայի սծանոթները»: Նրանցից մի քանիսին ես գիտեի քաղաքից, իմ քաղաքից, որն իմ գոյության միակ ապաստանն էր, պաշտպանը գիշերների մթից, դանակից, ստից, օտարից... Ու հիմա նայում էի մարդկանց, ժորայի արտահայտությանը. արդյոք էլի որ մեկն է նրա աշխատակիցը: Ու լէի կուահում: Եվ շպետք է կուահեի: Դա ամենամեծ օրենքն է տիպարանական հատուկ համակարգի՝ ի հեծուկս և ի խախտումն արվեստի կերպարային կանոնարկված դասարանության: Ժորան՝ մի քիչ լոթի, մի քիչ՝ քաղաքավարի, նրա սծանոթները՝ ամեն տեսակի՝ պրոֆեսոր, բժիշկ, մտավորական, ձախ գործարար ու աջ պաշտոնատար: Ժորան նայում էր նրանց՝ այլևս ոչինչ շասելով: Խսկ ես ժորայի հայացքից ուզում էի հասկանալ նրա իշխանության շափը: Անհեթեր էր կապը

Ժորայի և նրանց միջև իմ պատկերացմամբ: Եվ իմ զգայական երեակայության մեջ նրանց թիվը անընդհատ բազմապատկվում էր... Ամբողջ քաղաքը, նրա քունջուպումախը, մի ահոելի բանակ: Իր անշուք արտաքինով, ապրելակերպի իր արտաքին տեսակով ժորան չէր համապատասխանում իրական վիճակին: Ու հիմա՝ այդ ամբողջի կորստի սպառանալիքը անկեղծության նոպա էր առաջացրել նրա մեջ:

Ուշ էր: Դոներն էին փակվում, խավարի մեջ սուզվում էին փայլատ լույսերը: Ժորան հոգնել էր, ու ես սպասում էի, որ նա կասի՝ «Գնա»: Նա հոգնել էր նաև իրենից: Նա գիտակցում էր, որ այս երեկո ինքն իրեն նման չէ: Ու դրա համար նրա կամքը կակղել էր, կորցրել կոնկրետությունը, վայրկյանի ուժը... Ու նա չէր կարողանում եզրափակել իր պատմական եկավորությունը, պտտվում էր տեղում, ինքն իր արածից դժոն, փոքր-ինչ սթափված:

Հատուկենտ հետիւտների մեջ ես շարունակում էի որոնել ժորայի «ծանոթներին»... Կենտրոնական փոստի ծառայողական մուտքից դուրս էին գալիս հեռագրչուհիները՝ օրակշիռ նստելուց ճմոված շրջազգեստների փոթերը ոտքի վրա ուղղելով, զգուշավոր աշք ածելով աշ ու ձախ: Ժորան նայեց նրանց կողմը, ես ևս նայեցի նրանց կողմը: Ժորան տեսավ մեկին: Այդ մեկին տեսա նաև ես: Ստուգեցի ժորայի հայացքի ուղղությունը. իմ տեսածին է նայում: Կարծես մեր հայացքները կցվեցին: Ողնաշարս ջրհորդան թվաց մի պահ, ու ես զգում էի, թե ինչպես նրա միջով ցած էր թափվում ուղեղիս հեղանյութը ու դատարկում գլուխս: Մենք նայում էինք միկնույն առարկային: Սուսանն էր՝ իմ մտերիմը, իմ միակ մտերիմ կինը քաղաքում, որի հետ իմ «ես»-ը կես էր լինում, բեռնաթափվում հոդսերից, կեղծուպատիրից, որից միխիթարական խոսքեր էի լսում՝ մի կերպ հարմարեցնելու համար իմ գոյությունը ժամանակին:

Սուսանը անցավ փողոցի անկյունը և, այդպես էլ մեզ շտեսնելով, շտապեց վեր:

Մենք շարժվում էինք նրա հետեւից:

Ես նայեցի ժորայի կողմը: Ժորան, թերեւ առաջին անգամ երեկոյի ընթացքում, ինձ նայեց: «Նա է՞լ»...— հարցնում էր իմ հայացքը իր խորքում: Ժորան ժպտաց, և ինձ

թվաց, որ նա ամեն ինչ հասկացել է: Նա իր դիմայլակ ժպիտը ծամծմեց, հետո նրան մեկ նշանակություն տալով, կարեկցանքով հարցրեց.

— Հոգնեցի՞ր...

Ես կրկին իմ հայացքով հետապնդում էի՝ «Նա է՞լ, Սուսա՞նն էլ»: Թիկեստ համոզված էի՝ նա էլ:

— Գնա՞՝, — ասաց Ժորան: Ես լուր շրջվեցի ու գնացի Սուսանից տարրեր կողմ, որպեսզի արտաքնապես շմատնեմ ինքս ինձ: Թեպետ պարզ էր, որ Ժորան ամեն ինչ ինձանից լավ գիտեր: Եվ տխուր էի, որ տիսրությունս առաջվա կշիռը շուներ իմ մեջ: Ու մտածում էի՝ եթե տիսրությունս հետո կշիռ շստանա, ուրեմն ամեն ինչ հասարակ մի բան է, աշխարհը՝ ցանցառ պճպճանք, լինելությունը՝ Պատահականության քմայք...

ԳԼՈՒԽԸ ՀԵՆԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱ

Իմ անցած կյանքը կրում եմ գլխիս մեջ, գլուխս՝ ուսերիս վրա, ուսերս՝ հենակների: Ստացվում է, որ իմ ամբողջ կյանքը, գոնե նրա իմովսանն պահպանած թանկարժեք փշուրները կրում եմ հենակների վրա պահվող գլխիս մեջ: Որովհետև ես 82 տարեկան եմ ու դժվար չէ պատկերացնել իմ մարմնական և մտավոր վիճակը: Ոչինչ շունեմ և ոչ ոք շունեմ: Այսպիսի դեպքերում, դուք երեկի գիտեք կամ լսել եք, որ մարդ ապրում է իր անցած կյանքով: Այն կյանքով, որ պահպանում է հիշողությունը: Այն, որ մենք՝ իմ տարիքի մարդիկ, երկար ու անշարժ նստում ենք մի կեցվածքով, դուրսը՝ զբոսայգում կամ պատշգամբում, շի նշանակում, որ մենք կյանքից դուրս ենք. մենք ապրում ենք, միայն թե ուղեղի մեջ՝ ուր անցած տարիները բոպեի շափ են դարձել, օրերը՝ կիսատ-պոատ, շերտընդմեջ մի ուլունքաշար... Խնամքով հերթի ենք դնում, երբեմն շարունակության ըմբոշինումը հետաձգում հաջորդ օրվան, և դա մեծ կյանք է իմ ժամանակի, որը ոշնչով չի գիշում անցած բոլոր տարիքային ժամանակներին:

Այդ օրը դուրսը անձրև էր, ես նստած էի պատուհանի առջև, նայում էի ապակու կաթնագույն քուշուշկին։ Թվաց՝ դուռը մի թեթև ծեծեցին, բայց մինչև ես կհամոզվեի, որ թակոց եղել է, արդեն սենյակիս շեմին կանգնած էր անձանոթ մի մարդ։ Ես երկար նայեցի նրան՝ սպասելով բացատրության՝ իր հայտնվելու եղանակի ու ով լինելու վերաբերյալ։ Նրա զուգակիու սպասողական լոռվթյունը ինձ անորոշությունից հանեց։

— Ո՞վ եք, — հարցրի ես։

Նա անդուր ժպտաց։ Ես ավելի սրտնեղեցի։

— Մենք ծանոթ ենք…

Նա գլուխը թեթևակի բացասաբար տարութերեց։

Ես նայեցի դուն կողմը՝ հիշելու համար, թե արդյոք բանալիով չէի՞ փակել։ Դուռը վրա էր դրած։ Նա ևս նայեց դուն կողմը՝ կարծես մտածելով, թե երբ է դուռը այդպես կիպ վրա դրվել։ Հետո նայեց ինձ։

— Թույլ տվեք նստել… իմ գործը երկար է…

— Դուք ասացիք, որ մենք ծանոթ շենք, — որպես պատասխան ակնարկեցի ես ու մտածեցի։ «Այս խառը ժամանակ ինչ լավ բան կարող ես սպասել։ Նրա ծերությունն է միայն անվտանգության երաշխիքը»։ Առանց հրավերի նա մոտեցավ ու տեղ գրավեց անձրևոտ պատուհանիս մոտ, իմ դիմաց։ Ամպոտ լույսից նրա դեմքը ավելի գունաթափվեց։ Համարյա իմ տարիքի էր, մաշված այտերով, քունքերը ներս ընկած, այտոսկրները կարծես քթի վրայով կամուրջ էին կազմում։

— Ես ձեզ կարևոր բան եմ բերել…, — ասաց նա։

— Բայց ինձ ոչինչ պետք չէ։

Նա աննկատ քմծիծաղեց։

— Դուք համոզվա՞ծ եք։

Ինչ-որ մի բան կծկվեց ներսս. տարօրինակության մըթնոլորտը այնքան խաբեապատիր էր, որ հնարավորություն էր տալիս կամ երազի մեջ կարծել ինքզինքս, կամ էլ՝ խենթանոցում։ Ես ներքնապես սկսեցի կոշտ մի խոսքով վոնդելու գործողությունը, բայց մինչև կզարգացնեի այդ քայլը, նա ընդհատեց վիճակս։

— Համբերություն ունեցեք և կտեսնեք, որ ամեն ինչ քնականության սահմաններում է, և իմ այցը շատ է պետք ձեզ:

— Գուցե հարեանս է ինչ-որ բան պատվիրել, — փնթփընթացի ես, — դիմացիս հարեանը... Նա շատ երեխաներ ունի և շուն է պահում...

— Ոչ, — ասաց նա: — Ես ճիշտ ձեզ մոտ եմ եկել: Զեր ազգանունը Կարապետյան է:

Նա ոչ թե հարցրեց, այլ հաստատեց իմ ով լինելը, թե պետ ես, չգիտեմ ինչու, պատասխանեցի.

— Այո... Ի՞նչ եք ուզում...

— Ասացի, որ Կարենը բան եմ բերել ձեզ..., — Կրկնեց նա, ու ես նայեցի նրա հագուստին: Իր ժամանակն անցած ամառային վերարկու էր, ճենճոտ ծնկներով՝ տարատ:

— Ի՞նչ պիտի բերեք.. Ինձ ոչինչ պետք չէ:

Նա մինչև կարտասաներ այդ օրվա ամենաարտառոց նախադասությունը, խորհրդավոր գործնականությամբ խնդմընդաց:

— Ես բերել եմ ձեր կյանքը...

Արագ գիտակցել, թե ինչ է կատարվում, դժվար էր. և սպառնագին ծաղր կար նրա ասածի մեջ, և նենգամիտ խաղք:

— Դուք իմ՝ նթե եք:

— Ոչ, ուղիղ հակառակը: Ես սթափ մարդ եմ և գիտեմ ասելիքիս արժեքը:

Ես այլևս լուռ ու սկեռուն նայում էի նրան:

— Քիչ հետո կհամոզվեք...

Նա արմունկները դրեց սեղանիկիս վրա, շորացած ձեռքերը երկարացնելով իմ կողմը՝ նրանց մասնակցությունը մտցնելով իր ասելիքի մեջ:

— Զեր կյանքը ձեր գլխի մեջ է... Ճիշտ է..., — հարցրեց նա ու ինքն էլ պատասխանեց, — ինչպես և իմը. Մենք մի տարիքի ենք: Ես գիտեմ, որ մեր այսօրվա կյանքը անցած կյանքի վերապրումն է: Ես այդ հաճույքը գիտեմ: Բայց մեր ճիշողությունները, ավաղ, ամեն ինչ չէ, որ պահել են... Ես ձեզ բերել եմ ձեր կյանքի մանրամասները, չպահպանված ժամանակը, որոնց, բազմաթիվ պատճառներով, անհնար է տեղյակ լինել... Անարդարացի է, ճիշտ է... որ մարդ իր

սեփական կյանքից տեղեկություն շունենա... Ինչևէ, ես բերել եմ ձեր կյանքը, իմ բերածի մեջ հաճելին շատ է, ու դուք կավելացնեք ձեր գլխում պահածի վրա, կթարմացնեք եղածը: Ավելի մեծ հարստություն դուք շունեք, իմ կարծիքով:

— Մենք մի՞ դպրոցում ենք սովորել...— Հարցրի ես և սրանից ավելի տրամարանել շկարողացաւ:

— Ոչ:

— Որտեղի՞ց ենք ծանոթ:

— Մենք ծանոթ շենք:

Շվարանքս աճեց.

— Դուք կատակու՞մ եք...

— Բնավ: Որպեսզի մեր խոսակցությունը գործնական ընույթ ունենա, ես մի նմուշ հրամցնեմ ձեզ ձեր կյանքից... Լա՞վ... հետո ինքներդ կորոշեք՝ ուզու՞մ եք իմ առաջարկածը, թե՝ չէ: Եվ այսպես՝ հիշեցեք Հելմհոլցի փողոցը...

— Զեմ հիշում,— դիմակայող համառությամբ արտարեցի ես:

— Իհարկե, շեք հիշի: Որովհետեւ դուք հասցեով շմտաք այդ տունը, այլ ձեզ ուղեկցեց Թամարը, հիշու՞մ եք՝ օպերայի երգչախմբից...

Ես հիշեցի Թամարին: Ոչ միայն հիշեցի. նա համարյա ամեն երեկո իմ վերապրումների մեջ է հայտնվում:

— Զեր դեմքից երեսում է, որ հիշում եք... Ես դեռ ովինչ շեմ ավելացրել ձեր ունեցածի վրա իմ բերածից: Բայց դուք, երեի, շեք հիշում այն սենյակը, այն փոքրիկ, առտնին ու արիստոկրատիկ անկյունը՝ վեց քառակուսի մետր տարածությամբ, բարոկկո ոճի կահույքով, ֆրանսիական բազմոցով, ուր մտաք լենայի հետ... Կիսալեհուհի լենայի ազգանունը կարող եմ ասել, բայց դա ոչինչ չի տա: Դուք երկուսդ էլ արդեն բավականին գինովցած էիք...

Լենային ես մտարերեցի. նա ոչ թե հիշողության հեռվից առաջացավ, այլ նրա կերպարը ճայթեց իր բնական շափաբրով դատարկության մեջ: Ու դա զարմանահրաշ մի թրթիռ հաղորդեց իմ լերդացած կենսանյութին, քանզի լենան անհույս կորել էր ուղեղիս ունեցվածքի միջից՝ պահոց գալարների հետ մեկտեղ:

Ինձ թվաց, թե երկար ժամանակ ես լուռ եմ, և սենյակումս ուրիշ մարդ չկա:

— Արդեն մի փոքր բան ավելացրի..., — անծանոթիս ձայնը ուշաբերեց ինձ: — Լենան առանձնահատուկ փարթամ ու սպիտակ կուրծք ուներ, և նա անընդհատ շահարկում էր իր բարեմասնությունը, հագին՝ սև նրբաթավշյա զգեստ էր, որովայնի մասում մի քիչ լղողված, ու ծիծաղելու ժամանակ (իսկ նա կուշտ ծիծաղ ուներ) խաղում, փայլվիլում էր դողդողացող որովայնի վրա:

«Այո, այո, հիշեցի... Եվ ինչպես կարող էի մոռանալ: Լենան... նա մահացավ տակավին երիտասարդ»:

Դուք ընթրում էիք ամառային «ինտուրիստի» տաղավարներից մեկում: Սեղանին սև խավիար կար, խոզի խորոված, թեպետ խորովածը ուշացնում էին, կանաչի, հայկական կոնյակ՝ հինգաստղանի, խաշլաման սկզբից բերեցին, թթու դրած վարուսգ, մանր կտրտած սոխ խավիարի հետ ու կարագ, թավաքյարաբ. այն ժամանակ հարգի էր թավաքյարը... Կոնյակից հետո բերել տվեցիք գինի, շորս շիշ... Զեր մատուցողը կարճիկ տղա էր, բարակ բեղերով, դուք նկատողություն արեցիք, որ եղունգները մաքուր շեն... Հետո լենան սկսեց երգել լեհական ինչ-որ մեղեղի... Թեպետ ես կարող եմ որոշացնել այդ երգը... Եվ դուք ձեզ անհարմար զգացիք, որովհետև կողքի տաղավարից մի երկու տղամարդ գլուխները ներս բերին վարագույրի ետևից... Դուք երիտասարդ էիք՝ դեռևս համեմատարար անաղարտ, և ամալեցիք... Կեսպիշերին դուրս եկաք ուստորանից՝ արդեն կարգին խումհար, և ամբողջ ճանապարհին համրուրում էիք նրա թերեն ու կուրծքը... Անցաք Սոկրատի փողոցով, հետո անկյունում նա թիկն տվեց պատին, ասաց, որ հոգնել է և հետաձգել է պետք ձեր հետագա մտերմիկ տեսակցությունը: Դուք դեռ վիրավորվեցիք, հետո սպառնալու փորձ արեցիք, ապա սկսեցիք աղաշել.. Նրա շուրթերը հյութեղ ու հաստ էին, և տակից երևում էին լնդերը...

Ես իսկապես հիշեցի, ոչ միայն հիշեցի, այլև իմ մեջ վերականգնվեց հուզական այդ վիճակը, թանձր փոշու տակ հայտածվեց պահ մտած կրքի շոշորթը... Ու դա ամոթախառն մի բան ուներ իր մեջ, բայց հաճելի էր...

— Տեսնում եմ՝ դուք վերցնում եք իմ տվածը... Սրանով բավարարվենք, թեպես ես կարող եմ վերադարձնել ձեր ամբողջ կիշերվա արբունքը այդ փոքր, տաքուկ սենյակում, որի տանտիրուհին ձեզ մենակ թողեց...

Մի կենսալի ու սարսոռղ բան մտավ մարմինս, կյանքիս պատառը, որ կորել էր, և երբեք ես չէի մտաբերելու այդ անկրկնելի իրականությունը:

— Եվ այսպես՝ ավելի կարևոր հանգամանքներ, ձեր վայելումներն ու եռանդի վերակենդանացումները, ապրածի ամենաթանկ մասերը...

— Այո, այո....— տարվեցի ես՝ արդեն մտքիս մեջ այդ զիշերվան շարունակություն, կցելով:— Կեսզիշերին շրջապատս կայծակնորեն լուսավորվեց, ու տեղնուտեղը սենյակը վերստին ընկղմվեց խավարի մեջ,— ինքս ինձ բարձրածայն հիշեցի ես, որովհետեւ այդպես էլ հանելուկ էր մնացել ինձ համար այդ ակնթարթային լույսը, որը այն պահին անտեսվեց տեղնուտեղը՝ տոփանքից մթագնած ուղեղիս մեջ անհետանալով:

— Լույսն էլ հիշեցիք...,— ձանձրախորհուրդ զարմացավ անծանոթը:— Դրա անհրաժեշտությունը բոլորովին շկար:— Նա խուսափուկ քմծիծաղեց.— Երեսում է՝ ատոմային համակարգը իր բոլոր օղակներով է կյանքի կոշվում... Ես նպատակ չունեի այդ մանրութք արթնացնել ձեր մեջ... Սակայն ես կվերադարձնեմ այնպիսի դրվագների ստորակա շերտերը, որոնք գերակայություն ձեռք բերելով՝ գլխիվայր կշրջեն տըհաճ, և դրա համար մոռացված, եղելությունը... Հաճախ մարդ չի հասցնում դիպվածի երկրորդ կողմը նկատել... Եվ կյանքի հատվածը ամրողությամբ դիտավորյալ կորցնում է հիշողությունից... Ու առանց այդ դրվագների ձեր այսօրվա գլխի կյանքը աղքատիկ է...

— Բայց դուք ո՞վ եք...

— Դա ինչ կարևոր է... Ասենք՝ ձեր մարդ, ձեզ նման կյանք անցած անձնավորություն՝ մի տարբերությամբ միայն, որ դուք, ցավոք, չեք կարող հետ բերել իմ կյանքի կորցրած մասերը... Ես, օրինակ, երախտագիտությամբ կվերցնեի այն, ինչ առաջարկում եմ ձեզ...

Նա հին ծանոթի բարի կամեցողությամբ աշքով արեց.

— Ուրեմն՝ վերցնում եք:

Ուղեղիս մեջ թերևս շատ խոր արմատ էր ձգել լույսի վայրկենական փայլատակումը, որը մետաֆիզիկայի ոլորտըն էր մղում ինձ, և ես երբեմն-երբեմն, այդ լույսի աղոտ հուշով էի փորձում ինչ-որ բաներ բացապարզել. բռնկման հետագիծը Աստծո կերպարանքն էր ինքնեկ ճշգրտում իմ շփոթի մեջ տիեզերածնության միջոցով:

— Ասացեք, լույսի գոյության առեղծվածը դուք հարմարեցրի՞ք իմ ասածին, թե իսկապես դա էլ գիտեք...— Հարցիս մեջ անվստահություն կար նրա այցելության ծանրաբարոյության վերաբերյալ, չնայած այն բանին, որ կենայի ուրվապատկերը իր տեղն էր զբաղեցրել իմ գլխում:

Նրա աշքերի մեջ ծանր հոսքով սկսեց հավաքվել դեղնավուն մի հեղուկ և հետզհետե զրավեց ամբողջ տարածությունը՝ իր մեջ առնելով նույնիսկ աշքահատերը: Եվ այդ դեղին պղտորության մարմաշի տակից հայացքը հասավ ինձ.

— Դրանից չեի ուզում սկսել... Բայց ինչ արած... Եթե այդպես եք ուզում՝ ասեմ. լուսանկարչական ապարատի փայլատակում էր...

— Դուք լուսանկարե՞լ եք...,— տագնապեցի եռ անցածի հաշվով:— Դուք այնտե՞ղ էիք...

— Ես՝ ոչ:

— Եվ լուսանկարե՞ր կա հիմա...,— դժգոհ մտմտացի ես:

Անծանոթը գիխով արեց, ու նրա լուս պատասխանի անտարբերությունը, ասես, ուղղված էր Բարելոնի պատմությանը, այլ ոչ իր դիմաց նստած կենդանի մարդուն:

— Իզուր խոսեցինք այդ աշնշան մանրութի մասին: Զերկյանքը շատ ավելի հետաքրքիր է ու երկար, քան այն, ինչ այժմ պահվում է ձեր գլխի մեջ:

Լուսանկարի պատմությունը պարզունակ գռեհկություն հաղորդեց նրա դրսեորույթին, այնուամենայնիվ ես հարցրեցի.

— Գոնե ասացեք՝ որտեղից ձեզ այդքան մանրամասն... և ինչու է ձեր մոտ գտնվում իմ կյանքը...

— Ամեն ինչ ավելի հասարակ է և միստիկա ու դյուք որոնել պետք չէ։ Այն հիմնարկը, որտեղ ես էի աշխատում, ձեր կյանքի մասին ավելի շատ բան գիտեր, քան դուք ինքներդ։ Ես հնարավորություն ունեմ ձեզ այնպիսի դրվագներ ներկայացնելու, որոնցից ձեր կյանքը կփառավորվի... Ու գիշերները կհագենան վերապրումների նոր ավլունով... Արտաքնապես միանշանակ իրադարձությունների մեջ կան ինքնապաշտպանության բնագդով շնկատելու տված կենսապայմաններ, որոնք բացահայտում են տղամարդու աստեղնային ժամերը, նրա լինելության կորիզը... Երբեմն ձեզ փոխգիշում թվացող արարքի մեջ, որը վտարվել է ձեր գլխից լինկած քաղաքակրթության շինծու բարոյականությամբ, կան սկըզբնաստեղծ առնականության, կամքի, առողջ սաղմնանյութի հաստատումներ... Դրանք վերապրելով հիմա, դուք կապրեք ձեր վրիպած իսկական կյանքը... Եվ այդ ճշմարտության, իսկականության վայելքից նույնիսկ ինձ բաժին կհասնի՝ որպես տղամարդկային միասնության ներկայացուցչի։ — Ու աշխուժության նոր լիցք ստացավ։ — Իսկ կյանքը գլխի մեջ ավելի քաղցր է, քան` իրականությունում... Եվ վերջապես՝ ի՞նչ տարբերություն...

— Այնուամենայնիվ՝ ո՞ր հիմնարկը..., — շարունակում էի ես նենգամիտ հետապնդումը։

— Ամենագլխավորը՝ մեր երկրում..., — նշանակություն շտալով ոչ իմ հարցին, ոչ իր պատասխանին՝ արտաքրեց նա և շարունակեց։ — Ձեր կյանքը իմ մենակությանն էլ կ'գնի...»

Երկարաձիգ տարիներիս ընթացքում ես գուղահեռաբար, դերասանի պես, ապրում էի նաև ապրածս գլխիս մեջ հավաքելու միտումով... Գուցե թե երկու նպատակներից մեկը՝ կյանքս գլխիս մեջ կուտակելն էր, ինչպես կուտակում են հացի կտորտանքը նեղ օրերի համար... Սակայն ես քիչ էի հավաքել իմ սկլերոտիկ ուղեղի մեջ, ու, բացի այդ, պարզապես տեղյակ չէի իմ կյանքից...»

Վերջապես ես ժպտացի անծանոթ այցելուիս ու, մինչն կարվեր մեր համագործակցության առաջին քայլը. մենք երկար ժամանակ հաշտ մտքով ու լուռ իրար էինք դիտում...

ՏԱՐԻՔՆ ԱՌԱԾ ԲՈՆՑՔԱՄԱՐՏԻԿԸ

Մթի մեջ առաջացան երկու հոգի, որոնցից յուրաքանչյուրի միայն կեսն էր նշմարվում փողոցային լապտերի միակողմանի աղոտ լույսի տակ, սովորական տղաներ, և ժպտաշուրթ դիմեցին նրան.

— Քեոի... լուցկի կտա՞ք...— ու տղաներից մեկը ծխախոտով ընշացքը առաջ բերեց նրա կողմը:

Նա ձեռքը տարավ գրպանը:

Երկրորդ երիտասարդը մոտեցավ նրան ու նույնպես մեղմաժպիտ և քաղաքավար շնչաց.

— Զեռքդ ընդունա՞կ է, արդյոք, լուցկու փոխարեն դրամներդ հանելու...

Եվ դա այնքան խաղուն թվաց, որ, ասես, կառնավալային զվարճարանություն լիներ:

Նա ձեռքը մի ակնթարթ պահեց գրպանի մեջ, հայացքը բարձրացրեց լուցկի խնդրողի կողմը ու տեսավ ատրճանակի փողը: Հետագա գործողությունները կատարվեցին իրենից անկախ. նա մի ձեռքով հրեց մեկին, ապա հասցրեց արմընկահարել մյուսին և վազեց առաջ:

Այսպես փախավ արդեն տարիքն առած բոնցքամարտիկը երկու խուժանից, նրանց լպիրշ ժպիտներից և ատրճանակի փողից: Այսպես նսեմացավ, թոշնեց իրեն հարգող բոնցքամարտիկը, որի համար տղամարդկությունը գերակայությունն էր կենսաձեկի, իսկ հասարակության մեջ՝ իր ընթացքը ճշտող ցոռուկն էր:

Տամկացնող վախի այդ ակնթարթը եզրափակիլ փլուզաւմն էր իր նախծին պատրանքի: Իր անձի, իր անկրկնելի անհատականության, իր գոյի կուսականության... Այդ ակնթարթը ամենածանրն ու ճակատագրականն էր իր պարտություններից, ամենադառն էր իր հուսալքումներից և շափանշողը՝ իր բարոյական նկարագրի կորստի սանդղաշարից:

Տարիքն առած բոնցքամարտիկի երիտասարդ ժամանակվա առաջին պարտությունը թերևս շատ ավելի քստմնելի էր, բայց դա առաջին տեղատվությունն էր և ոչ մի կերպ չէր կարող խախտել սեփական ինքնարժեքի շափն ու տեսակը... Երիտասարդ բոնցքամարտիկի այդ ամոթալի ծեծկոտութից

Հետո շերերաց նրա վերաբերմունքը իր անձի հանդեպ. առջե-
վում դեռևս կենսական մեծ դրամագույխ ուներ, որի ծախս-
ման շոայլությունը որևէ պակաս զգացնել տալ չէր կարող: Նա
իր մեջ ուներ տակավին ինքզինք շրջապատից գերադա-
սելու նյութ, իր ներհատուկ բացադիկության ձայնը լսելու
կարողություն: Առաջին պարտության մուժը նա ընդունեց
որպես անարդարացի դիպված, թիրտ ուժերի առավելակշռու-
թյուն, իրերի անճշտ դասավորություն, այլանդակի վերեա-
նում կատարյալի վրա: Նա թուլության անբարետեսությունը
ներքուստ մեկնաբանեց որպես մաքրության, ազնվության
դրսեորույթ: Եվ իր սիրած աղջկա օտարացման սկիզբը նրա
մեջ ձևավորեց հպարտ մենակության եզակիություն: Նա
իրեն ավելի սիրեց ու ավելի արժեքավորեց իր՝ ընտրյալ
լինելու շհասկացված ողբերգությունը:

Տարիքն առած բռնցքամարտիկը առաջին անգամ ոինգ
բարձրացավ դեռևս շատ երիտասարդ հասակում և բոլորովին
պատահական. նրան ուղղակի ի միջի այլոց շպրտեցին բոլոնց-
քամարտի ուսանողական մրցումներին: Նա խարեց ոչ միայն
իրեն, այլև բռնցքամարտի փորձված աղվեսի՝ իրենց զեկա-
վարին ու համակուրսեցուն: Նա ոչ թե կովում էր, այլ կոիվ
էր ցույց տալիս, շարժումները գեղեցիկ էին, ինքն էլ էր կող-
քից տեսնում իրեն և հիանում: Նա հարված էր ցույց տա-
լիս, գեղեցկություն էր ցույց տալիս, խիզախություն էր ցույց
տալիս: Ցույց էր տալիս և ինքն էլ մնացածի հետ հիանում
էր իր ցույց տվածով: Մինչև ԽՍԿԱԿԱՆԸ... Մինչև պիսակա-
վոր ճշմարտությունը. մինչև սեփական նոկառւուր: Ու այդ
երեսութուտ գեղեցկության ավերումը առաջին ճեղքն առաջաց-
րեց նաև նրա նարցիսյան բնախոսության մեջ: Թելի գունդը
սկսվեց բացվել, ու այլևս յուրաքանչյուր ձգում նրա ծայրից
ավելի էր տկարացնում ինքնահաստատման կծիկը:

Բռնցքամարտը՝ բռնցքամարտ... Հե՞րն անիծած... Բայց
նա ուրիշ արժանավորություններ ունի՝ ազնվություն, պատ-
վագգացողություն, իրադարձությունների ճիշտ գնահատում,
խորաթափանց միտք, համոզվածություն իր շդրսեորված կա-
րողությունների մեջ, եվ ով գիտի՝ էլ ինչ... Արժանի է ու
վերջ... Նա այդպես է զգում: Ու մի՞թե ինչ-որ բանով շի

տարրերվում մնացածից: Չե՞ն նկատում... Ի՞նչ են նկատում որ... Ամբոխի մեջ նկատվում են միայն գոեհիկ ու հառարակ արտահայտությունները: Ամենազլխավոր առաքինությունը բարոյականն է: Շիտակությունը, թեկուզ...

Բայց շիտակությունը կալանդակապված էր նրա մեջ ու երեք դուրս չէր գալիս: Կայուն էր, առանց զիշումի: Եվ հենց դրա համար դուրս չէր բերում: Դրսի շիտակությունը սեթեվեթանքով էր պարուրված, արմատներ չուներ, եռանդաշատ էր ու գործունյա: Նա բախումների ժամանակ անաղարտ էր պահում իր շիտակությունը՝ լիսառնելով կեցույթի ճկուն շիտակության շափին: Եվ նրանից հեռացան ընկերները: Նրա ինքնարժեքի կծիկը բացվում ու բացվում էր... Ու մի օր տակը այլևս բան չմնաց: Տարիները թափեցին նրա ատամներն ու մազերը, թուլացրին մկաններն ու հիշողությունը: Եվ նա մի օր հայտնաբերեց իր համար, որ ոչինչ չունի այլևս, ու կասկածի ձանձրախտը պատեց նրան: արդյոք ունեցե՞լ է երրեցեն նույնիսկ այն, ինչ ունեն բոլորը: Արդյո՞ք ինքը մարդկային ստորքում չի գտնվում... Արդյո՞ք ինքը տակուցքի նյութ չէ...

Գիշերային փախուստից հետո տարիքն առած բռնցքամարտիկը կորցրեց նաև այն կոճը, որի վրա դեռևս պահվել էր ինքնահաստատման թելերի մնացուկը...

Տարիքն առած բռնցքամարտիկը իշավ հատակը, խմիչքը կուրացրեց հարգանքի ու ինքնահսկողության աշքը իր մեջ, ու գիտակցության երեսն ելավ սեփական անպետքության իմացումը... Ի բնուստ և հավիտյան...

Տարիքն առած բռնցքամարտիկի թոշակը նվազագույնն էր թոշակառուների մեջ: Խանութների հերթերում նա վերջնականապես համոզվեց, որ ինքը հետին մարդն է, և ոչ թե հիմա՝ իր տարիքի բեռի տակ, այլ միշտ հետին մարդն է եղել: Սակայն նա երբեմն-երբեմն վերստին հայտնագործում էր իր մեջ անթեղվող մեղմ սերը իր եզակիության նկատմամբ: Այդ աստեղնային ժամին նա կուշ էր գալիս անկողնում, լվացած մաշկով պատած ոսկրոտ ոտքերը ծալում, ձեռքերը կոխում զիստերի արանքը՝ ինչպես փոքր ժամանակ, ու սիրում, հարգում իր գոյության անկրկնելիությունը:

Առավույան տարիքն առած բռնցքամարտիկը նորեն իրազգաց ու պարզ մտքով էր ոտք դնում աշխարհի վրա, ու նորեն նրա ճապաղ, թեթև մտքում արթնանում էր իր թերաժժեքության գիտակցությունը։ Օրակշիռ միտքը ճերմակ էր ու ծանծաղ, և դժգոհությունները փոքր էին, անցողիկ... Ու երբ հոգնում էր իր ծեծված, պլաստիլինի պես տրորված գլուխը՝ փառ էր պատում ուղեղի սպիտակության վրա, և փառի տակ մենակ ու տիսուր մի զգացում էր մլմլում։ Տարիքն առած բռնցքամարտիկը ամենից բարձրն է, արժանավորը, արցունք բերելու շափ երկնակենցաղ ու մաքուր... Եվ լվացքելով զրի էր փշացած ծորակի տակ, որը ոչ մի կերպ չէր կարողացել կարգի բերել, նայում էր հայելու մեջ ու մտածում։ Մեղսակիր ու տգեղ, թույլ ու երկշոտ, որևէ բարեմասնությունից գուրկ, ի՞նչն է ստիպում մոռանալ այդ բոլորը և իր մեջ պահել յուր նախեղակ գնահատականը սեփական անձի նկատմամբ։ Ոչ երիտասարդությունն է մնացել, որ սատար կանգնի իր զգացողությանը, ոչ գեղեցկություն ունի (և երբեք, թերեւս, չի ունեցել), որ խարի ինքն իրեն, ոչ բռնցքամարտիկի շնորհք կա, որ այդ միջոցով իրեն հաստատի մնացածի մեջ, ոչ բարոյական աննկունություն է պահպանվել արդեն։ ուրեմն ի՞նչն է, որ հիմա էլ հիմք է դառնում նրա համար՝ սիրելու իր էությունը, փայփայելու իր արժանիքների առաջնությունը։

Տարիքն առած բռնցքամարտիկը բոլորովին վերջերս հայտնաբերեց իր համար, որ մարդու մեջ կա անփոփոխ մի բան։ Նա շկարողացավ որոշակի դարձնել՝ դա Աստված է, Սատանա՝, բանականությո՞ւն... Բայց ոչ՝ բնություն։ Բնությունից բարձր, բնությունից առանձին, բնության դեմ... Տարիքն առած բռնցքամարտիկը միշտ զգում էր բնության երկերեսանությունը, նենգությունը, անարդարությունն ու անհեթեթությունը։ Ժամանակ առ ժամանակ, երկմտանքի մեջ, այն նույնացնում, կապում էր Աստծո հետ և դառնում բնության գերի։ Այդպես էլ ոչ մի կերպ չէր կարողանում ձերբազատվել բնությունից։ Գնալով նա ավելի էր հանձնվում, հպատակում բնությանը՝ որպեսզի ազատի իր մեջ եղած այդ բանը։ Սույն պարադոքսով նա ապրում էր՝ ինքն իրեն ծաղրելով, ինքն իր դեմ, ինքն իր կողմ, անհասկանալի... Ու խեղճանում էր այդ Բանը՝ բնության գերի, մարմնի ստրուկ...

Նրա գաղտնիքը ոչ մի կերպ շվերծանելով։ Հոգի էր անվանում, հավիտենություն էր անվանում, այդպես էլ շիմանալով նրա իսկական կոչումը։ Եթե բնությունը ստեղծվել է այդ գոյարարի ձեռամբ ու կամոք, ապա Բանը նրա գերին է միայն։ Գուցե այդպես էլ Գերի անվանվի։ Իհարկե՛ ՄԵԾ ԳԵՐԻ, Նա է, որ ամաշում է ամուսնական անկողնուց ելնելուց հետո։ Նա է, որ չի մասնակցում կույր կրթի ու հաշվենկատքանականության կենսագործունեությանը։ Նա է, որ ամաշում է բնության խաղերից, այնուամենայնիվ մի ակնթարթ կուրացած՝ տապալվում բնության ծանրության ներքո, լուծվում նրա մեջ, ինչպես հանճարը՝ ամբոխի, և աշքը բացում միայն բնության հոգնածության պահին։ Ու հենց վերջերս տարիքն առած բոնցքամարտիկը հասկացավ, որ նրա հարգանքի, փայփայանքի առարկան իր ՄԵԾ ԳԵՐԻՆ է, որը ոչ մի կապ չունի իր ճակատագրի, իր կյանքի և ոչ էլ որևէ ինչի հետ։ Տարիքն առած բոնցքամարտիկը կարող է ընկնել, նա կարող է խայտառակվել, նա կարող է պարտված բոնցքամարտիկ լինել, խարված ամուսին, նսեմացած տղամարդ, թալանված մուրացկան, սպիզի կրող, բայց նա միշտ կլինի մաքուր, հրեշտակակարգ... մի ուրիշ երևույթ՝ բնության մեջ ՄԵԾ ԳԵՐԻ, ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ իսկություն ի սկզբանե...»

Հերթը դանդաղ էր շարժվում։ Վաճառասեղանի ցուցափեղկում մնացել էին մի քանի փաթեթ կաթնաշոռ ու թըթվասեր։ Տարիքն առած բոնցքամարտիկը վերջինն էր հերթում, ու նրա սիրտը հանկարծ թրթուց. կհասնի՞ իրեն թթվասեր կամ թեկուզ կաթնաշոռ։ Նրա ընթրիքը, Այս ցուրտ օրը։ Այս խոնավ ու քամոտ երեկոյան, նա շտապեց, տագնապեց... Հիվանդագին մի քոր առաջացավ մաշկի տակ։ Տարան մեկ հատ թթվասեր, հետո՝ մյուսը... Թթվասերը վերջացավ։ Թեկուզ կաթնաշոռ հասնի՞ ինքը կրավարարվի դրանով էլ։ Տանում են նաև կաթնաշոռը... Մնում է մեկ հատ... Վերջինը։ Քրտնած ու փալնքոտ փաթեթի մեջ։ Միւնույն է՝ դա էլ իր առջեկի կինը կվերցնի... Տարիքն առած բոնցքամարտիկի տագնապը փոխարինվեց մարմնի թուլությամբ, և, որ զարմանալի է, նյարդերի հաճելի նվազումով... Փույթ չէ, ինքը կհամակերպվի... Գուցե նույնիսկ լավ է, որ չկա արդեն, Զունենա-

լուց էլ կարելի է բավարարվածություն զգալ... Զունենալն էլ իմաստ ունի... Իհարկե, իմաստ ունի, Վեհության մի զգացում է առաջացնում մարդու մեջ: Սեփական առավելությունն է ընդգծում: Անինչության ոգեղենությամբ է համակում... Զրկվածությունը բարոյական բարձրության վրա է հանում նրան, ճգնակեցության ազնվարյունությունն է հաղորդում նրա մրսած մարմնին...

Տարիքն առած բռնցքամարտիկը թեքվեց՝ խանութից դուրս գալու համար ու կողքանց նկատեց, որ իր առջևի կինը հրաժարվում է մնացած մի հատիկ կաթնաշոռից. շափազանց ճմրթված է փաթեթը, լպրծուն է ու թաց: Խուճապախառն ուրախության մի ալիք որովայնի կողմից վեր բարձրացավ ու հեղեղեց տարիքն առած բռնցքամարտիկի դեմքը:

— Տվեք ինձ... ես կվերցնեմ...— արագ ասաց նա ու, վաճառասեղանին դնելով արդեն նախօրոք հաշվված կոպեկները, վերցրեց անբարետես փաթեթը, տեղավորեց մշտապես իր գրպանում պահվող կապրոնե տոպրակի մեջ, դուրս եկավ ու գնաց տուն:

Ընթրիքից հետո տարիքն առած բռնցքամարտիկը մտավ անկողին, մի քանի վայրկյանում, ինչպես ամեն գիշեր, նորեն ապրեց իր կյանքը՝ մանկությունից մինչև հիմա, և իր Մեծ Գերու սիրուց լաց եղավ, ապա կուշ եկավ ու քնեց... Ու քնի մեջ ազատագրեց իր Մեծ Գերուն բնության կապանքներից...

1990

ԵՐԿՆԱԾԻՆԸ

Անձնական գործ:

ՈՂԶԱ Դ.: Մանկատուն է բերվել 1947 թվականին Բուդյոնովսկ քաղաքում: Միլիցիայի աշխատակիցները նորածնին գտել են փողոցի աղբանոցի մեջ: Ծնողները անհայտ են: Ազգությունը պարզված չէ: Անունը տրվել է ըստ նորածնի բազկի վրա դաշտագրված «Ռոզա» բառի: (Ավելանունները՝ «Կլար-

նետ», «Սոնյա»), Ազգանունը ևս մանկատան տվածն է: Փախուստ մանկատնից՝ 1959 թվականին, Գողության համար 1961 թվականին դատապարտվել է և ուղարկվել անշափահաների ուղղիշ-աշխատանքային գաղութ: Զբաղվել է պոռնը-կությամբ ամբողջ Միության տարածքով: Առավելապես գտնվել է Թրիլիսիում, Վալյա Բակինսկայայի ընկերախմբի մեջ: Շարունակական սիֆիլիս: Պարտադիր բուժումից ամեն անգամ խույս է տվել: Կրկին ձերբակալվել է 1968 թվականին և երկու առարով ուղարկվել Կովկասի տարածքում գտնվող Բոշ գաղութը:

Անձնական գործ:

ԿիՄ Զ., Մոտավորապես վեց ամսական հանձնվել է մանկատուն (ք. Կրասնոդար): Ազգությունը պարզված չէ: Անուն-ազգանունը տրվել է մանկատանը: (Ավելանուններն են՝ «Կիսատ», «Մոռութ», «Ավտո»): Տասներկու տարեկանում փախել է մանկատնից: Թափառական կյանք է վարել Սև ծովի ափերին: Նկատվել է գողության մեջ, բայց միլիցիայի ձեռքը չի ընկել. ամեն անգամ ճողովրել է վերջին պահին: 13 տարեկանում վարակվել է վեներական հիվանդությունով: 15 տարեկան Կիմ Զ.-ն բռնվել է «Նավաստու» հայտնի բանդայի հետ: Ուղարկվել է անշափահաների ուղղիշ-աշխատանքային գաղութ: 6 ամիս տանց՝ փախուստ գաղութից: 16 տարեկանում երկրորդ վարակումը վեներական հիվանդությունով: 4 ամիս հետո Կիմ Զ.-ին հայտնաբերել են Մոսկվայի Կազանսկայա կայարանի մոտակայքում՝ մահամերձ: Մաշկավեներական հիվանդանոցում փոքր-ինչ կազդուրվելուց հետո փախել է հիվանդանոցից: Երկու տարով հետքերը կորել են: 1956 թվականին՝ թալան սպանությունով Ռոստովի մարզում: Դատապարտվել է ութ տարվա ազատազրկման՝ խիստ ռեժիմի գաղութում: Հոգեկան վիճակի ծանր խախտման պատճառով կատարվել է թժշկական փորձաքննություն: Հայտնաբերվել է ուղեղի սիֆիլիս: Վեց ամիս բուժվելուց առողջական վիճակը որոշ շափով բարելավվել է: Կրկին վերադարձվել է գաղութ: Մարմնական փոփոխություններ. արտամկանի ատրոֆիա, թոքախտ: Օգտագործում է թմրադեղեր: Տեղափոխվել է Կովկասի տարածքում գտնվող Բոշ գաղութը:

Բոշ գաղութը թերես ամենադեմոկրատականն էր ԽՍՀՄ գաղութների համակարգում։ Բանտարկյալները երբեմն-երբեմն քաղաք էին թողնվում, քեֆեր էին սարքում գաղութի տարածքում, կենացներ էին ասվում, բարձր մակարդակով թաղվում էին գողականները՝ դագաղների մեջ լցնելով տասնյակ հազարով դրամ ու, անգամ, ատրճանակներ։ Գաղութի բարքերը հարգում էին և հսկողները, և հսկվողները։ Աշխարհի իսկական կյանքը, որ տարածքում էլ տեղի ունենար, պահպանում էր ի բնուատ նախադրված սիրո և ատելության, կամքի և ինքնասիրության, ուժի և թուլության, իշխելու և հպատակվելու կոշտ ու կարծր օրինակարգը։

Գաղութում ծանոթացան Ռոզա Դ.-ն և Կիմ Չ.-ն, ու առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ դիսպանսերի գուգարանում։ Նրանցից և ոչ մեկը որևէ ձգտում չունեցավ մյուսի նկատմամբ։ Երկուակի մեջ էլ մարել էր կենդանական պահանջը։ Հեռավոր արձագանքի պես անդրադարձեց մարմինը նրանց հազիվ ծխացող սովորության դրսեորումը։ Թե ինչու հանդիպեցին՝ ոչ մեկը չէր կարող ինքն իրեն հաշիվ տալ։ Առանց այն էլ՝ Ռոզայի ուսի վրայի վերքը ժամանակ առ ժամանակ ծաղկում էր, ու նա դժվարությամբ էր կարողանում թաքցնել։

Կիմ Չ.-ն զգում էր իր թոշնած արյունը, և նրա թմրիրի մեջ գտնվող ուղեղը ոչ մի ցանկություն չէր հարուցում։ Եթե գլուխը չէր ցավում, նա արդեն երջանիկ էր։ Սակայն, այնուամենայնիվ ինչ-որ մի բան կար, որ երկրորդ անգամ նրանց բերեց միմյանց քով։ Դա արդեն զուգարանում չէր։ Կանանց և տղամարդկանց բարաքների արտաթքում նրանք կանգնեցին իրար դիմաց ու նայում էին միմյանց, ինչպես կնայեին գետի հոսանքին։

— Ուադ չի՞ ցավում, — հարցրեց Կիմ Չ.-ն։

— Դու գիտե՞ս... — զպարմացավ Ռոզա Դ.-ն։ — Թո գլուխը չի՞ ցավում, — իր հերթին հարցրեց նա։

— Մեկ-մեկ, — ասաց Կիմը։

Հետո երկար լոեցին։

Եվ նորեն մյուս օրը եկան միմյանց քով։ Նորեն նայեցին իրար՝ ուրիշ տեղ նայելու պես։

— Կանայք հարցրին՝ ի՞նչ ենք անում, ասացի՝ ոչինչ..., —

արտաքիրեց Ռոզան, — Չգարմացան... Թոլորը սեմաֆորներից
Հոգնել են...

Կիմը հանգիստ նայեց նրան, ու նրանք հեռացան:

Եվ նորեն երկու օր հետո եկան միմյանց քով: Ռոզա Դ.-ն
ցույց տվեց իր ուսը:

— Համարյա անցել է, — ասաց Կիմ Զ.-ն:

— Մի քիչ կարմրին է տալիս, — հաստատեց Ռոզան:

— Կանցնի, — ասաց Կիմը:

Ռոզա Դ.-ն ազատ արձակվեց Կիմ Զ.-ից մեկ սարի շուտ: Նա միայն այդ տարածքում կարող էր մնալ: Այդ մեկ տարշավա ընթացքում սենյակ վարձեց նորակառուցի մեջ, ընդունվեց աշխատանքի հավաքարարի պարտականություններով: Կիրակիները գնում-գալիս էր երեան ու կահավորում ամենատարրական իրերով սենյակը: Կիմի ազատման օրը Ռոզան գաղութի դարպասի մոտ սպասում էր նրան: Եկան Ռոզայի սենյակը՝ կարծես հարյուր անգամ գնացել-եկել էին այստեղ:

Երկուսի համար էլ ամեն ինչ վերջացել էր: Մարմինները ծախսել էին, հոգիներին մնացել էր տղմուտի լուսաթյունը: Ոչ հավակնություն ունեին որևէ բանի, ոչ մեղքի զգացողություն. մեղքն այնքան շատ էր, որ էության թանձրուկն էր դարձել, ու նրանից դուրս գալու ոչ որևէ ճանապարհ էին տեսնում և ոչ էլ որոնում ճանապարհ: Վերջանալու հաճույքն էլ հաճույք է մարդու կյանքում: Ու երկուսն էլ զգում էին բոլորի համար անտեսանելի այդ հաճույքը: Ժամանակ առ ժամանակ Ռոզային այցելում էր մոռացված մի վիճակ. ամեն անգամ, երբ նրան դատում էին, նա միխթարում էր ինքն իրեն՝ «Ինչ էլ լինի, ի վերջո հո շեմ մեռնելու կնստեցնեն, բայց հո շեմ մեռնելու»: Ու այդ միտքը նրան պահում էր... Հիմա, երբ Ռոզայի մեղկ ու բութ անդորրի մեջ հուսալքում էր թափանցում, նա միխթարում էր ինքն իրեն այլ կերպ՝ «Ինչ կա որ... ինչ էլ պատահի... Հո մահ կա: Հո մահը կազատի ինձ... Հո մահ կա... Ու այդ միտքը հիմա պահում էր նրան:

Ռոզայի ուսին մերթ ընդ մերթ վերքը կենդանանում, թարմանում էր: Թեպետ նաև ոտքերին էին վերքեր առաջանում, և մարմնի տարրեր մասերում էին կարմրություններ հայտնը-վում-անցնում, բայց թիկունքի վերքը առաձնապես էր անհանգստացնում, որովհետեւ Կիմի աշքի առաջ էր:

Երբ որովայնը սկսեց ուղարկել, Ռոզան որոշեց, որ վերջը եկել է: Նա գիտեր՝ բանտերում այդպես հանգչում-մեռնում են պառակ, մաշված մարմինները:

— Կիմ, — ասաց նա, — մենք երևի շուտով բաժանվենք:

— Ինչո՞ւ..., — թեպետ Ռոզայի խոսքերից Կիմի ներսում մի պղտոր մելամաղձ սորսորաց, բայց նրա էությունը ուժ չուներ խորը տիրելու: Ռոզան շգիտեր ինչ ձեմ մեջ դնել իր խոսքը, բոլոր ձեռքը անարժեք էին, ու նա լոեց:

Իսկ որովայնը մեծանում էր... Եվ ստացվեց այն, ինչ անձընար էր... Եվ ստացվեց այն, որի հրաշքը միայն ինքը կարող էր գիտենալ: Եվ եթե որևէ կողմնակի մարդ ասեր, որ դա այդպես չէ, Ռոզան կհամաձայներ տեղնուածողը: Նա վախեցավ Կիմին ասելուց: Ինքը Կիմի կյանքը լավ դիտեր, և իր կյանքն էլ գաղտնիք չէր նրա համար: Ինչպես ասել: Դա ստից էլ այն կողմ էր: Դա իր հրաշքն էր: Եվ եթե այդ անհեթեթությունը իր մարմնի մեջ վիճներ, Ռոզան չէր հավատա: Ու հենց դրանից էլ, որ իր մարմինն է, ինքն է՝ անէություն համակեց նրան: Ու մի վիճակ ստեղծվեց, երբ Ռոզային թվաց, թե նա ինքն արդեն հանդերձյալ աշխարհում է, և այս բոլորը այն աշխարհի բանդագուշանքն է: Խեղճ Ռոզա... Ինչպես կարելի է... Փտած մարմնի մեջ, որի վրա զեռ ցոլում է մեղքերի նշանը, ստեղծվում է նոր կյանք: Ու դա ի՞նչ է լինելու... Դիա՞կ... Հրե՞շ... Գո՞նզ...

Նոր միայն, և իր կյանքի ընթացքում առաջին անգամ, Ռոզայի մեջ սաղմնավորվեց տառապանք: Գիշերները դողէրոցք էր ունենում, և Կիմը ամուր բռնում էր նրա մարմինը՝ որպեսզի շփլվի խախուտ կառույցը ներսի կծկումներից:

Ոչ Ռոզայի և ոչ Կիմի մտավոր կարողությունը ի վիճակի չէր որևէ բան հասկանալու, և նրանք հաշտվեցին զարգացող իրականության հետ: Խաղաղ ընդունեցին, որ դա իրենց հետ այնքան կապ ունի, որքան իրենք՝ իրենց առաջացման հետ: Իրենք ուղղակի աման են, որոնց մեջ ինչ-որ մեկը կերակուր է պատրաստում... Եվ ո՞վ էր այդ մեկը՝ ի՞նչ իմանաս... Ու նրանք երբեք շպետք է հասկանային, քանի որ առաջներում չէին մտածել այդ մեկի մասին, իսկ հիմա ուժ շունեին մտածելու:

Ռողայից ծնվեց մի ճերմակ աղջնակ՝ հավասար կիսված Կիմի և իր միջև։ Միայն նրա ճերմակությունն էր դրսից։ Երբ- շապատի համար հասարակ բան էր, իրենց համար՝ սեփա- կան գոյությունից էլ զարմանալի։ Ու նրանք երեխայի մատ- ներն էին հաշվում, ոտքերն էին շոյում, աշքերի մեջ էին նա- յում՝ կարծես խորքում այն ուժն էին ուզում տեսնել, որը ուղարկեց երեխային։

Երկուսի մոտ էլ ավելի հետաքրքրասիրություն կար, քան թե սեր։ Եվ Ռողան ու Կիմը ուշի-ուշով հետևում էին, թե ինչ է իրենից ներկայացնելու այդ արարածը... Թվում էր՝ նա դրսից եկավ որպես հյուր։ Ու մեկ Կիմն էր որսում Ռողայի օտարոտի սկեռուն հայացքը երեխայի վրա, մեկ Ռողան էր բռնում Կիմի օտարոտի զարմացած հայացքը փոքրիկի վրա։

Ռողան սպասում էր, որ երեխան մեծանալով՝ կցուցահանի իր մարմնի վրա մոր վերքերը, Կիմը սպասում էր, որ երեխան հասունանալով՝ կհայտնաբերի հոր և մոր բոլոր ընդունակու- թյունները՝ գողության ու պոռնկության, բթացած բարոյակա- նության, մեղքերի մի շուայլ տրցակի, որ կլրացնի, կամբող- շացնի երկուսի կերպարը։

Իսկ երեխան մեծանում էր սուառվուս, գլուխը կախ, աշ- քերը՝ հեզ, վարքը՝ ամֆիխած... Ու հենց դա էլ ծանր բեռ էր դառնում ծնողների վրա։ Թեպետ նրանք իրենց միշտ չէ, որ ծնողներ էին զգում։ Եվ օրեցօր նրանք ուզում էին թաքցնել աղջնակից իրենց կյանքը, իրենց արդեն խխմած, բթության մեջ անշարժացած բարոյականությունը՝ կորած ամոթը, աղ- տոտ հայացքը... Նրանք ջանում էին սփողել մեղքը մաքրու- թյան առջև։ Ու զնալով բժիշկանում էր այդ անելը։ Աղջնակը այնքան պարկեշտ էր, որ անըմբռնելի էր ծնողների համար, նա այնքան բարեպաշտ էր, որ մեղքի որևէ սերմ չէր կարող հող գտնել։ Անծանոթ մի էություն, անծանոթ վարք, անհառ- կանալի բնավորություն։ Ծնողներից ելնող որևէ խոտոր միտք կասեցվում էր դեռ շարտահայտված, նրանցից առաջացող որևէ կենսահոսանք վիրավորում էր ճերմակ երկնածնին։ Ռո- ղան ու Կիմը արդեն չէին կարողանում շփվել իրար հետ, նը- րանք չէին կարողանում նայել միմյանց, նրանք չէին կարո- ղանում հայացք փոխանակել... Յուրաքանչյուրը նրանցից իր մտքերն ու իր հույզերը փակում էր իր մեջ, խեղդում էր դեռ

շժնված։ Սակայն ամենադժվարը այն էր, որ նրանք չէին կարողանում ջոկել իրենց միջև մեղքն ու առաքինությունը (Եթե մնացել էր որևէ հետք դրանից)։ Նրանք կորցրել էին մաքրության նախագոյ վիճակը ու հիշելու բան էլ չկար։ Սկիզբ չկար, արմատ չկար...

— Ես վախենում եմ նրանից...— անկողնու մեջ շնչաց Ռոզան։

Կիմը երկար ժամանակ լուռ էր, հետո ինքն էլ շնչաց.

— Ես էլ եմ վախենում...

Ու նրանք գողունի ապրում էին իրենց «տարօրինակ» դըստեր կողքին։

«Հետո ինչ պիտի լինի»,— մտածում էին երկուսն էլ։

Նրա կյանքն ուրիշ է։ Այն, ինչ գիտեին իրենք և արել էին իրենք, ուրիշ աշխարհից էր... Իսկ աշխարհի օրենքներով ապրելու ոչ ընդունակություն ուներ դուստրը, ոչ՝ ցանկություն։ Մեղքը կրակի պես խայթում էր նրա էությունը։ Սուտը շերմախտ էր առաջացնում նրա մեջ։

Տասնվեց տարեկան էր և դեռ ոչ մի ժանոթ տղա շուներ երկնածինը։ Դպրոցում խուսափում էր ընկերներից և խուսափում էր նույնիսկ դպրոցից։

Ինչ է լինելու նրա կյանքը հետո։ Սովորական, ընդունված կյանքի մեջ հեռանկար չկար։ Իրենք ոչինչ չէին կարող առաջարկել... Ոչինչ չէին կարող մտածել... Ու ճնշում էր այդ ժանըր մաքրությունը նրանց, խեղղում էին այդ անհասկանալի, օտար առաքինությունը, ամոթը, սրբությունը նրանց։

Ու Ռոզան մահ ցանկացավ, որպեսզի խուսափի ապագայի դժվարությունից։

Անկողնում հիվանդ Ռոզան հարցրեց Կիմին.

— Ես կմեռնեմ... Դու ի՞նչ պիտի անես նրա համար... Ի՞նչ է լինելու մեր աղջկա հետ...

— Չգիտեմ...,— ասաց Կիմը ու մտածեց՝ «Երշանիկ ես, պրծար ապագայի հոգսից»։

Ռոզան մահացավ։

Դուստրը վերստին առաքինության անխախտ կերպար էր։ Եվ նրա ապագան արագաշարժ գնացքի պես դղրդոցով գալիս էր՝ իր տակն առնելու Կիմի գոյության թափուկը։

Ու Կիմը երազում էր մահվան մասին՝ փրկվելու համար մաքրության վերահաս վտանգից, նրա անընդհատ ուժեղացող ճնշումից...

1990 թ.

ՀՈՒԴԱՅԻ ԵՐԿԱՌ-ԵՐԿԱՌ, ԶԱՐՉԱՐԱԼԻՑ ԿՅԱՆՔԸ

Հատուկ գործերով քննիչը այցելեց նախնական հետաքրն-նության մեկուսաբանտը: Դա նրա երկրորդ այցելությունն էր ձերբակալվածին: Դեպքը բարդ էր, և, եթե ձերբակալվածը հիվանդ չէր, ապա գործը շատ անսովոր ու առեղծվածային բնույթ էր կրում: Եվ քննիչը անհամբեր հետաքրքրությամբ էր եկել հարցաքննության: Ամեն ինչից զգացվում էր, որ հանցագործը ևս մեծ հոժարակամությամբ էր սպասում քննիչին:

Հարցնելը հեշտ էր, պատասխանների սպասելու հարկ չկար. երկխոսությունը ստեղծում էր ինքը՝ հանցագործը մի հատուկ տրամադրվածությամբ: Սաեւ, այս հարցաքննությունը իր կյանքի նպատակն է եղել ու հիմա հաշվետվության, ինք-նադրսերման ժամն է: Պատասխանների մեջ հանցանքը սքո-ղելու միտում չէր երևում, գոնե առայժմ այդպես էր թվում քննիչին, մոտիվներն էին զարգանում ու փարթամանում՝ ճոխացնելով, պաճուճապատելով առանց այն էլ ծանր հանցանքի ծաղկեփունջը: Գործը կարելի էր փակել առանց ար-ձանագրելու ոճիրի իմաստասիրական մանրամասները, որոնք ոչ մի կերպ չէին համապատասխանում սովորական անկե-տայի ընդունված կետերին: Իրավաբանական պատկերը հըս-տակ էր, հանցագործի պատասխանը՝ որոշակի ու միանշա-նակ.

— Ես եմ սպանել:

Քննիչը երկար մտմտում էր, հետո հարցրեց.

— Դուք չե՞ք ուզում որևէ հարցով դիմել դատական բժշ-կությանը:

— Ի՞նչ հարցով...— թեպետ հանցագործը շուտ ըմբռնեց հարցի իմաստը, բայց խոսքը առաջ ընկավ վարքից:

Քննիջ.— Ասենք...

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ.— Հասկացա... Որ ես հոգեկան խանգարում ունեմ... Կամ դրա նման մի բան: (Վճռական): Ոչ: Թեպետ իմ վիճակում դա ելք գտնելու փորձերից մեկն է... Եթե ես ելք փնտրել ուզենայի... Կարող է պատահել այնպես, որ ես հակառակը ապացուցելու համար դիմեմ դատական բժըշկությանը...

ՔՆՆԻՉ.— Նույնիսկ այդպե՞ս...

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ.— Այո: Այլապես անիմաստ է իմ զրույցը ձեզ հետ... Անիմաստ կլինի ամբողջ իմ էությունը... Ես սպանել եմ այդ աղջկան, բայց սպանությունը իրողության ամենանորշան մակերեսն է... Կարեռը սպանության խորքն է, պատճառները...

ՔՆՆԻՉ.— Պատճառնե՞րը... Այո, իհարկե... (Իր եղունգներին նայելուց հետո): Նախորդ հարցաքննության ժամանակ դուք հերքեցիք որևէ պատճառ, շահադիտական միտում...

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ.— Զեր ենթադրած պատճառները՝ այո, հերքեցի: Եվ ձեզ հասկանալի պատճառները հերքում եմ. կողոպուտ, խանդ, վլեծ...

Եվ հանցագործը հիվանդագին ժպտաց.

— Ոչ մեկը... Դրանք գոեհիկ են, դրանցից և որևէ մի պատճառ անվայել է իմ վիճակին:

Հեգնախառն դժուհությունը մտրակեց քննիչին:

ՔՆՆԻՉ.— Զեր վիճակի՞ն... Մադասպանությանը անվայել է...

Հանցագործը ներողամտաբար ու տեական լոեց, որը յուրովի պատասխան էր քննիչի վրդովմունքի նոպային: Հանցագործի լուակյաց կերպարանքի վրա գրված էր՝ «Դրանից այն կողմ դու այլես չես կարող հասկանալ»:

Քննիչը նույնպես լուր մնաց, որ նշանակում էր, թե պարաստ է լսելու նրա ասելիքը:

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ.— Սպանությունը մասնավոր դեպք է... Ինքնին ոշինչ շարժե: Նրա հետեւում ավելի խոշոր երեսոյթ կա. Հասարակության մեծ ողբերդությունը: Եթե կարող եք լսել, ես կաշխատեմ մատշելի կերպով բացատրել: Դա, իհարկե, ձեր թղթերում չի տեղավորվի, բայց ձեր կոլեկցիայի համար պետք

կգա: Նաև՝ ես թույլ հույս ունեմ, որ եթե ինձ խենթ շհամաբեք, դա ձեզ բարոյական օգուտ կը բերի:

— Խնձ... բարոյակա՞ն...— Նորից պիտի սրտմտանքի ալիքը արտամղվեր քննիչի դեմքին, նա այդ ամենը հունցից հյութեղ ժպիտի մեջ:— Ասացեք... Կփորձեմ հասկանալ...

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ.— Դուք երկի գիտեք գիտակցության և ենթագիտակցության համակայության մասին: Իհարկե, ես հասկանում եմ, որ տեղյակ եք... Բայց ես կխոսեմ դրանց մասին ոչ թե ձեզ բացատրելու համար, այլ իմ երևույթը հասկանալի դարձնելու նպատակով: Ոչ, ավելի ճիշտ կինի ասել՝ հասարակության իրական նկարագիրը պատկերելու համար:

Քննիչը հետեւում էր նրան ու մտածում հանցագործի արտիստիկմի մասին, ապա՝ նրա կողմից հոգեկան խանգարման խորամանկ սիմուլյացիայի վերաբերյալ: Նման դեպքեր իր գործնականում պատահել էին, թեպետ ավելի պատզունակ, ավելի կոպիտ: Ու կարծես հիմա նույն բանն էր դրսենորվում, սակայն համեմված բարձր ինտելեկտուալիզմով: Ու քննիչի մեջ մոլտաց խայթված ինքնասիրությունը: Ամեն ինչ բերում է մի տեղ. մի պարզ, բազմաթիվ անգամ կրկնված սխեմայի:

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ.— Ես շեմ հիշում՝ երբ առաջին անգամ իմ ուղեղի նախեղակ կանոնակազմության մեջ կայթեց վտարակ, օտար այդ միտքը: Աստվածային զվարթ հայելու մեջ առաջացավ խարուսիկ մի բիծ՝ հակառակից, ամրող սկզբնաստեղծ ներդաշնությանը թշնամի, անիմաստ ու աննպատակ: Եվ ինչ ձեռվ էր նա իր անտրամաբան զղաձգությամբ ու նենգաժամպակ հարվածում տակից՝ խնդուն ու արևոտ դասաբանության վրա ելնելու ձգտումով: Ինչպես մի ուզուրպատոր: Յանկանում էր նենգափոխել երջանիկն ու խաղաղը, իր տակն առնել լինելության մաքուր դեմքը, բռկտել միաբանության լուսավոր մակերեսը: Ագահակամք ու պղտոր այդ բիծը մտնում էր սիրո տակ և դարձնում ատելություն, ճարպեկությամբ հայտնվում էր երախտագիտության տակ և դարձնում ապերախտություն, կպչում էր հաստատի ներքո և գարձնում կասկած, կցվում էր ճշմարտության ստորև և դարձնում սուտ... Խլրտում էր՝ պոշը երկար՝ արմատները խորն ու անհասկանալի, աշքը կեղծուապատիր, գլուխը՝ փոքր: Դաժան ու համառ հարվածում ու հարվածում էր տակից մտքի

Երկնակամարին, բանականության համերաշխ կառուցին։ Անպատճ ու հանկարծ հավատարմության տակ էր քիթը խոթում և դավաճանության իմաստը ներարկում, ներողամտության փեղկը շրջում և սպանության վայրկենական քաղցր վայրապարը զգացնել ալիս։ Ամեն ինչի հակառակն էր, հոգեսպառ ու ներշարշարելի... ի հեճուկս իմ էության, ի հեճուկը նրա շաղախի մանրամասների, ի հեճուկս ամեն ինչի։ Հակառակը, հակառակը, ողերված ու խոլեռանդ հակառակը, աննահանջ ու անզիջում հակառակը, բութ ու գիշատիչ հակառակ...։

Ութ տարով ինձանից փոքր էր այն առաջին միտք-ոտքընձգությունը, որ մնաց իմ ուղեղում։ Լարդուն ու անհարմար, դուրս թքել էր ուզում նրան իմ մարմինը և ոչ մի կերպ չէր կարողանում։

Մեր տան առաջին դագաղն էր ինձ համար։ Եվ դագաղի մեջ մայրս էր։ Երեկի ես լալիս էի, երեկի ես վախեցել էի։ Ես շրջապատված էի մարդկանցով։ Թերեւս այդքան մարդ մեր տանը երբեք չէի տեսել։ Ու մարդկային կզակները, որ ես տեսնում էի իմ հասակի բարձրությունից, ավելի են մնացել հիշողությանս մեջ, քան իմ ասլրումները։ Եվ առոք-փառք ապրում է իմ դժոխարմատ մտքի ծնունդը... Ինձ համար գոնե ՆԲԱ ծնունդը զիտակցվում է այդ տիպուր օրվանից։ Այդ օրը նրա կոկոնի սկզբնական շուրջումն էր։ Աշխատում էին ինձ դագաղից հեռու պահել... Որովհետեւ մենք մի սենյակ ունեինք, ինձ զբաղեցնում էին միջանցքում, բակում... Բայց մի անգամ հայտնվեցի դագաղի հենց կողքին ու դիտում էի մորս դեմքը և հեկեկում։ Մորս ընկերուհին, որի անունը ես մոռացել եմ, կոացավ, վերցրեց իմ գլուխը և սեղմեց իր կրծքին՝ սփոփելու համար։ Նա փարթամ ու բուրումնալից կուրծք ունիր։ Այս տպավորությունը հենց նրա՝ ընդդիմադիր ու շարադետ մտքի առաջին հանդիպումն էր ինձ՝ ութ տարեկանիս հետ։ Կինը շոյում էր զլուխս, սրբում աշքերս... Ստոր ու դավաճան միտքը, ինձ վախեցնելով, որ կինը կարող է գլուխս հեռացնել իր կրծքից, մոռացնել էր տալիս մորս և դագաղը։ Միտքը ժպտում էր, սորսորում... Ես զգում էի նրա թշնամական անժամանակությունը, սեղմում էի ատամներս, բայց նա իր կամքը իրագործում էր։ Եվ ես սկսեցի համբու-

բել մորս ընկերուհու կուրծքը՝ դեռ զգույշ, ապա՝ անհագ, հետո վերանալով իրականությունից...

Դա ենթագիտակցությանս մատղաշ շյուղն էր։ Տարիների ընթացքում ես կոխկրտում էի, ցանկանում պոկել արմատից, բայց նա անընդհատ հայտնում էր իր ժպտուն գոյության մասին, խտտացնում էր, քրքրում իմ բարոյական դասարանությունը...

«Լավ տականքն ես,— մտածեց քննիչը։— Ինչեր ասես, որ ստիպված եմ լսել... Ամեն ինչ ունի իր բացատրությունը, այս տականքը՝ ևս»։

Հանցագործը մի փոքր դադարից հետո թուքը կուլ տվեց, շունչ առավ և շարունակեց։

— Հետո, մի քանի տարի անց, դպրոցում, երեք ընկեր էինք ու խաղում էինք աշխարհի բոլոր խաղերը, պատրաստում էինք կեցութաձեկի և գոյաբանության հավերժական մոդելները։ Հիմա հավատարմության կազմախոսությունն էինք շափում մեր վրա, և երեքով մի-մի պտղունց հող կերանք։ Մենք հուղավառության արցունքներով մեր հայացքները իրար էինք սեենել ու ծամում էինք հողը որպես մեր մեծ միակամության երաշխիք։ Ու իմ ենթագիտակցության մեջ վերսախն խլրտաց միտքը՝ «Զեացրու, թքիր հողը, դա միևնույնն է, ով կիմանա, որ կերար, հիմար մի լինի»։ Ես փորձեցի խեղդել այդ միտքը, բայց մինչև զբաղված էի նրա դեմ ամոթալի պայքարով, հողը ծածուկ դուրս մղվեց իմ բերանից։ Մենք հավատարմության երդում տված իրար, ոգեշնչված մաքրության բարձր ոլորտներում էինք ապրում, և իմ ենթագիտակցությունից ժպտում էր իրեն արդեն լավ տեղ գտած միտքը ու միշտ սպառնում հայտնել իր գոյության մասին։

Քննիջ. — Դուք բժշկությու՞ն եք սովորել:

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ. — Ոչ։ Ես որոնել եմ պայքարի ձև՝ կեղևատակը հաղթահարելու համար։

Քննիջը մտածեց այն մասին, որ հանցագործը իրավադատության ֆունկցիան վերցրել է իր վրա։ «Պաշտպանություն հակառակից», — մտածեց նա։

Հանցագործը կարծես հասկացավ նրա կասկածը։

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ. — Դուք ճիշտ եք մտածում, մասնագիտու-

բեն ճիշտ, բայց դա նշանակություն չունի ինձ համար... Շարունակե՞մ...

Քննիջ.— Լուս եմ:

ՀԱՆՑԱԿՈՐԾ.— Տարբեր ժամանակ այլկայլ տեղերում էր անակնկալ հայտնվում ենթամիտքս ու խեղդվում էր գիտակցության ընդհանուր մամլիչի տակ: Եվ արդեն դա իմ միտքը չէր, ինձ հետ գործ չուներ: Ինքն իր համար ժամկլտում էր՝ ինչպես խլուրդ հողի տակ, և ուր որ է, պիտի անցք բացեր ու ցույց տար իր առեղծվածայիշ, լպիրշ ոեխը... Հայտնվում էր անսպասելի, հոների արշավանքի նման, գրպանումդ հայտնված գրպանահատի լպրծուն մատների պես, սկզբնաներհակ, ամեն անգամ զարգանալով, բարդանալով ու տղայական «անմեղ» զանցանքները հետզհետե ծանրացնելով՝ իր ընդերքում նոր հակառակություններ միտելով:

Եղավ մի շրջան, երբ նա նենգաբարո շողոքորթությամբ սոլոսողաց ու դուրս եկավ դեմքիս վրա: Անորսալի ու անհասկանալի ոստոստում էր դիմախոսության ծալքերում՝ պակուցիշ դաժանություն հաղորդելով իմ արտահայտությանը: Հայացքս այնքան անգթություն էր պարունակում, այնպես էր ալիք տալիս ժափտից դժնղակությունը և դժնղակությունից՝ ժափիս, որ մարդիկ շրջում էին դեմքերը: Երեխաները լաց էին լինում: Թույլերը կծկվում էին: Հայացքս ցավ էր պատճառում շրջապատիս, վախ ներշնչում: Երեկոները դուրս չէի կարող գալ՝ աղջամուղջի մեջ դեմքս ավելի սպառնագին էր դառնում: Ենթաշերտից ժանտությունը վերեվանվում էր ու բարձրանում կեղեատակ և ուժ ու կամք էր հարկավոր զսպելու նրան, արգելակելու նրա ելքը գիտակցության վրա: Դժնադեմությունը ինքն իր համար էր, առանձին, սեփական պատճառով, երկի, ինձանից անջատ: Դաժանությունը ամբողջ իր մարմնով ոտքի էր ելնում ու պարում գանգուղեղիս կեղեկին, պտույտներ անում: Ինչ-որ մի ստոր, դժոխածին արտահայտություն էր հայտնվում երեսիս, ու ոչ մի կերպ չէր կարողանում դիմակայել: Ինչ էլ մտածում էի, ինչ էլ անում՝ նա ավելի ճարպիկ էր ու նենգ: Նա իշխել էր ուզում իմ մտքին, իմ հոգուն, իմ նկարագրին, ես ուրիշ էի, դեմքս՝ ուրիշ: Մենք անհամատեղելի երևույթներ էինք: Իմ կամքը հերիք չէր անում, իմ ցանկությունը անզոր էր: Զգում էի, որ մեկնումեկը պետք է

օգնի իմ գիտակցությանը: Ուժ տա, որ կարողանամ պահել նրան...

Քննիլը քմծիծաղեց, հանցագործը շարունակեց.

— Ենթագիտակցությունը ուներ իր կենսագրությունը, իր կյանքը (նրա ծնունդի մասին ես արդեն պատմեցի)... Նա հասունանում էր օրեցօր, զարգանում, հզորանում... Ես զգում էի, որ նա ոչ միայն իմ դեմ է, նա վտանգավոր է ուրիշներին ևս... Ու ես օգնություն էի խնդրում, ուրիշի կամք էի հայցում, որպեսզի ընդհանուր ուժերով խեղդեի, վերացնեի ենթագիտակցության եռանդը... Բայց ոչ ոք չէր հասկանում այդ, շրջապատս ապրում էր մակերեսի կանոնարկված իմաստությամբ, և մարդկության կեղեատակը ոչ ոքի չէր հետաքրքրում... Խորհում էի՝ մարդիկ նույնիսկ երկրագնդի ընդերքն են մշակում, տիեզերքի շերտերն են ուսումնասիրում, իսկ մեր գոյության խորքերը ուշադրությունից դուրս են...

Երեսունինը թվականին ինձ տարան ներքին գործերի ժողկոմատ: Պատճառ չկար: Ես ամբողջովին միրճված էի իմ ներսում և, ցանկության դեպքում էլ, ընդունակ չէի արտաքին աշխարհը ներս թողնել, ուր մնաց՝ մասնակցել որևէ միշոցառման... Մենք՝ երեք-շորս երիտասարդներ երբեմն-երբեմն հավաքվում էինք մերոնցից մեկի մոտ նարդի խաղալու: Բոլորս միասին չէինք լինում: Երկուսով կամ երեքով՝ և տարբեր կոմբինացիաներով՝ նայած ով էր այդ օրն ազատ:

Ներքին գործերի ժողկոմատում առջևս դրեցին մի թուղթ, ուր ասված էր, թե մեր գաղտնի կազմակերպությունը մշակում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման (կարծեմ գրված էր՝ զավթելու) ծրագիրը: Ու ներկայացրած էր այդ ծրագիրը կազմողների ցուցակը՝ մոտավորապես տասնհինգ հոգի: Ամբաստանությունը գրել էր մերոնցից մեկը: Վիճակը լուրջ էր: Նույնիսկ փաստերը շարագուշակ նշանակություն էին ստացել: Նարդին նարդի չէր, այլ ինչ-որ մի սարքավոռում, և պատին փակցված Հայաստանի քարտեզը՝ քաղաքական նպատակ: Ես ամեն կերպ ուզում էի հիշել այդ քարտեզը և վերջապես մտարենցի (դժվար էր հիշել, որովհետեւ քարտեզը տան սովորական առարկայի բնույթ ուներ և, ընտելացած նրան, այլևս որպես քարտեզ կորել էր մտապատկերից): Ինձ առաջարկեցին ստորագրել այդ նամակը, ցուցակից դուրս

հանվելու պայմանով։ Ընտրությունը մեկն էր. կամ ցուցակի մեջ, կամ՝ ցուցակից դուրս։ Իսկ դա մենք լավ գիտեինք, թե ինչ է նշանակում։ Ու իմ ենթագիտակցության միջից միանգամից վեր բարձրացավ այնքան դժվարությամբ պահած, քողարկված ենթամիտքը և թռչոտեց գլխուղեղիս կեղեկ վրա։ Ես ըրեցի իմ ստորագրությունը, և տասից ավելի երիտասարդ (որոնց ես չեմ ճանաչում) զնաց կորավ ֆամանակի ժանդառքի մեջ։ Միակ միտթարանքս այն էր, որ իմ ենթագիտակցության կողքին կանգնել էր բանսարկությունը ուղարկողի ենթագիտակցությունը։

Ու փոքր, մասնավոր թվացող արտահայտություններից ենթագիտակցությանս տվայտանքները վերածվեցին շարադիտ տառապանքի։ Անելանելի ու անհեթեթ, ինքն իր մեջ երեսի ամբողջական, բայց իմ մեջ՝ անհարիր։ Հիշում եք մեր բաղաքի մոտակայքում գնացքի վթարը, Շատ մարդ վնասվեց։ Ես ուշացած իմացա։ Բայց իմ առաջին մտքի՝ կարեկցանքի ու օգնություն ցուցաբերելու կողքին, խոնավ ու լպրծուու ենթագիտակցությունս գլուխը նորեն բարձրացրեց և ի՞նչ ասաց, գիտե՞ք... ասաց՝ «Ինչպիսի՞ հնարավորություն՝ թալանել դիակներին»։ Իսկ այդ դիակները հայեր էին ու նաև ժամանակակիցներ։ Ու սկսվեց ենթագիտակցական մտքի գեմ պայքարը։ Նա եղեռնի դահիճներից էր սերում, Գողգոթայից էր գալիս, նրանց արմատները նույնն էին։ Ու սարսափելի անհեթեթություն էր դառնում ընդհանրապես իմ գոյության իմաստը, հաճույքներս խառնվում էին, խճճվում մղձավանշից մեջ։ Ենթամիտքը պատռում էր գլխուղեղիս կեղեր, արդեն ոտքը վեր էր բարձրացրել և երկու արմունկներով հենվելով, մարմինն էր վեր հանում՝ իր այլանդակությամբ ծածկելով բոլոր նուրբ ու լուսարձակ օջախները։ Դա արդեն սպանությունն էր, հակառակի ամենակատարյալ փուլը, նրա վերջին սահմանագիծը՝ իմ խեղճ ու թույլ գիտակցության համար։ Գլուխս ճեղքել էի ուզում, տրորել, տափակեցնել, ծխախոտով էի ուզում խեղդել, օղիով էի ուզում թմրեցնել նրա սեռ խեղճ կերպարանքը։ Ոչինչ չէր ազդում։ Ընդհակառակը՝ ամեն ինչ սնում էր նրան։ Ես միայնակ քրտնաշարշար կը ռվում էի իմ ենթագիտակցության գեմ՝ զգալով, որ ուրիշների կամքն է պետք, դրսից ուժ է պետք՝ հաղթահարելու համար։

այդ մեծ աղետը, որ բոլորի թշնամին է։ Անհերեթ այդ մըտքերը... ինչու՞՝ որտեղից-որտեղ իմ մեջ.. ինչ գործ ունեն ինձ հետ... Սխալմամբ են ընկել իմ սահմանադրության մեջ։ Ներշնչում էի ինքս ինձ, խոսում ենթադիտակցությանս հետ, քայց նա չէր լսում։ Թույլ էր իմ ձայնը, պատկառանք չէր ազդում։ Հստակ է, ախր, իմ էության տեսակը, և ուրիշի բերանով պիտի ասվեր այդ, ուրիշի կամքով, դրսից։ Վերջապես որոշեցի գնալ ՈՒԽԻՇԻ մոտ, իսկ այդ ուրիշը մեր կեցության պայմանականության օրինաշափությամբ բժիշկ պետք է լիներ։ Նա պետք է միջամտեր իմ պայքարին և իմ խոսքերը վերստին անդրադարձներ ինձ։

Մեր քաղաքում մասնավոր բժիշկ շկար (օրենքով արգելված էր)։ Հիվանդանոց չէի ուզում դիմել։ Ի՞նչ ասեի։ Ի՞նչս է ցավում... Առողջ մարդ... Պաշտոնական որեւէ դրվածքի շէր ենթարկվում իմ վիճակը... ինձ ես էի պետք ուրիշի կերպարանքով, իմ դեմ, որպեսզի խոսեցնեի ինձ հետ իմ իսկ խոսքերով։ Պատկերացնու՞մ եք, խնդրել ուրիշին՝ ներշնչել ինձ, զսպել իմ ենթադիտակցությունը, որ նա շելնի գիտակցության վրա։ Ով կհասկանար նման բան, ինձ ՈՒԽԻՇՆԵՐ էին պետք։ Ինձ ՕԳՆՈՂ էր պետք։ Բայց ո՞ւր գնայի, ի՞նչ պիտի ասեի՞ որ սպանե՞լ եմ ուզում։ Ընդհանրապես սպանությունն է հասունանում իմ մեջ։ Ինչպես սերը, ինչպես երաժշտությունը... Ոնց պիտի ասեի, լեզուս ինչպես պիտի դառնար։ Կարծես զրիպ ունես կամ, ուույնիսկ, քաղցկեղ (երանի թե այդպես լիներ), որ ուրիշների նման բացատրես, ցույց տաս ցավիդ տեղը։ Թե չէ՝ «Ենթագիտակցությունը իշխում է գիտակցությանը, և ենթագիտակցությունը ոճրամիտ է»։ Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ քո ենթագիտակցությունը արատավոր է։

Եվ հանցագործը հայացքը գցեց քննիչի վրա՝ կարծես թույլտվություն վերցնելով հաջորդ նախադասության համար։

— Շատերինը՝ գիտակցությունն է հանցամիտ, ենթագիտակցությունը՝ տրամաբանող, հաշվենկատ...»

Քնաբեր մի բան եկավ հանկարծ քննիչի վրա։ Նրա ուշադրությունը աղոտացավ, և նա զգաց, որ ի վերջո պետք է այս մանվածապատ խոսքերի ու անառողջ զգացմունքների կծիկից, պղտոր ջրի ընդերքից դուրս գալ հասարակ փաստերի

աշխարհը, որտեղ ամեն ինչ ամեն ինչի կողքին է և դեմ, ու նրանց տեղերը վաղուց են խիստ կարգավորված, թայց շարունակում էր լոել:

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ.— Որոշեցի դիմել իմ հարեանին: (**Միծաղելի** է, բայց նա փոքր-ինչ տհաս է, ու նրա հետ հեշտ էր լեզու գտնել... և չէի քաշվում... Գուցե հենց այս հանգամանքն էր կարեռ ինձ համար: Ես նրա մոտ զզում էի իմ մտքի առավելակշռությունը): Մտա նրա մոտ ու ասացի: «Հարեան, մի գործ ունեմ»: Նա անսրամադիր էր: Ես երկար նայեցի նրա դեմքին, նրա սննութ աշքերին, նրա կամազուրկ շուրթերին, կախված կզակին ու սկզբում թևաթափ եղա, հետո մտածեցի՝ ինչ կա որ, մարդ է, բոլոր իր նորմերով, բերանում լեզու ունի, կարող է խոսել՝ գիտակցելով իր արտաքերածը, հետո՝ աստծո ստեղծածն է ե, հավանաբար, իրավունք ունի մարդու իր դորժառությունը կատարելու: Ու ամենակարեռը ինձ համար այն էր, որ նա ՈՒԻՐԻՇՆ է: Դրսից է: Եվ իմ խոսքերով, իմ մտքով, իմ կամքով կարող է ներգործել իմ ուղեղին: Ինձ անհրաժեշտ էր «իմ կամքը՝ ուրիշից»: Ասացի՝ «Նստիր իմ դիմաց և ասա հետեյալ՝ «Ես միայն մի միտք ունեմ, իմ ենթագիտակցությունը ճնշված է, թույլ, խելացնոր: Նա ոչ մի կերպ չի կարողանա բարձրանալ վեր: Ես ուժեղ եմ, իմ միտքը մեկն է՝ ես շեմ ուզում և շեմ կարող ոճիր կատարել: Ես դեմ եմ ոճրի: Ես համոզված եմ դրա մեջ»:

Հարեանս ծիծաղեց, և մեր զրույցը կատակի բնույթ ստացվ...

Հանցաղործը հոնքի աւակից նայեց քննիչին: Եվ նրա հիշած այս դրվագից մնացած պատմությունն էլ կատակի երանգով շուրջալվեց: Ու ժամանակ էր պետք, որ նա քրթմնջալով ու ճոնշալով թոթափեր արտածին տրամադրության թել ու թողը: Նա կրկին լրջացավ ու շարունակեց.

— Մնում էր մի բան. գնալ անհատի մոտ, մարդկայնութեն: Իսկ այդ անհատը, որ կարողանար գլուխ հանել իմ վիճակից և կարող լիներ ներշնչել, պիտի առնվազն հոգեբույժի կրթություն ունենար: Ես գտա այդպիսի մեկին. դա պրոֆեսոր Ն.-Ն էր: Ոչ մի հիվանդանոցում, ոչ մի պոլիկլինիկայում նրա հասցեն շտվեցին: Այդպիսի օրենք կա: Ու ես մուրացկանի պես դռնեղուու էի ընկել նրա հասցեն իմանալու, նրա հետ

զրուցելու, նրանից օգնություն ստանալու համար... այդպես էլ շկարողացա նրա հասցեն ձեռք բերել: Ու շարունակեցի իմ մենակ կոիվը ենթագիտակցությանս դեմ, որն այլևս ճակատագրի տեղն էր զրադեցրել:

Կեղեատակում արդեն հայտնվել էր սպանությունը: Հրեշը՝ եղերաշունչ ու քսամնելի, մղձավանջային ու ժպիրհ, բարության և անձնազոհության տակն էր: Երբեմն փեղկը շրջվելու վրա էր լինում: Ես՝ ուրիշ, նա՝ օտար, հակառակաբան, ոլորում էր ինձ, շրջապատիս թշնամու տեսք տալիս, լախտունման շրջանի մեջ պահում այսահար ու զլատված:

ՓՆՆԻՉ.— Այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ շդիմեցիք համապատասխան հիմնարկությանը:

Թննիչը խուսափեց «Հոգեբուժարան» բառից:

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ.— Ես ձեզ արդեն ասացի, որ դա անիմաստ էք... Նույնիսկ եթե հաշվի շառնենք իմ ամոթի, անհարմարության զգացումը...

ՓՆՆԻՉ.— Անհարմարությա՞ն... երբ դիմացը այնպիսի մեծ խաղագումար էր դրված, ինչպիսին սպանությունն է:

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ.— Ես ասացի՝ հաշվի շառնենք իմ անհարմարության զգացումը... Իրականում դա անոեալ էր... Դուք լավ չեք պատկերացնում (թեպետ ո՛վ գիտե) այդ հիմնարկի վարշական կազմակերպությունը: Ինձ ուղղակի շէին ընդունի... Ընդունարան, անկետա... ու տարրեր հերթապահ հասկացություններ... Եվ, ամենակարեռը՝ իմ դիմաց շէր լինի անհատ, շէր կարող կայանալ մտերմիկ ներքին խոսակցություն, փոխթափանցում... Իմ դիմաց կլիներ ընդհանրացված գիտական միտք... Թերեւս «միտք» չի կարելի ասել: Ավելի հարմար է անվանել՝ գիտելիքի պաշար... Եվ հետո՝ հիմնարկային պաշտոնական բժշկության կողմնացույցը կասկածն է... Կասկածն է նրանց հետազոտության ակունքը, թերեւս քաղաքական, սոցիալական կասկածը: Իսկ կասկածը անվստահությունն է: Համաձայնեք նաև՝ ենթագիտակցության մասնավոր, շատ անձնական ներհատուկ վիճակը շէր կարող դուրս գալ կարծիքի հրապարակ, ուր ամեն կողմից բաց է, և քամին խաղում է, տանում-թերում է եղած-շեղածը... Այնտեղ միայն սահմանափակման օրենքներ կարող են լինել... Ի վերջո, նույնիսկ այն էլ, ինչ պատկերացնում էի հնարավոր,

անօգուտ դարձավ: Ի վերջո ես ճանապարհ գտա խոշոր անհատի կողմ, մարդու, որի պահանջը ունեի ես ու կարելի է ասել՝ մարդկությունը:

Քննիչի դեմքին ակամա մի ժպիտ երևաց, որի ներկայությանը ինքն այդպես էլ տեղյակ չդարձավ: Նա միայն պատճառն էր զգում. հանցագործի ճոռոմաբանությունն ու վերամրարձ խոսքը:

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾ.— Իմ դրությունն այնպիսին էր, որ չէի կարող ելք շփնտել՝ թեկուզ պետք լիներ ճակատով պատը քանդելու... Վերջապես գտա մեր քաղաքի տեղեկատություրոն: Բանից պարզվում է, որ կա նման հիմնարկ, թեպետ քշերն են օգտվում նրա ծառայություններից: Աշխատակցուհին զարմացավ: Մի՞թե որևէ մեկը գիտե նրա գոյության մասին: Սա անվանական անհայտ հիմնարկ էր, որ առկա էր ըստ վարչական դրվածքի, բայց գոյություն չուներ որպես հասարակական պետք: Ո՞ր հարավցին կդիմի տեղեկատու բյուրոյին:

Խնդրեցի հոգեբանության պրոֆեսոր Ն.-ի հասցեն: Տեղեկատուի աղջիկը թղթատեց իր դավթարը և ասաց, որ նրա հասցեն տալու իրավունք չունի: «Ինչո՞ւ», — հարցրեցի ես: «Օրենք է, — ասաց նա, — հոգեբույժի հասցե չենք տալիս: Հրես Ն.—ի ազգանվան դիմաց արգելող նշան է դրված»: Ես աղաշեցի-պաղատեցի, սակայն իմ ծյուրած դեմքը նրան ավելի շատ բան ասաց և նա խորհուրդ տվեց՝ «Գնացեք կլինիկա: Նա այնտեղ է աշխատում»: «Ինձ անձամբ ինքն է հարկավոր»: Փառք աստծո, որ բյուրոկրատիան ոենքս մինչև վերջ չի կերել բոլորին: Աղջիկը երկար նայեց ինձ ու տվեց պրոֆեսորի հասցեն:

Ն.-ն շատ զարմացավ՝ տեսնելով ինձ իր բնակարանի շեմքին: «Վաղը եկեք կլինիկա», — ասաց նա: Իմ հուսալքումը կորցրել էր մարդկային վարքի ընդունելի շափը: Ես պատրաստ էի շոքել նրա առաջ: Ինձ պահել անհնար էր, ու Ն.-ն նստեց իր գրասեղանի առջև և, գլխից ուադ անելու համար, դժգոհ հարցրեց. «Ի՞նչ է պատահել»... Այսպես միանգամից ոինչ է պատահել: Ես մինչև կմտածեի, թե ինչ ձեմ մեջ դնեմ իմ դժվարին խոսքը, հայացքով դեգերեցի այս ու այն կողմ ու նկատեցի, որ պրոֆեսորի սեղանին դրված էր Աստվածա-

շնչի հատորը: Ես կտրել էի նրան ընթերցանությունից: Մեն-
յակի տաքուկ միջավայրը, իրերի ոչ հարուստ մակատեսքը,
համեստ ընտանիությունը իմ վիճակը հնարածին դարձրեց,
ցնորամիտ, ու ես զգիտեի ինչպես խոսել ենթագիտակցության
բռնակալության, նրա ծագումնաբանության մասին: Մակայն
ես կցկտուր հայտնեցի իմ վիճակի սխեման: Նա միայն ուր-
վագիծը լսեց և ասաց, որ ես գնամ իր կլինիկան՝ որպեսզի
ձևակերպեն իմ գոյությունը աշխարհում: Եվ խոստացավ, որ
ես գործ կունենամ միայն իր հետ:

Քննիչը հետզհետե հակվեց այն բանին, որ հանցագործը
խանգարում ունի: «Պրոֆեսոր, կլինիկա» հասկացություննե-
րը ծանրակշիռ փաստարկներ էին պետական պաշտոնյայի
համար: «Վաղը հարցում կանեմ կլինիկա», — մտածեց քըն-
նիչը:

— Ես գիտեմ, դուք վաղը հարցում կանեք կլինիկա...—
կուահեց հանցագործը: — Իզուր կլինի: Ես միայն մի քանի
ժամ եղա այնտեղ և ապա վերցնելով նոր բացած անկետան,
փախա...»

Քննիջ. — Փախա՞...

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ. — Այս: Զհասցրեցի ասել, որ պրոֆեսորը
ինձ խարեց: Նա ինձ դրեց հիվանդների սովորական հոսքի
մեջ և մոռացավ գոյությանս մասին: Պետք է ասեմ, որ հենց
սկզբից կլինիկայի աշխատակիցները մի շափանիշով են նա-
յում բռլորին: Առաջինը այն եղավ, որ իմ գրպանները մաք-
րեցին սանիտարները՝ մտածելով, որ հիվանդների հիշողու-
թյունը խաթարված է: Երկրորդը այն եղավ, որ պրոֆեսորը
լուսանկարիլ ուղարկեց իմ կերպարանքը իրենց քարտարա-
նում հավերժացնելու նպատակով: Այդ ամբողջը կարծես ար-
վում էր իմ ենթագիտակցությանը ավիշ հաղորդելու համար,
ու վերջնականապես այն դուրս եկավ ու իշխեց իմ գլխու-
ղեղին: Ես շարդեցի լուսանկարչական ապարատը և հեռացա
կլինիկայից:

Հանցագործը լոեց: Նա պապանձվեց ոչ թե այն բանի հա-
մար, որ ասելիք այլևս չուներ, այլ դիմացը հառնեց քննիչի
պատը: Այդ պատը ամեն ինչ արդեն գիտցածի պատնեշն էր:
Ամեն ինչ արդեն մինչև վերջ պարզ էր քննիչի համար, և այլևս
հանցագործի խոսքերը գնում էին, դեմ առնում պատին ու հետ

գալիս: Եվ հանցագործը հասկացավ, որ հարցաքննությունը վերջացել է:

— Ամեն ինչ պարզ է.— Հեշտ ու անտարբեր ասաց քըն-նիշը և սկսեց հավաքել իր թղթերը սեղանից: Եվ վերջացնե-լով տեղավորել այդ բոլորը թղթապանակի մեջ, հավուր պատ-շաճի ավելացրեց:— Ի՞նչ խնդրանք ունեք քննչական մար-միններից:

Հանցագործը սկսում նայում էր դատարկ ու հարթ սեղա-նին և արտաքերեց.

— Պահանջ... Պահանջ ունեմ... Ես պահանջում եմ, որ եթե ախտորոշելու համար քննեք իմ հոգեկան վիճակը, ապա ընդունեք իմ համոզվածությունը, որ ես առողջ եմ ու պատ-րաստ եմ ապացուցելու այդ իմ ամենախիստ պատժի գնով:

Քննիշը սեղմեց սեղանի տակի զանգը, և դռան մեջ հայտնը-վեց պահակը:

Հանցագործը բարձրացավ տեղից, շարժվեց դեպի դռւոր, հանկարծ կանգ առավ ու հետ նայեց: Քննիշը սարսուեց, որով-հետև նրան մի պահ թվաց, թե հանցագործի ակնախռոչները դատարկ են: Բայց օրենսդրության պաշտոնատարը նույն վայրկյանին վերադարձավ իր սովորական վիճակին՝ լսելով հանցագործի ձայնի անտակ հոգնածությունը:

— Թեպետ ես իմ պատիժը արդեն երկու հազար տարի կրում եմ... Ուսուցիշը հեշտ պրծավ՝ ընդհանուրի մեղքի հա-մար... Իմ ուսերին ես ընդհանուրի մեղքն է, բայց այն վերջ շռնի, ու ես հոգնեցի նրա անվերջանալիությունից...

Քննիշի հայացքը վաղուց արդեն նրա վրա չէր. քննիշը իր բղթապանակն էր խնամքով կոճկում, ու քթի տակ ժպտում էր մի ուրիշ բանի վրա՝ բոլորովին կապ չունեցաղ այս գոր-ծի հետ...

ՍԵՓԱԿԱՆ ԺԱԿԱՏԱԳՐԻ ՄԱՐԳԱՐԵՆ

Նրան դեռ ծանոթ չէր կյանք հասկացությունը: Նա դեռ չգիտեր՝ ինչ է նշանակում մանկություն, պատանեկություն, հասունություն և ծերություն... Նա դեռ չգիտեր ինչ բան է սկիզբ և ինչ բան է վերջ: Նա լոկ ինքնաժամանակ մի գոյ էր

տակավին: Նա շատ փոքր էր, փոքրիկ արարած, մի պտղունց կյանք: Նա համարյա միշտ մեջքի վրա էր լինում՝ տոտիկները տռաստաղին պարզած, հայացքը՝ վեր... Իր վրա կռացած դեմքերը նա դեռևս չէր հստակում, չէր զանազանում, բայց մեկ զգացում արդեն միակ հիմնանյութն էր նրա էության: Այդ զգացման մեջ ամփոփված էր իր ամբողջ կյանքի ընթացքը. սկզբից մինչև վախճան: Զգացմունքն, ասես, մարմնավոր էր, լուսափթիթ մի բիծ էր հիշեցնում ու մերթ ծիկրակում էր, մերթ հանգում, մերթ աշբով անում, մերթ սկեռում իր հայացքը... Կլորավուն լուսե այդ փոքրիկ հատիկը թափանցիկ գնդիկի էր նման: Եվ նրա մեջ տեղավորված էր իր կյանքի լրիվ ժրագիրը: Նա տեսնում էր գնդիկի մեջ իր պատանեկությունը, հասունությունն ու ծերությունը... Եվ ամեն ինչ այստեղ էր...

Մայրիկն ու հայրիկը մատ էին ցույց տալիս, ձեռք էին շարժում, գլուխներն էին տարուբերում՝ մանկիկի հայացքը կենտրոնացնելու համար, բայց հայացքը թափառում էր անտեր, անհաստատ... Ու միայն մի փոքրիկ ու փայլուն գնդիկ կար նրա մեջ, ինչպես իր մահճակալի նիկելազօծ գլխիկը, որը մեկ անգամ, հետագայում, երբ նա երկու տարեկան էր, կուլ գնաց և այդպես էլ մնաց նրա ներսում: Բժիշկն ասաց. «Հաճախ է պատահում երեխաների մոտ: Հանգիստ եղեք: Երեկոյան դուրս կընկնի կղկղանքի հետ: Գիշերանոթին հետևեք»: Բայց գնդիկը դուրս չեկավ: Զարմանում էին տնեցիները. երեխայի ստամոքսը կարող էր մարսել մետաղը: Ով գիտե աշխարհի և առարկայի առեղծվածը...

Նա գիտեր իր ճակատագիրը. գնդիկի նման կլոր, որի մեջ վաղն էր ու մյուս օրը, առավետն էր ու գիշերը...

Ու իրականանում էր նրա գիտցածը. իրողություն էր դառնում նրա կանխատեսած ճակատագիրը: Եվ պիտի իրողություն դառնար, քանզի գնդիկի վրա ուրիշ բան չկար: Նրա մարգարեռթյամբ ճշգրիտ եկավ պատանեկությունը՝ կարոտ, վախ... Ճշգրիտ իրականացավ երիտասարդությունը՝ անհեթեթ հիվանդությունների բույլ, ստրկություն... Ճշգրտորեն, տեղը տեղին մոտեցավ նաև հասունությունը՝ փոքրաթիվ հարազատների կորուստ, ազգային նվաստացում, բանտ, մենակություն...

Գնդիկի փայլի մեջ երևում էր իր ամբողջ կյանքը, և նրա փայլը չէր նվազում իր ճակատագրի սև իրողությունից: Ու նույնիսկ, երբեմն-երբեմն, վարդագույն ու երկնագույն փայլքեր էր արտացոլում գնդիկը, որոնք հանդիսություններ ու ծիսակատարություններ էին համարվում աշխարհի վրա:

Հեշտ էր հավատալ նաև իր ծերության կանխազգացմանը. նա գիտեր ու վախենում էր այդ վերջին ճշգրտությունից: Նա սոսկում էր կուրությունից և համոզված էր իր մարգարեռության մեջ:

Իր կյանքի մարգարեն ամեն ինչ տարավ. պարտությունը իմաստասիրական հաճույքի փոխակերպեց, ազգային ճընշումն ու նրա ստորադասության բարդույթը պայքարի տառապանքի եռանդի մեջ լուծեց, մենակությունով հաստատեց լոկ իր «ես»-ի բացարձակ լինելությունը, խենթությունը զուգակռեց իրականության արսուրդի հետ... Միայն մի բանի շէր կարող դիմակայել, միայն նրա փոխակերպման կառուցաձեռ չէր գտնում: Եվ անգտնելի էր իր համար ի սկզբանե: Այն օրվանից, երբ հստակ զգաց ճակատագիրը՝ փայլուն գնդիկի ձեռվակ, նա սարսափում էր կուրությունից, որը պիտի գար, անպայման պիտի գար, որը պարզորոշ երևում էր մարգարեկան ճակատագրի իր գնդիկի վրա:

Նոնակը նա գնեց պատերազմից հենց հետո սև շուկայում: Կոնատ նավաստու կողքին կանգնած էր կույր զինվորականը: Եվ մարգարեն գիտեր, որ նոնակը վաճառում էր կույր զինվորականը կոնատ նավաստու միջոցով: Նոնակը էժան էր՝ մի շիշ օղու զին: Եվ վճարն ստանալուց հետո միայն (որպեսզի շզզա գնորդը) նավաստին հարցրեց.

— Ինչի՞ն է պետք էդ զահրումարը!

— Ինքնասպանության համար,— հեշտ պատասխանեց նա: — Կուրությանս ժամանակ:

Նավաստին ժպտաց, ժպտաց նաև նրա կողքին կանգնած զինվորականը՝ նոնակի տերը, ու ժպտաց իր ճակատագիրը գիտցող պատանին:

Աշքերը կամաց-կամաց ու հաստատուն մոտեցան կուրության և մի օր կանգնեցրին նրան սև պատի դիմաց:

Իր ճակատագրի տերը շարժվում էր մթության մեջ՝ անկյունից անկյուն, դռնից դռւռ, ու մի օր լսեց նիկելապատ, ուրախ փայլքով գնդիկի ծլնգոցը ունիտազի մեջ: Նոր միայն հիշեց մանկության ժամանակ կուլ գնացած մահճակալի գըլխիկի մասին: Ժպտաց մի անգամ. այսքան տարի տղիքների մեջ... Ժպտաց մի անգամ, և այդ ապօրինածին ժպիտը ընդմիշտ մնաց ղեմքին:

Կույրը նստեց մահճակալին, երկար նայում էր իր կուրության ներսը, ապա անշտապ բարձրացրեց իր մարմինը և, առանց պատերը բռնելու, մոտեցավ պապական հնամենի պահարանին, բացեց վարի դարակը ու ձեռքը մոցրեց, երկարեց մինչև դարակի հետևի եղրափայաց. ձեռքը շարժեց փայտի երկայնքով ու գզրոցի անկյունում շոշափեց սառը մետաղը: Հինգ մատով շտապ ընդգրկեց բռի մեջ՝ կարծես փախչել կարող էր այդքան երկար ժամանակ սսկված նաևակը, ու մոտեցրեց իրեն: Ու թվաց հիմա, որ դա լուսե գնդածե թիծն է՝ ճակատադրի ամբողջ պատմությամբ՝ իր ծնված օրվանից: Զգեց պահպանակը... ու պաղ մետաղը այդպես էլ սառը մընաց իր կրծքին սեղմած: Վախը իր կուրության հավերժության մտքից անէացրեց նրան. անպաշտպանության, անելանելիության մելամաղձը լցվել էր արյան մեջ: Ու հանկարծ հիշեց ծլնգոցը ունիտազի մեջ.. Թե ինչո՞ւ չգիտեր... Եվ այլևս ոչինչ չգիտեր... մանկության կարո՞տն էր գուցե... Առանց իմաստավորելու՝ հետ գնաց, ձեռքը երկարեց ունիտազի խորքը և շաշափեց փոքրիկ նիկելազօծ գնդիկը՝ իր մանկական մահճակալի վրայից: Նա վերցրեց ափի մեջ, պտտացրեց մատների արանքում՝ վերականգնելու համար անցած-գնացած որեւէ հուշ... Ու գնդիկը պայթեց մատների հպումից, նրա թեկորները ահագնացան ընթ ացքում, ավերեցին շարշբոլորը... Սենյակը մասերի բաժանվեց, առարկաները փշուր-փշուր եղան՝ կորցրեցին իրենց կերպն ու նշանակությունը: Ու փշուրների մեջ նաև սեփական ճակատագրի մարզարեի կտորտանքըն էր ցրվում ամեն կողմ՝ անհայտության մեջ աեղ փնտրելով ընկնելու համար...

ԳԵՏՆԱՀԱՐՈՒՄ

Հայրենական պատերազմում սովետական բազեները, քաշարի օդաշուները ցույց տվեցին, թե ինչի է ընդունակ սովետական մարդու չում էին՝ հայրենիքի երկինքը պաշտպանելով մարդատյաց ֆաշիստա-գերմանական անգղներից: Եվ մեկը հաղթանակ էր տանում երկուսի դեմ, երեքի դեմ, նույնիսկ հինգի դեմ: Գաղտնիքը բացվում է հասարակ՝ նա սովետական դարաշըրջանի մարդ է, հումանիզմի զինվոր, նա պաշտպանում է սոցիալիզմի նվաճումները և իր որդու կոմունիստական ապագան: Եվ անընդհատ գիտակցում է, որ իր ընթացքը դեկավարում է մեծ Ստալինը: Քանի-քանի անդամ մեր բազեները «խուղում» էին թշնամու ինքնաթիռների պոշերը՝ զոհաբերելով իրենց կյանքը: Սովետական ժողովրդի միահամուռ կամքը, նրա վեհ իդեալները նվաճեցին պատմական մեծ հաղթանակը՝ հանուն ամբողջ առաջադեմ մարդկության:

Վերօգրյալը Ժամանակի պատմությունն է: Մի որոշակի ժամանակահատվածի, որ հետո կցվելու-շաղկապվելու է բոլոր ժամանակների պատմությանը:

Ես հնարավորություն ունեմ մտնելու այդ ժամանակի մեջ, թայց իմ մուտքը պատմության հետ կապ չի ունենա, որովհետև ես թափանցելու եմ կեղտախուզը այն թանձրուկի մեջ, որի վրա է հաղցրած Պատմության պրեզերվատիվը՝ պահպանելու համար Պատմությունը իրականությունից:

Ես կփոքեմ մտնել ժամանակի մեջ՝ «ես»-ը փոխարինելով «նա»-ով: Եվ նրան հագցնելով իմ քուրզ «տելեզրեյկա» բանկոնը, որի մաղութու փայլքով մակատեսքը կարող էր դառնալ շապիկը այն շարժանագրված իսկության հատորի, որի ավելիքած մեռելութին մոխրանալով ցնդում է անգոյության մեջ...

Սովետական օդաշուների ընտանիքները գերմանական բանակի կողմից զավթած ՍՍՌՄ ընդարձակածավալ տարածություններից ու նաև Մոսկվայից, Լենինգրադից և ուսումնակատին, ընդմերձ վայրերից էվակուացվել էին խոր թիկունք՝ Կովկասյան լեռնաշղթայի հետեւում գտնվող քաղաքներից մեկը: Կայարանի մոտ հատուկ շենք էին տրամադրել, ուր ապ-

րում էին օդաշուների ընտանիքները, և, երբեմն-երբեմն, շատ հազվադեպ, կարճատև արձակուրդներին՝ մարտերի արանքում, ընտանիքի հայրերը ուղմանակատից այցելում էին իրենց գերդաստաններին։ Այդ շենքը քաղաքում անվանում էին «օդաշուի տուն»։

Պատերազմը իր թուխան ուներ, որ հին ու հնամենի պատերազմներից էր գալիս, իր քամին ուներ, որ ժանտ ու վաղեմի որոշմաներից էր փշում, ու իրենց մեջ էին նորեն առնում աշխարհն ու ժամանակը, փողոցները լցնում տամկությամբ ու ցրտով, անձկությամբ ու ձանձրախտով։ Թուխան իր մեջ էր առնում նաև օդաշուի տունը։ Եվ հատկապես աղտամուղտն էր դուրս բերում օդաշուների կանանց քաղաքի փողոցները։ Բայց պատերազմի ժամանակվա զրոսանքը տարբերվում է սովորական զբոսանքից, որովհետև քաղաքում հաց չկա, փողոցները մութ են, միլիցիոներները զբաղված են ավելի կարեվոր գործով, և պատերազմական աղտամուղտը հազեցված է քայլքայման կատարսիսի մելամաղձով... Եվ կանայք դուրս էին գալիս ապրուստ հայթայթելու։ Հաց ճարելու էին դուրս գալիս նաև օդաշուի տնից։

Աւ նա՝ մազութոտ հնոտիներով տղամարդը, անառակ ժանգառի մեջ հանդիպեց օդաշուի տնից դուրս եկած կնոջը։ Եվ թող տղամարդը ընկեր ունենա իր հետ՝ վախն ու ամոթը մեղմացնելու համար, իսկ կինը թող ընկերուհի ունենա՝ միմյանց համոզելու համար որ՝ «միենույն է՝ պատերազմ է»։ Նրանք՝ շորսով, առանց ավելորդաբանության, թուխանը մտան մի հնառն ու տիսուր շենքի նախամուտք։ Մի կինը մի տղամարդուն պիտի պատկաներ ընդամենը մի քանի րոպեով գոզից խոնավացած նախամուտքի մեջ, մյուս կինը նրա ընկերոջ հետ պիտի լիներ այդ նույն ընթացքում։ Մի զույգը մի անկյունում էր կանգնել, երկրորդ զույգը՝ մյուս անկյունում։ Մութը տիրակալն էր զոյություն ունեցող բոլոր ձեռքի, ու ինքն էր իր միջոցներով տարազատում առարկաներն ու մարդկանց՝ ստեղծելով աշխարհի պատկերը այս միջահոտ նախամուտքում։ «Վճարի՛ր, հետո»։ Կանացի ձայնով հնչեց այս անկյունում։ «Փողը՝ առաջուց»։ լսվեց մյուս անկյունում։ Մթի ստեղծած պատկերին ավելացան ձայները, ու դրանք, ինչքան էլ ուզում էին տեղանքը առավել տեսանելի դարձնել՝ տարա-

Ժություն առաջացնելով, մութը հունցում էր հնչունները, հոտերն ու շրջագծերը, Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Ինչու՞ ես շտապում», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Չէ, էդ դուք եք շտապում», ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Մենք ձեզ գիտենք: Զերը կանեք՝ կը-փախչեք», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Ինչու՞ եք գոեհկացնում», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Սրա՞ն մի նայիր... Գոեհկացնու՞մ... Հարսանիք ենք եկե՞լ, թե՞ իշխան Շերեմետեևի պալատը... Գլուխ մի տանիս... ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Լյուրկա... պետք չին... Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Թա ինչ են երկարացնում... Զեք ուզում՝ թողեք գնանք», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Լյուրա՞ է քո անունը», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Լյուրա է, Օլյա է, Դաշա է, Զուլիետա է, Շուշիկ է... Քեզ ինչ»... ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Մի նեղանաք... Կարող է դուք լավն եք: Բայց կան էնպիսիները, որ մեր ունեցածն էլ են տանում», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Դեռ ծեծում էլ են», ՄՅՈՒՍ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Մենք էդպիսին չենք», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ինչ իմանանք... Սկի դեմքերդ տեսե՞լ ենք»... Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Մի վախեցեք», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ումի՞ց... Քեզնի՞ց», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Էս մթության մեջ ինչ ես տեսնում որ: Կարող է՞ և ինձնից», ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Մի զղայնանա... Օլյան կատակ է անում», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ինչի՞... Հզո՞ր ես... (Շրջունից զգացվում է, որ մթի մեջ շոշափում է տղամարդու արտաքինը): Տելեգրեյկա է հագինը... Բանվոր դասակարգ է երևում... Զեռքերս մազութոտեցի, երկի... Մաշա, գնացինք», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Սպասի՛ր»... Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Դողում ես... Հիվանդ հո չե՞ս...», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Չէ մի», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ուրեմն ուզում ես: Շատ ուզելուց էլ են դողում: Վալյա, տեսնում ես՝ համ ուզում են, համ էլ՝ փողերը ափսոսում», ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Լյուրա, ես փողը վերցրի արդեն», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Ծհը՛... Վերցրաւ... Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Բան չի երևում... Ու՞ր է ձեռքդ», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Բուռդ մոտեցրու... Ծհը՛», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Մի դողա: Բա որ փողի տեղը ուրիշ բան լինի», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Ի՞նչ բան», Մի ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ի՞նչ բան, Կարծես առաջին անգամն է: «Պրավդան» կտրտում են փողերի պես և բռներս խոթում», Մի ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Պատերազմից առաջ ես ինստիտուտում էի սո-

Վորում»: ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Լավ, լավ, մի նեղանա... Ուսանող, ասա՝ ինչքա՞ն է»: **ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ.** «Երեսուն»:
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ինչքա՞ն»... **ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ.** «Երեսուն ոռում ոռութի»:
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Չէ՛, չէ՛... ձե՞ռ ես առնում... Թող ես գնամ... **ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ.** «Սպասի՛ր, գինը էդքան չէ՞»... **ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ.** «Քո կնոջը էդքան տուր»:
ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Լյուբա»... **ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ.** «Ի՞նչ լյուբա... Կես ժամ է էս հոտած տեղը խօսեցնում է ու երեսուն ոռութի է տալիս. Թող, ասում եմ... Թող՝ գնամ»... **ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ.** «Ստանդարտ չի»... **ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ.** «Ստանդարտ, չէ՛ մի»... **ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ՇՇՈՒԿԸ.** «Աշոտ, դու ինչքա՞ն ես տվել»:
ՄՅՈՒՍ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ՇՇՈՒԿԸ. «Երեսուն»:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Բա էլ ի՞նչ է ուզում... Տեսնում ես՝ ընկերուհիդ երեսուն է վերցրել»:
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Մաշա, ի՞նչ է ասում»:
ՄՅՈՒՍ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Շատ ես խոսում... Արդեն վերշացրած կլինեինք՝ կգնայինք»:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Լյուբա ես, թե Օլյա ես... Լյուբա շան»...
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Ինչ շա՞ն, շա՞ն... Զեր շանը քո գրպանումդ պահիր, ինձ դրամը տուր, կամ թող գնամ»:
ՄՅՈՒՍ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Իսկական ծեծելու ապրանք է»:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ համոզում է. «Ընկերուհիդ երեսուն է վերցրել, ախր»...
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. անկեղծորեն վլրդովում է.
«Նրան էլ երեսուն, ի՞նձ էլ երեսուն. Գծվե՞լ ես: Իմ ամուսինը Սովետական Միության հերոսի կոչում ունի»:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Վերջին փողերս են, ուզում են գրպաններս քրքիր»:
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ. «Էդ էր պակաս (մեղմացած): Պետք չի: Որ աղքատ ես՝ ինչ անեմ: Մենակ թե՝ շուտ արա»...
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Լավ»... **ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ.** «Մյուս անգամ կավելացնես»:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ. «Անպայման... կավելացնեմ»:
ՄԻ ԿՆՈՉ ԶԱՅՆԸ.— Լավ, լավ... մենակ թե՝ շուտ արա... Տես, նրանք արդեն դուրս գնացին:
ՄԻ ՏՂԱՄԱՐԴՈՒ ԶԱՅՆԸ փափկում է. «Հա, հա... հիմա...», հետո տառերի դասավորությունը խառնվում է, և հնչյունները անիմաստ են դառնում, ինքնանպատակ ու կուլ են գնում մըթին, և մութն էլ, իր հերթին, նախամուտքում տեղի ունեցածով, իր գողահոտով, կոլողվում է, միեղենալով փողոցի կուրաթուխափի հետ՝ մի փոքրիկ մասնիկն է դառնում թանձրու-

Կի, որը ժամանակ է կոչվում, և որի վրա հագցված է Պատմության պրեզերվատիվը՝ իրականությամբ շվարակվելու համար:

ՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Քննիլը մեծ ճիգ էր գործադրում հայտնաբերելու համար որևէ հասկանալի կացություն, բռնելու համար մտքի ինչ-որ ծայր, որը տաներ դեպի սովորական բանականության ոլորտը, իսկ մարդասպանը զարմանում էր, որ իր այսքան պարզ ու միանշանակ վիճակը քննիլը շի կարողանում տեսնել, Մարդասպանը՝ թեպետ սրտմտանքով, բայց ձգտում էր մանրակրկիտ նկարագրել կատարվածի տրամաբանական ընթացքը և ցուցահանել իր հոգու սպառիշ պատկերը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.—... Ես նրան...

ՔՆՆԻՉ(ընդհատելով).— Զոհին...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Զոհին... (Հապաղելով): Թեպետ հարց է, թե մեզանից ով ավելի զոհ է...

ՔՆՆԻՉ (հանգիստ).— Բայց դուք այստեղ նստած եք, մինչդեռ նա դիարանում է:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (կես րոպե ջղաձիգ լուսթյունից նետո).— Ես նրան ավելի լավ էի վերաբերվում, քան մնացած որևէ մեկին իմ շրջապատում...

ՔՆՆԻՉ.— Եվ դրա համար սպանեցի՞ք...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (զործնական).— Իհարկե, Եթե ես նրան վերաբերվեի ինչպես մնացածին՝ նա հիմա մնացածի պես կենդանի կլիներ:

ՔՆՆԻՉ(ինքն իրեն).— Մնացած-գնացած...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (շհասկանալով).— Ի՞նչ ասացիք...

ՔՆՆԻՉ (սթափվելով).— Ոչինչ... Ասում եմ՝ հետաքրքիր լեզվաբանություն է՝ մնացածը նաև մնացող է... իսկ եթե մնացածից չէ, ուրեմն գնացող է...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (ժպաալու փորձ անելով).— Այս... Երկի... չգիտեմ...

ՔՆՆԻՉ(վերադառնալով նախորդ վիճակին).— Ուրեմն ստացվում է, որ այն մարդը, որը արժանանում է ձեր լավ վերաբերմունքին՝ դատապարտված է:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (լարվելով).— Ձեր պարագործոց արդյոք համապատասխանում է գործի պաշտոնական վարմանը:

ՔՆՆԻՉ (ինքինք նավահելով, շօր).— Ուրեմն սպանության դրդապատճառը ձեր բարի կամեցողությունն է զոհի նկատմամբ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (ավելի սուր զգալով բնենիշի նարցի խայբն ու նարցենողի պարզունակությունը).— Որքան հեշտ եք երկու բան իրար կցում, նրանց միջև ահագին տարածություն կա: Ես այդ տարածության մասին եմ պատմում: Բարի կամեցողությունից մինչև... սպանությունը... (Նայելով բնենիշի աշխերի մեջ. փափկաբարո): Եթե դուք լավ տրամադրվեք իմ նկատմամբ... կկարողանաք հասկանալ այդ անցումը:

ՔՆՆԻՉ.— Եթե հետևեմ ձեր տրամաբանությանը՝ լավակամություն ցուցաբերելով ձեր հանդեպ՝ ես ևս ձեզ վերաբերող քրեական հոդվածը պետք է հասցնեմ պատժի առավելագույն շափի:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Հըմ... (Շփոթված): Թերևս... (Հատ-նատշափելով իր մատների երկարությունը): Եթե կամենաք լսել մեկից մյուսը անցնող ճանապարհի մանրամասնությունները, ես կարող եմ պատմել...

ՔՆՆԻՉ (երկար նայելով մարդասպանի՝ սեփական մատների նետ խաղալու ձևին): Այս... իհարկե, ես հենց դրա համար եմ ձեր դիմաց նստել: Պատմեցե՞ք:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Պատմեմ... (Երկար մտածում է): Ուրեմն, ինչպես գիտեք՝ ես ճարտարապետ եմ... Եվ տաղանդավոր... մի քմծիծաղեք... Անպայման չէ, որ համբավ լինի, կոչումներ լինեն... Համբավը ուրիշների կարծիքն է: Իր տաղանդի մասին միայն ինքը՝ տաղանդի տերը գիտե: Դա համեստության հետ կապ չունի: Դուք հեգնու՞մ եք... Քննիչը մի փոքր երկմտեց. իսկ ինչու՞ պիտի շնչանեմ, և ինչու՞ պիտի գու հետևես իմ տրամադրության յաւրաքանչյուր ելևէջին: Ու զղայնացավ. նրա դիմագծերը, ասես, մի պահ անշարժացան: Մարդասպանը սպասեց, որ այդ անշարժու-

Քյունք վերջանա ինչ-որ մի բանով, բայց փոփոխության շարժանանալով, մեղավոր շարունակեց.

— Եվ դա ոչ միայն ես, այլ բոլորը գիտեին...

Քննիջ. — Ովքե՞ր՝ բոլորը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Իմ շրջապատը... ճարտարապետները... Նախագծային ինստիտուտը... Եվ կրկնարան շերեալու համար շեմ տարածվի, որ հենց այդ պատճառով ինձ ետ էին պահում բոլոր տեսակի շահեկան գործերից...

Մարդասպանը, ասես, քաշվում էր ծեծված-տարածված այդ պատմությունը անելուց, ուսերը բարձրացրեց՝ ներդամտություն հայցելով դրա համար և շարունակեց.

— Այսինքն, ինձ հեռու էին պահում այն գործերի մասնակցությունից, որտեղ ես կարող էի աշխի ընկնել, ցույց տալ իմ ընդունակությունը... Ես էլ չէի նեղանում: Գիտեի, որ սովետական համակարգի ձեն է այդպիսին: Ամբողջ երկրում: Եվ ապրում էի ինձ համար փոքր պատվերներ կատարելով. գծագրեր էի անում, հատվածներ էի առաջարկում ուրիշի մանրակերտերի մեջ: Ու բոլորը ինձ նորմալ էին վերաբերվում, ես էլ նրանց էի հարգում, բնավորությունս է այդպիսին. շուտ եմ ընտելանում մարդկանց, հեշտ եմ համակրում...

Քննիջը հազաց՝ անընդհատ հանդիպելով ոճրագործի՝ մարդկանց նկատմամբ սիրո, բարի վերաբերմունքի ու նրա գործած ծանր հանցանքի զուգադրումների:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Տարօրինակ է, երկի... Բայց նրանցից մեկի հետ ավելի մտերմացա...

Քննիջ. — Գևորգյան Գևորգի հե՞տ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Այո, Գևորգի հետ:

Քննիջը վերստին հազաց. հանցագործը այնքան շեզոք ու փափկամիտ արտասանեց իր զոհի անունը, որ մի պահ մոռացնել էր տալիս եղելությունը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Ճիշտ կլինի ասել՝ ինքն էր նախաձեռնողը մեր մտերմության:

Քննիջ (բրի տակ). — Իր գլխին:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Ի՞նչ...

Քննիջ. — Շարունակեք:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ինքն էլ՝ Գեորգը, լավ բնավորություն ուներ. պետք եղած ժամանակ օգնության էր գալիս... դեֆիցիտ էր ճարում, փակ դուռ գոյություն չուներ նրա համար, շատ ճարպիկ էր: Դուք գիտեք, մեր օրերում դա հարգելի որակ է: Իմ հիվանդ ժամանակ եկավ մեր տուն, խնամում էր, շուկա էր զնում, դեղորայք էր բերում: (Զգալով բնիշի նյարդային շարժումներ): Դուք բարկանու՞մ եք...

ՔՆՆԻՉ.— Զէ, ինչու՞...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Հենց դա էլ եղավ իմ դժբախտության պատճառը:

ՔՆՆԻՉ.— Խնչը... Որ նա խնամու՞մ էր:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Այո: Ասացի, որ ես խաթրով եմ, և դա է իմ ամենամեծ պակասությունը: Գեորգը առաջարկեց ինձ մասնակցել ճարտարապետական մի գաղափարի իրագործմանը, որ որևէ արժեք չէր ունենալու...

ՔՆՆԻՉ.— Ինչու՞:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Վատն էր, ապաշնորհ, անպետք... Հազար անգամ կրկնված... Հենց այդպես էլ ասացի իրեն, որ իմաստ չունի... Որ դա ուղղակի երկրորդական է և որևէ արժեք չի կարող ներկայացնել... Սակայն Գեորգը սկսեց համոզել... Նա համոզելու վարպետ էր... Եվ որովհետև շատ ապաշնորհ էր... Ես կասեի նույնիսկ՝ ճարտարապետությունից հեռու...

ՔՆՆԻՉ.— Ինչու՞... Գեորգյանը ճարտարապետ չէ՞ր...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ճարտարապետ էր... նույնիսկ՝ թեկնածու... նրա նմանները ակադեմիկոս էլ են դառնում...

ՔՆՆԻՉ.— Ուրեմն, նա կարող էր ակադեմիկոս դառնալ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (Գնասկանալով ակնարկը).— Այո... Իհարկե: Նրա նման մարդկանց ժամանակն էր: Ես, իհարկե, դեմ շեմ նրան և նրա նմաններին: Ասացի, որ համընդհանուր վիճակ է, սիստեմ: Բայց ես ինչ գործ ունեի նման բաների հետ... Ես հեռու էի կանգնած: Բնավորության կոիվ էր և ոչ թե տաղանդի: Իսկ իմ բնավորությունը թույլ է:

ՔՆՆԻՉ.— Գիտեմ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Դուք կրկին ծաղրում եք, իսկ դա իսկապես այդպես է: Հարցրեք մեր ինստիտուտի աշխատակիցներին... Բոլորը կասեն:

ՔՆՆԻՉ. — Բայց ի՞նչը ստիպեց մասնակցել այդ աշխատանքին: Կարող էիք, չէ՞՝ ուղղակի հրաժարվել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Իհարկե, կարող էի, եթե բնավորություն ունենայի: Իսկ Գևորգը միշտ իր նպատակին հասնում էր... Նա հանճար էր այդ հարցում: Եթե մի քիչ էլ խելք ունենար՝ կհասկանար, որ այս դեպքում համառությունը ոշինչ շարժեր, որովհետև նրա ճարտարապետական գաղափարը փուլ էր, բացարձակապես անպետք...

ՔՆՆԻՉ. — Եվ դուք չփորձեցիք համոզել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Շատ... Ամեն ձեռվ... Բայց նա միայն մի բան գիտեր՝ ուզել կամ չուզել, նա ոչնչի չէր հավատում: Նրա համար ամեն ինչ հարաբերական էր, սուտ: Ինչպես իր դիպլոմը, ասպիրանտուրան: Այդ շափանիշներով էր նա կշռում յուրաքանչյուր փոփոխություն և գործ: Նրա հաջողության բանալին դա էր: Նա ցինիկ էր, ուրախ ցինիկ...

ՔՆՆԻՉ. — Եվ հաջողությա՞ն հասավ:

Մի պահ մարդասպանի և քննիչի հայացքները իրար հանդիպեցին ու խճճվեցին միմյանց մեջ, որովհետև մեկը շգիտեր հաջողությունը ինչին վերագրեր՝ մահվա՞ն, թէ՞ գործարքին, մյուսը շգիտեր՝ որին պատասխանել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Վերջապես ես համաձայնվեցի՝ գիտենալով հանդերձ, որ անհեռանկար գործ է, մանկական խաղի նման, ես պարզապես վարձահատույց կլինեի նրա խնամքի դիմաց: Դժվար էր մերժել: Ձկար օր, որ նա չհարցներ իմ առողջությունը և չկար օր, որ նա չձեռնարկեր մի նոր միջոց. ամենահմուտ բժիշկը եկավ իմ տուն, ամենալավ դեղամիջոցը ճարվեց ինձ համար...

ՔՆՆԻՉ. — Հոգատար մարդ է եղել Գևորգ Գևորգյանը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Անշափ...

Ու նրան թվաց, որ Գևորգը հիմա դռան ետև կանգնած է: Հարցը կենդանի մարդու մասին էր, և իր պատասխանը՝ ևս:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ. — Ես մտածեցի՝ կանեմ նախագիծը, իմ բոլոր հնարավորությունները կղնեմ... Թեպետ, միւնույն է, ոշինչ չի ստացվելու, բայց այդ ընթացքում, ով գիտե, ինքը հրաժարվի: Իր մեջ հասունանա նախագիծի անպետքու-

Թյան գիտակցումը: Ես այդ ժամանակահատվածում ուզում էի բարիով պատասխանել նրա բարությանը: Եվ այլ կերպ չէի էլ կարող: Այլ կերպ, գոնե ինձ համար՝ անհնարին էր: Գեռգին մերժել... Չափազանց ապերախտ պիտի լինեի...
Քննիջ.— Եվ նախագիծը կայացա՞վ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Այու: Ու ստացվեց ավելի լավ, քան կարող էր ստացվել: Բայց միևնույն է, նրա արժեքը զրոյի էր հավասար: Ես ուղղակի կարողությանս սահմաններում ամեն ինչ ներդրեցի: Բայց ինչպես արքա Լիրն է ասում՝ «Ոչինչից դուրս կգա ոչինչ»: Ես շնանդանեցի անգամ իմ ազգանունը հանել նախագծի վրայից, ինչպես նախապես որոշել էի. վախեցա վիրավորել նրան:

Քննիջ (կծու).— Իսկապես որ, փափկանկատ եք եղել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (լուրջ).— Այու: Ես ձեզ ասացի:

Քննիջ.— Եվ դուք շակնարկեցիք նրան, որ՝ «ոչինչ է դուրս եկել»:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ուշ էր արդեն: Մտածեցի՝ կասեն մյուսները: Ամեն ինչ իր գինն ունի: Ես մոռացա մի բան՝ Գեորգյանի բնավորության համառության հնարավորությունները: Նա ոչինչից կարող էր հանել ամեն ինչ: Բայց ուրիշ տեսակի ամեն ինչ: Նա մեծ տրանսֆորմատոր էր: Ու հիանալ կարելի էր նրա այդ ընդունակությամբ: Նա կազմակերպեց նախագծի քննարկումը ամենաբարձր մակարդակով: Նույնիսկ Մոսկվայից ու Լենինգրադից պրոֆեսորներ էր հրավիրել: Նա կազմակերպության հանճար էր...

Քննիջ.— Զէ՞ր վախենում, որ բարձր մասնագետների մասնակցության դեպքում տապալումը անխուսափելի կլիներ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Բանն էլ այն է, որ ոչ: Նա գիտեր մեր ժամանակի խաղը: Ոչ ոքի ոչինչ պետք չէր: Իսկ այն, ինչ պետք էր, Գեռգը ապահովել էր:

Քննիջ.— Այդ ի՞նչ էր ապահովել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Փոխհարաբերությունների կատարելություն: Մարդկային բնավորությունները համաձայնեցնելու, սուսընձելու կառուցաձեռ: Դուք, երկի, դիտեք այդ: Բոլոր հիմնարկների հիմքը դա է:

Քննիջ (ցուցադրաբար կողմ).— Բշ, շգիտեմ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Եվ ամեն ինչ երկի թե լավ վերջանար, եթե
ինձ մասնակից շդարձներ այդ քննարկմանը:

ՔՆՆԻՉ.— Պարտադի՞ր էր:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ոչ, Հնարավոր էր նաև իմ բացակայությամբ:
Քանի որ ես երկրորդ ազգանունն էի և որևէ հավակնու-
թյուն չէի ներկայացնում, հնարավոր էր: Եթե Գնորդյանը
ուղենար:

ՔՆՆԻՉ.— Բայց նրա ինչի՞ն էր պետք ձեր ներկայությունը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Բանն էլ հենց այդ հարաբերությունն էր: Ես
ևս պետք էի վարչախաղի համար: Բոլոր սխալները իմ
վրա կարող էին գցել:

ՔՆՆԻՉ.— Քավության նոխա՞զը:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Հա, հա... ես չէի հրաժարվում քավության
նոխազ լինելուց... ես պատրաստ էի, ես միշտ պատրաստ
եմ... իմ բնավորությանը հարմար էր: Ես այն մարդկան-
ցից եմ, որին ամեն ինչի հետ կարող են համաձայնեցնելու
Գնորդը լավ գիտեր: Նա ամեն ինչ ճիշտ էր հաշվում:

ՔՆՆԻՉ.— Հըմ...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Այո՛ «Հըմ»: Ստացվեց «Հըմ»: Բայց ես մե-
ղավոր չէի: Ես նույնիսկ թաքնվել էի գյուղում, որ ներկա
շինեմ այդ խայտառակ խաղին, մի կրկին անգամ շտես-
նեմ նախագիծը: Ես նրա ուզածը արիլ էի և այլևս գործ
չէի ուղում ունենալ... Ինձ ոչ հոնորար էր պետք, ոչ հեղի-
նակություն: Խսկ Գնորդյանը, պատկերացրեք, կարող էր
հաջողության հասնել իր ձեռնարկության մեջ: Նախագծի
պաշտպանությամբ հասնել ինչ-որ մի նոր պաշտոնի, հետո
պատռել դեն նետել գժադրերը: Նրան ճարտարապետու-
թյունը քիչ էր հետաքրքրում, դա միայն մի-
ջոց էր: Ես այդ բոլորը քաջ գիտակցում էի ու
թաքնվեցի: Բայց Գնորդյանից հնարավո՞ր էր թաք-
նըվել, եթե նրան պետք ես: Նա հայտնաբերեց ինձ
և հեռավոր լեռնային գյուղից իր ավտոմեքենայով հասցը-
րեց քննարկմանը: Ես կուշ եկա դահլիճի անկյունում՝ ըս-
պասելով այդ կոմեդիայի ավարտին: Ինչ էլ խոսեին, ինչ-
պես էլ դրվատեին, երբ նրանց հայացքները իմ կողմն էին
ուղղվում, ես երբեմն-երբեմն գլխով էի անում: Ու եթե
ես բնավորության խելք ունենայի... այո, այո, մի ժըպ-

**տացեք, գոյություն ունի նաև բնավորության՝խելք, դա
այլ բան է, բան խելքը... Ու եթե բնավորությունս պիհնդ
լիներ, երկի թե կոռահեի ամբողջ ընթացքը ու ինձ ճիշտ
կպահեի: (Ձղայնանում է): Ես չգիտեմ, թե ո՞րն է ճիշտ
պահվածքը, և որ գեպքի համար ինչ է ենթադրվում Գե-
վորգյանի հանրագիտարանով: (Մի փաքր դադարից հե-
տո): Ուղղակի ինձ հանգիստ պիտի թողնեին: Ոչ մի հարց,
ոչ մի բացատրություն: Ես հո ոշինչ չեի ուզում: Նա ինձ
ստիպեց մասնակցել իր ավանտյուրային: Նա ինձ հիմա
էլ ստիպեց ներկա լինել: Նա լոկ շհաշվեց թուլության հա-
կառակ կողմը: Նրա ճշգրիտ դասավորված հաշիվների
մեջ ես սովորականից ավելի թույլ դուրս եկա, եթե կա-
րելի է այսպես ասել՝ սովորականից տիմար: Որովհետև՝
իմ թուլության պատճառով, թե ներէական մղումի պա-
կասից՝ ես չօգտագործեցի այնպես, ինչպես ինքն էր
պլանավորել: Եվ ես մեղավոր չեի, որովհետև որևէ բան
չեի հետապնդում: Ես միայն նրա հաջողությունն էի ցան-
կանում, և որքան կարելի է արագ: Նախագծի շուրջ հար-
ցերից մեկին, որ ուղղված էր որոշակիորեն ինձ, ես ճշշ-
մարտանման մի պատասխան տվեցի: Ճշմարտանման և
ոչ ավելի: Մտածելով, որ դա օգտակար է նրա համար,
քանի որ ես էլ հեղինակ էի համարվում նրա հետ մեկ-
տեղ: Ու այդ իմ կիսաքննադատական պատասխանը հա-
վասարապես վերաբերում է և ինձ:**

Մարդասպանը լոեց: Նրա բարակ ձեռքերը կախվեցին
ծնկներից, ունքերը բարձրացան, և աշքերը սառեցին մի
կետում: Խղճուկ տպալորություն էր թողնում այդ մ սր-
դասպանը: Եվ քննիչը մտածեց ընդհանրապես սահմա-
նումների մասին: Եվ որ սուտն ու ճշմարտությունը միա-
սին շեն կարող լինել:

Քննիջ.— Դուք քննադատեցի՞ք նախագիծը:

**ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ (նոգեած).— Ոչ: Ես միայն, իրր թե, օգնել ու-
ղեցի, բայց իմ այդ մի նախադասությունը չէր պլանավոր-
ված նրանց կոկիկ ու կեղծ, հաշվված ու դասավորված
խաղի մեջ: Եվ նրանց ամբողջ կառուցքը քանդվեց. պա-
տասխանը մի նոր հարց էր պահանջում (շպլանավորված),
հարցը պատասխան էր պահանջում, և նրանց քննարկու-**

մը ուրիշ կողմ թեքվեց... Ես չէի մասնակցում... Գեորգ-յանը իրար անցավ, խեթ-խեթ, հանդիմանանքով հայացք-ներ էր գցում իմ կողմը: Իսկ ես ինքս ինձ ուտում էի՝ ինչու՞ համաձայնվեցի աշխատել, ինչու՞ անողնաշար գտնվեցի, և հետո՝ ես հիմա էլ ոչ մի բան շասացի, ես հիմա էլ ամեն ինչի հետ համաձայն էի: Ուզում ես՝ ասեմ, որ հանճարեղ է մեր արածը: Բայց սոցիալ-հոգեբանական մողելը արդեն ճեղք էր տվել...

Քննիջ.— Եվ ձախողվե՞ց:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ոչ, ինչ եք ասում. Գեորգյանը այն մարդը չէր, որ որևէ բանի տակից դուրս չգար: Հաստատեցին նա-խագիծը, և նա շարունակեց իր գործունեությունը...

Քննիջ.— Հապա էլ ինչ...

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Հենց այստեղ է գտնվում այն հանելուկը, հոգեբանական, մարդկային փոխհարաբերությունների առեղծվածը, որ մինչև հիմա եմ շեմ կարողանում հաս-կանալ: Նա թշնամացավ ինձ: Ինչու՞ ինչի՞ համար... Ամեն ինչ իր ուզածով էր, ես օգտակար եղա... Ինչու՞ թշնա-մացավ: Մի փոքրիկ ու անմեղ վրիպումի պատճառով, որը ի վերջո նշանակություն չունեցավ նրա համար իսկ Գե-վորգյանի թշնամանքը նույնքան սուր էր և գործուն, որ-քան նրա բարեկամությունը... Զարմանալի էր ինձ հա-մար, անտրամարան, անիմաստ... Նա սկսեց թունավո-րել իմ կյանքը՝ ինստիտուտում, ծանոթներիս մոտ...

Քննիջ.— Դուք շփոքեցի՞ք բացատրվել:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Շատ անգամ: Բայց նա դարձնում էր դեմ-քը, չէր լսում... Ես զգացի, որ նրա թշնամությունը ինքն իր համար է ապրում, ինչպես և նրա լավակամությունը: Ես մի բան հասկացա, որ նա, ընդհանրապես մարդը, առանց թշնամու չի կարող լինել: Եթե Աստված ունի իր թշնամին՝ սատանա, ապա ամեն բան պետք է ունենա իր հակառակորդը: Ես հասկացա մի բան, որ Գեորգը ինձ ստիպողաբար դարձրեց բարեկամ և հիմա էլ ստիպողա-բար դարձնում է թշնամի: Եվ ես ինքս ինձ էի հայհոյում՝ ինչիս էր պետք նրա բարեկամությունը: Եթե ես ուժ ունե-նայի այն ժամանակ և մերժեի՝ հարթ կընթանար ամեն

ինչ... Փափկության վտանգը ավելի ահռելի է, ջեզ միամիտ է թվում իմ ասածը...

Քննիջ.— Զէի ասի: Ես ավելի հասարակ բաներ գիտեմ: Ես իրավաբան եմ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Իսկ ես հիմա՛ր եմ, ուղղակի հիմա՛ր: Բայց ելք չունեի: Շատերի համար թերեւս սովորական կեցութաձև լիներ, բայց ես այլես չէի դիմանում: Նա յուրաքանչյուր իր արարքով՝ սկսած առաջին օրերի մեծ բարեկամությունից, խնամատար վերաբերմունքից մինչև իմ նկատմամբ հետագա վարքի դրսեորումը իմ մեջ դաստիարակում էր, հասունացնում թշնամու: Ես ամեն ինչի կարող էի գնալ, ուղածդ փոխիշումի, միայն թե թշնամի շդանայի: Ես թշնամի չեմ: Երբեմն, տրամադրող ժպտալու փորձ էի անում ու ոչ մի արդյունք չէի ստանում: Նա իմ մեջ հասունացնում էր սպանությունը: Նա ուրիշ ճամփա չէր թողնում ինձ համար, ոչ մի արահետ: Նրան պետք էր թշնամի: Եվ թշնամու հախից գալու հակառակորդ: Նա, իհարկե, երբեք չէր կարող մտածել, որ ես այս անգամ ևս կարող եմ ընդհանուր խաղից գուրս ընկնել իմ թույլ բնավորության պատճառով: Նա համառորեն վստահելով իմ թույլությանը, դաստիարակում էր իմ մեջ սպանություն: Երբեք նրա մտքով չէր անցնում, որ այդ սպանությունը կարող է արտահանվել իմ ներսից: Նա ինձ բոլորովին միանշանակ էության տեղ էր դնում: Խնչպիսին ինքն էր՝ իհարկե, ուրիշ տեսակի: Եվ դա նրա սխալն էր: Նրա անտաղանդությունը: Նրա միջակությունը: Նրա սովորական, ստանդարտ լինելը: Նաև մի ուրիշ բան հասկացա, որ եթե ես կրկին պետք գամ, նա անմիշապես և անամոթաբար կրարեկամանա. դա նրա համար ոչինչ շարժեր: Բայց նրան հիմա թշնամի էր պետք, քանի որ ոչ նախագիծն էր այլես հարկավոր և ոչ էլ ճարտարապետությունը: Նա ինստիտուտի ուրիշ բավիղներով գնաց, որտեղ նոր բարեկամներով էր ապրում և նոր թշնամիներով: Մնացածը դուք գիտեք...

Քննիջ.— Հըմ:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ.— Ինչ ասացի՞ք: Ներողություն, լսեցի...

Քննիշը շարունակում էր նայել մարդասպանին՝ սպասե-

լով էմի ինչ-որ ճշգրտումների ու փաստերի: Մարդասպանը նայում էր քննիչին՝ մտածելով, որ նրան ամեն ինչ արդեն պարզ պետք է լինի՝ վիճակների արանքները, իր ներշարժարանքի քունջ ու պումախը և իր արարքի բնականությունը:

ՄԵԿՈՒՄԵԶ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՒԱ ԼԻԶԱՑԻՆ, ԿԱՄ ՆՅՈՒԹԵՂԻՆՈՒԹՅԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երշիկի լցոնի ժաման, որ ճիշտված է առի-
քի մեջ:

Ծատերը աղիքները կդարձնեն կացարա-
ներ և կրնակվեն սեփական աղիքներում:

ԼԵՇԱՐԴԻ ԴԱ ՎԻՆՉԻ

Ես կրկին եկա քեզ մոտ: Ինչպես գալիս են շատերը՝ բա-
ցելու համար գոնե ինչ-որ մի փեղկ աշխարհի հանելուկի վրա: Կան խոշոր ու մանր ձկներ: Խոշորները ուտում են մանրերին: Ու դա հասկանալի է: Ինձ շփոթեցնում է մի այլ հանգամանք. կան մի հատուկ տեսակի ձկներ, որոնք սնվում են միմիայն իրենց համար ի վերուստ նախատեսված մի ուրիշ հատուկ տեսակի ձկներով: Ու եթե լինեն այդ ձկները, մյուսները կոչնչանան: Աստված, ուրեմն, ստեղծում է այդ փոքր ձկ-
ներին մասնավորաբար որպես կեր մեծերի համար: Ես թույլ եմ տալիս ինձ մտածելու, որ ձկները զգացմունք չունեն, հո-
գի չունեն, զուրկ են իմաստավորելու կարողությունից: Թող այդպես լինի: Բայց ինչու Աստված ստեղծում է մարդկանց մի տեսակ, որոնք կեր պիտի դառնան մարդկանց մի ուրիշ տեսակի: Եվ եթե լինի մարդկանց առաջին տեսակը, երկ-
րորդը կոչնչանա: Դա ևս կհասկանայի այսքան գրադարան-
ներով առատ աշխարհում, բայց մի հասարակ բան, այնու-
ամենայնիվ, չի դիմանում տրամաբանությանը: Այդ դեպքում ինչ կարիք կար, ինչ իմաստ ուներ մարդուն տալ վերլուծելու ունակություն, խիղճ, արժանապատվություն, անապակ սեր... և այսքան գրադարաններ... Գուցե քո ժպիտի մեջ է թաքնված դրա պատասխանը, իսկ քո ժպիտը ակնթարթի և հավլիտե-
նության շաղկապումն է... Ու որը որից երկար է՝ չես հաս-

կանա... Նման ժպիտ միայն Աստված կարող էր գնել քո դեմքին՝ որպես պատասխան մեր բոլոր հարցերի: Այն Աստվածը, որը մանր ձկներ է ստեղծում խոշորների համար և փոքր մարդկանց է ստեղծում մեծերի համար: Ու ոչ փոքրերն են մեղավոր ու ոչ մեծերը...

Երկու սրբություն կա ինձ համար. մեկը, ներիր, իմն է՝ Խաչատուր Արովյանը, սուրբ Խաչատուրը, մյուսը քոնն է՝ Լեռնարդո Դա Վինչին, սուրբ Լեռնարդոն: Սուրբ Խաչատուրը, սուրբ է իր ազգային գերագույն սկեռվածությամբ, որը բարձրացնում է նրան մարդկային առարկայականից՝ հանուն մարդկային առարկայականի: Սուրբ Լեռնարդոն սուրբ է՝ մարդկային ցեղի առարկայական հրաշքի վրա իր իշխանությամբ և իր անմարդկային ներշարշարանքով առարկայականի դեմ:

1948 թվականին ֆիզկուլտինստիտուտին դիակ էր հարկավոր՝ ուսումնասիրելու համար մարդու անատոմիան: Հայաստանում այն ժամանակ դիակ ճարելը դժվար էր. չկար սումգայիթ, չկար բաքու, չկար երկրաշարժ... Իսկ եղած դիակներն էլ կամ տեր ունեին կամ անհետ կորչում էին հեռավոր վայրերում... Ու հետո՝ ամեն տեսակի դիակ ձեռք չէր տալիս: Պետք է ամուր կմախք ունենար, զիլ ու զիղ, զարգացած մկանունք... Ու վերջապես ճարվեց անտեր մի հայ ծերունի, ամեն ինչը տեղը, ամրակազմ, կոշտաձեռն, մկանուտ, ընդդրծված խոշոր դիմագծերով և, ըստ երևույթին, շարքաշ կյանք տեսած: Ով գիտե ժամանակին հայի ինչ մանկություն էր ունեցել, հայի ինչ երիտասարդություն, ինչ գաղթականի ճանապարհ... Պատկառելի էր ծերունու դիակը, նրա մարմինը՝ ժանր աշխատանքը նոր ավարտած հուժկու մեթենա, ճակատին՝ հոգսի ու պատվախնդրության կնիք, բազուկները՝ տակավին լարումի մեջ: Նա պառկած էր երկարավուն ռեղանին, և դասախոսը մեկիկ-մեկիկ ցույց էր տալիս մկանները՝ լատինական անվանումներով: Ու մի պահ, երբ դասախոսը շրջվել էր դիակից, երկու ուսանողուհի, կտործուն ծիծաղով, անվտանգ ածելու սայրով հատեցին ծերուկի առնանդամը: Կատակը նրանց հաջող թվաց, ու բերանները ափերով ծածկած, բռների մեջ մանր-մանր կշկլում էին մինչև դասի վերջը: Քառասուներեք տարի այդ թեթևութիկ նենդամտության

Կշկոցը լսվում է ականջիս ու միշտ գալիս տեղադրվում է քո ժպիտի մեջ:

Նեապոլի գիշերային ամայի նավահանգստում, ուր հազարավոր այլազան նավերից մնացած աղբը տնքում էր գետնին, տկլոր հարթությամբ երկարահասակ պատից գեպի ինձ՝ սովետական զրոսաշրջիկը, առաջացավ տիսոր գեղեցկությամբ մի կին և հյուծված ժպիտով ասաց՝ «Սենյո՞ր»: Դժվար չէր կռահել, որ նա իրեն է առաջարկում: Նրա ժպիտը տաժանալից ճիգերով արտամղվում էր մի քանի շերտ վիշտուցավի, տառապանքի ու հուսալքումի միշից: Սակայն այս բոլորը մնում էր որպես ֆոն ժպիտի ետևում: Այդ ժպիտը շէ քո դեմքին, Մոնա Լիզա: Դա շատ միանշանակ կլիներ ու կներկայացներ լինելության պարզունակությունը: Նեապոլի կնոջ ժպիտը ստորացրած էակի, խեղված կամքի արտացոլումն էր: Գոյսությունը տրորել էր նրան, կալսել էր նրա հպարտությունը, երազը, ապրելու հաճույքը, ճգմել էր նրան, իշեցրել մինչև նեապոլի գիշերը, նավահանգստի ամայությունը, սեղմել էր ամօթի պատին, որից մի քանի վախվորած քայլ արեց նա իմ կողմը: Ես՝ ենթադրենք թե, կյանքի մյուս կողմամբ իմովսանն արտաքնահարդար, մի կերպ պահպանած ինքնությունս սկզբնաստեղծ վիճակին հնարավորին շափ մոտ, ընդունեցի նրա այդ կյանքը... Ենթադրենք՝ անձնամատնիշ հակումով կամ բարեգործության հորդորով ես միացրեցի նրա վտարակ էությունը իմ համերաշխությանը, իմ հպարտությանը, իմ սիրուն, իմ կյանքի, համեմատաբար, աշխարհի կեզկին մի կերպ մնալու հնարավորությանը: Եվ ինչպես ներկապնակի վրա իրար խառնվող ներկերից մի նոր գույն է առաջանում, այդպես էլ մի նոր խառնածին շերտ կավելանար նրա արտահայտությանը՝ վշտախառն գոռզամտության գոնդող, ադահակամք ինքնահաստատում, կշեռքի նժարը մյուս կողմի վրա թեքելու խոլք... Ու այդ նոր սիմրիոզը տակնուվրա կաներ իմ կառուցը՝ դուրս նետելով իմ փխրուն գոյությունը ինձ հատկացված ոլորտից: Ու, Մոնա Լիզա, այս երկու վիճակների խառնուրդն եմ ես տեսնում, դեռևս շլուծված մարդկության կողմից, որ թաքնված է քո ժպիտի մեջ:

Իտալացի արվեստաբանները տեղեկացնում են, որ Լեռնարդոն իր կյանքի մայրամուտին ծաղրանկարներ էր անում

մարդկանց վրա... Մաղրը կարող էր ծնվել նաև մարդկային համընդհանուր մելամաղձից... Մարդկային միտքը արդեն հասել է (կամ հասնում է) այն եզրակացության, որ ոգին նյութեղեն է. Որ նյութն ունի գերակա և ստորակա վիճակներ Եվ առարկայական մարդկությունը ողու նշմարանքն է տակավին փորձում շաշափել, Եվ տարածությունը ստորանկ առարկայի ու ոգեղինության նյութի միջև քո հայացքի մեջ է, Մոնա Լիզա, որ պատճենն է Լեռնարդոյի հայացքի: Ինձ թվում է՝ երրեմն-երրեմն Լեռնարդոն զարմանում էր, որ մարդու ուղեղը պետք է սնվի. Խոսքը իմաստության և փորձի մասին չէ, այլ՝ ամենագոեհիկ նյութականի, դաստրոնոմիականի: Մի՞թե միտքը պետք է սնվի այդքան ստորանկ առարկաներով: Ու քանի դեռ անհրաժեշտություն կա միտքը սնելու, նա ստրուկը կմնա նյութի, Եվ դու, Մոնա Լիզա, շես կարողանում անվերապահորեն վստահել մարդկային մտքին: Գուցե այդ գետնաքարշ առարկայականն է ծաղրանկարել սուրբ Լեռնարդոն, Եվ իր «Կանխագուշակության» մեջ, որը Լեռնարդոյի Ապոկալիպսիսն է, նա նյութեղենի ողբերգությունն է պատկերում. առարկայի կյանքի դաժանությունն ու անհերթեթությունը, նյութի ինքնակործան եռանդը... Բեհեղ-զերուղի տրամաբանությունը, նյութի այլասերման խրախնանքը:

Լեռնարդոն գրում է.

«ՄԵՏԱՂԻ ՄԱՍԻՆ. Խավար ու մոայլ անձավից դուրս կգտ մի ոմն, որը ամբողջ մարդկային ցեղը կենքարկի մեծագույն շարշարանների, վտանգների ու մահվան: Իր որոշ հետևորդների բազմարիւլ տառապաններ պատճառելուց հետո, նա հանույներ կպարզեի, բայց ով չի լինի իր կողմնակիցը, նըրան տանջալից ու դժնի մահով կմեղցնի: Նա անհամար դավանանություններ կկատարի, նա կմեծանա և կհամոզի բոլոր մարդկանց զնալ սպանության, թալանի, մատնության: Նա կասկածամտության աղտօվ կվարակի իր գաղափարակիցներին, նա ազատ քաղաքների իշխանությունը կհափշտակի, շատերի կյանքը կխլի, նա այլազան խորամանկություններով, խաբեություններով և բանսարկություններով մարդկանց իրաց դեմ կհանի օ՛, սարսափելի գազան»...

Եվ պատահական չէ, որ Լեռնարդոն իր «Կանխագուշակու-

Թյան» մեջ խոսում է առարկաների մասին. դա հետին նյութի աշխարհն է՝ ներառյալ մեզ: Ու թվում է, Մոնա Լիզա, դու նույնիսկ անուններով գիտեիր գալիքը: Եվ այնքան հասարակ է նյութեղինության օրենքը...

1508 թվականին Լեռնարդոն կանխագուշակում է.

«Եվ կտեսնեմ, թե ինչպես է առյուծի մի ցեղատեսակ նիւթանավար բարերավ պատառոտում նողը ու իր սարքած փոստերի մեջ բաղաւ ինքովնե՞մ՝ իրեն նպատակ ուրիշ գազանների հետ մեկտեղ:

Ու լայն կրացվի նողը... Գետնի տակից դուրս կգան խավարով զգեստավորված գազանները, որոնք կսկսեն զարմանալի ոստյուններով կատաղորեն վրա պրծնել մարդկային ցեղի վրա, ու մարդկությունը նրւշային խածոցներից արյան հեղումով կլափվի գիշատիշների կողմից:

Եվ էի՞ օդում կիածի շարագույծ թեավոր մի ցեղ. նրանք կիարձակվեն մարդկանց ու զազանների վրա և անոելի նիշ արձակելով՝ կխժուն նրանց: Ու կլցնեն իրենց որովայնը ալ կարմիր արյունով»:

Առարկայականը հեշտ ըեկավարելով, նրա բոլոր միջոցները վերծանելով, նրա հատկությունները ներդաշնելով ու հրաշքի վերածելով, սուրբ Լեռնարդոն շգտավ իմաստ առարկայի մեջ, նյութականի բոլոր ձևերին տիրապետելով, նրա ուղնուծուծը իր բոի մեջ ունենալով, նա զգաց առարկայի խենթությունը: Նա հասկացավ, որ նյութը խելառ ու անտրամաբան է և ինքը, ավա՞ղ, նյութի մի մասն է: Ու նա ստեղծեց քեզ, Մոնա Լիզա, առարկայի թշնամի, և առարկայական՝ իր դեմքով, իր՝ նյութեղինության ողբերդության նկատմամբ առեղծվածային ժպիտով:

ԲՈՒՆԻՆ

Աստվածաշնչային այն դրույթը, որ սպանության մասին միտքն անդամ սպանություն է, մեզ բոլորիս դարձնում է մարդասպաններ: Դոստուսկին կացնով սպանեց երկու պառավ կնոց: Նա երկար էր վերապրել սպանության մանրամասները ու նա երկար վերապրում էր սպանության տառապան-

Քի մանրամասները։ Ու դա ավելի էր սպանություն այս ցընորական, երեսութուտ աշխարհում, քանզի նրա գոյեղինության ծավալը ընդարձակ էր։ Փոքր ծավալի մեջ սպանությունը մանրամասներ չի ունենում, միտք չի ունենում, նա ցընդուռ է արձագանքի նման՝ չհասցնելով տեղ գրավել իրականի և երեակայականի միջև։ Եվ ո՞րն է ավելի հնարածո՞ւ գործողությո՞ւնը, թե՞ միտքը։ Դոստուսկին սպանեց նաև իր հորը՝ Կարամազովին։ Դոստուսկին ոճրագործ էր։ «Հանճարը ոճիր է», — կարծեմ, մոտավորապես այսպես է ասել Թոմաս Մանրը։ Սպանել են բոլորը՝ և Շեքսպիրը, և Քիալինգը, և Ստրինբերգը, և Ահարոնյանը, և Ռաֆֆին... Սպանել է և թեթեսոլիկ Դյուման, որին ժանրը թույլ է տվել սպանությունը հեշտ խաղի վերածել։ Մի քանի գեղեցիկ կեցածն ու հարված՝ և քսան երիտասարդ ֆրանսիացի անշնչանում են մի ուրիշ ֆրանսիացու ձեռքով։ ու առանց պատճառի։ Իսկ Մոնտե Քրիստոն բանտախցի երկարածիգ տարիների ընթացքում սպանությունը փայփայում էր հարազատ մոր պես։ Սպանություններով էր հղանում գեղարվեստական խառնվածքների մեջ ամենամեծ զոհերից մեկը՝ էղդար Ալան Պոն։ Դա նույնիսկ ոչ թե ցանկություն էր, այլ՝ մտավոր գործողության սկիզբ։ Եթե միշտ ես որոնում, ալիրի ես ստեղծում ու գտնվում ես շարհ անհրապույր շնչառության, մեղքի պիղծ մաշկի մեջ՝ ուր սուրտ է, աղտամուղտի մեջ ժամանակը կծկվում է երկյալդի լպրծուն ձանձրախտով փաթեթավորված։

Լենինականից էինք վերադառնում արձակագիր Մուշեղ Գալշայանի հետ մեկտեղ։ Մեզ հետ էր նաև մոսկվացի մի խմբագիր։ Մուշեղը անընդհատ աջ կողմն էր նայում ու մեկ անգամ հճամբերեց ու ասաց. «Դնայի էն կողմը, հինգ հոգու սպանեի ու թող ինքս էլ սպանվեի»։ Մոսկվացի ինտելիգենսը ուշ զիխի ընկապ, սյուժե չէր, գեղագիտական հորինվածքի սաշմ չէր պարունակում։ Արևախանձ ու կոպտատաշ սասունցու դեմքը աջ հորիզոնի կողմն էր ուղղված, հայացքը՝ ներէական։ Ինչ-որ անհասկանալիություն կար մեքենայի մեջ ընդհանուրի համար։ Թնջկված զգայականության պոռթկում էր, մաքուր և խելոք Մուշեղի կողմից։ Ընդամենը ցեղի հինգ վերացական պարտապան՝ մի կոնկրետ մարդու դիմաց։ Վեց սպանված... Ֆարուլան շարունակություն չուներ։ տրամաբա-

Նությունը երկաթալարի նման խճճվում էր ձեռքերիս արանգում՝ իր մեջ առնելով մատներս, յեզուս ու շուրթերս և ուղեղիս դալարները։ Երեի կյանքն էլ այդպիսին է։ Ակնթարթի գալարների մեջ Այդպես սպանվում էին բազմաթիվ հայեր։ Խակ Ստամբուլում իմ ետևից քարշ էր գալիս ոտնաման սըրբող թուրքը և քաղցրադեմ աղերսում, որ թույլ կտամ՝ կոշիկներս փայլեցնի։ Մտածեցի՝ «Երեի քո նախնին սպանել է երգրումում իմ նախնուն»։ Ու ինքս զզվեցի իմ սլարապ մտավարժանքից, որը ուղեղի սեթենթանք էր անդեմ ու անտարբեր ունայնության հանդեպ։ Սպանությունները թերևս ուժեղ և աներեւութ ակնթարթներ են, և նրանք շարժում են սպատմությունը։

Զի սպանել իվան Բունինը։ Այսինքն՝ նրա պատմվածքներում սպանություններ կան, բայց նրանք առաջանում են սպանության տարածության բացակայության մեջ, ստուգիվ՝ տարածությունը անսահմանության է հասցված։ Խակ սպանության համար անհրաժեշտ է շատ փոքր, խիստ որոշակի, նեղ տարածք։ Բունինի պատմվածքներից մեկը դատարկում է սպանության մարմինը։ Խակ անմարմին սպանությունը արդեն միտք էլ չէ, նույնիսկ մտքի արմատին չի հասնում... Ու առանց մտքի՝ սպանության գոյությունը փոշիանում, անէանում է տարածության մեջ։

«Կովկաս» պատմվածքի հերոսը, ողը պատմում է իր սիրային արկածի մասին ու ապրում իր առօրյա անշար կյանքով, հանդիպումներ է ունենում իր սիրած էակի՝ ուրիշի կնոջ հետ, ինչպես դա անում են շատ ուստի գրողների հերոսները՝ խորը շթափանցելով սիրո առարկայի ամուսնու տվայտանքների, նրա կյանքի մեջ։ «Գելենցիկից ու Գագրայից կինը ամուսնուն մեկական բացիկ ուղարկեց՝ գրելով, որ դեռևս չի որոշել, թե որտեղ է մնալու։ Ապա նա սիրեկանի հետ իշավ ծովափով դեպի հարավ։

Ու այստեղ, գտնելով հարմարավետ ու հոգեպարար մի անկյուն, անուշահոտ օրերն էին անցկացնում մարդկային ու պարզաճաշակ իրենց երջանկությամբ։ Ու գալիս է ամուսինը կնոջ ետևից պայմանավորված վայրը՝ Գելենցիկ, Գագրա, Սոչի, և այստեղ շգտնելով նրան, հանգիստ, ինչպես Բունինն

է նկարագրում՝ «...առավոտյան լողացավ ծովում, հետո սափրվեց, հագավ մաքուր ներքնազգեստ, սպիտակաթուլը կիտել, նախաճաշեց իր հյուրանոցում, սուրճ խմեց, առանց շտապելու ծխեց մի սիգար։ Վերադառնալով իր համարը, պառկեց բազմոցի վրա և երկու ատրճանակ ուղղելով իր քունքերին, սեղմեց ձգանները։ Բայց զարմանալին այն է, որ, այսուամենայնիվ, պատմվածքի մեջ չկա սպանություն։ Նա նույնիսկ իրեն էլ չի սպանում, նա աշխարհին վերադարձնում է տիեզերքի ընդարձակությունը։ Ու այդ երկու ատրճանակով կատարած սպանությունը Բունինի մի ուրիշ՝ «Թեթև շնչառություն» պատմվածքի մեռած պարմանունու թեթև շնչառության նման է։ Ինչպես հեղինակն է գրում՝ «Այժմ այդ թեթև շնչառությունը նորեն ցրվեց աշխարհում, այս ամպոտ երկընքում, այս սառը գարնանային քամու մեջ»։

Իմ պատանության մի բարեկամը քառասնական թվականներին բանտարկության զո՞ն դարձավ. նրան ձերբակալեցին քաղաքական մեղադրանքով։ Մատնիշը նրա դպրոցական ընկերն էր։ Բազմաթիվ տառապանքներից հետո՝ բանտ, կտրտանքներ, գժանոց, նա ութ տարի հետո վերադարձավ տուն։ Ու զիտեր իր մատնիշին եկ մի օգոստոսյան օր ես տեսանրան սիրալիր զրուցելիս իր կյանքը կործանողի հետ։ «Նա՞ է», — զգուշորեն հարցրի ես։ «Ո՞վ...», — դեռ միանգամից շընկալեց հարցու, ապա ինչ-որ բան հիշելու պես ուսերը թոթվեց. «Առաջին օրերը բանտում, նույնիսկ գժանոցում հիմնական նպատակս վրեժն էր, հիմա ոչինչ չկա ներսա... Կարծես նա մեղավոր էլ չէ... կարծես ոչ ոք մեղավոր չէ... Զգիտեմ ինչու... բայց ես հիմա ոչինչ շոնեմ նրա դեմ...»։

Նրա «հիմա»-ն բացված ժամանակն էր, կենսոլորտը, որ Պլատոնը բանական էր համարում, Բունինը՝ բարոյական։ Իսկ այդ երկուսը շատ հեշտ են միանում իրար հավիտենության «թեթև շնչառության» մեջ...»

Սակայն, ես թաքուն վախ ունեմ, որ ընթերցողը Բունինի պատմվածքներից կարող է այն եզրահանգումն անել, որ առանց սպանության կյանքն ընդհանրապես անիմաստ մի բան է... Անհատակ տիխրության հասցնող բարոյական խաղաղ անկերսլայնությունը բացառում է գոյության հիմնական տարրերը։ Բունինի գեղագիտական կյանքը բաց-բաց գույնի կա-

նաշ գորդի պես փռված է Հողագնդի՝ միլիոնավոր կմախքներով հունցած անթիվ շերտերի վրա..

ՀԱՅ ՀԱՅԸ

Կա սեահեր հայ և կա շիկահեր հայ, կա տաքարյուն հայ և կա սառնասիրտ հայ, կա գործարար հայ և կա անօգնական հայ, կա արագաշարժ հայ և կա դանդաղկոտ հայ... Բայց կա մեկը ևս, որ իմ մեջ մի մխմխացող զվարթակերպ տիրություն է առաջացնում: Դա Հայ հայն է: Նա երբեք չի մտածում, թե ինքն ինչ է, այնպես, ինչպես երբեք մարդ չի խորհում, որ ինքը երկու ոտք ունի, երկու ձեռք, մի քիթ և մի բերան... Երբեմն ինձ թվում է, որ նա հենց այդպես՝ առանց վերլուծելու, առանց գնորոշելու, գիտե մի բան, որ իմ մանրահետող խելքով շեմ կարողանում ըմբռնել, իմանալ կյանքիս երկար տարիների ներշարշարելի վերլուծումներից հետո:

Հայ հայը երբեք չի վճատվում. ամեն ինչ նրա շուրջն է, ամեն ինչ էրենն է, և ինքը ոչինչ չունի:

Դարասկզբին, երբ Հայ հայը Փարիզ ընկավ աշխարհ տեսնելու, և գրպանում դրամ ուներ, փնտրեց ու գտավ շքավոր գրող Շիրվանզադեին ու ամեն օր նրան կերակրում էր Փարիզի ճաշարաններում ու բիստրոներում՝ երբեմն-երբեմն արժանանալով մտավորականի ուրախ ու նենգամիտ ծաղրին:

Հայ հայն էր, որ բազմաթիվ ոգորումներից հետո հայտնրվեց իր պստիկ տարածքի սահմաններից դուրս, և վոնդված շան նման, «հայրենիքի ոխերիմ թշնամի» պիտակով, թախծոտ հայացքը կուշտուկուռ արևմուտքից ցանկապատված Հայատանի կողմն էր սեեռել: Եվ նա, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, դիմեց սովետական իշխանությանը, որի կացնից փրկվել էր քսանական թվականներին, խընդրելով թողնել իրեն այցելել իր նախկին Հանրապետության մայրաքաղաքը միայն մեկ օրով, որից հետո պատրաստ էր կրելու իր համար վաղուց արդեն նախատեսված պատիժը: Ու Հայ հային ավեցին մեկ օր միայն, որի ընթացքում նա պիտի հնարավորություն ունենար մեկ անգամ ևս տեսնելու իր հայրենիքը, կարոտն առնելու նախրիի վերջին

մայրաքաղաք Երևանից։ Ու Հայը թողնելով իր բարեհարձար արկմատյան կեցույթը, վերադառնալով տուն, նստեց նրա համար տրամադրած հատուկ մեքենան, նրա կողքին՝ ներքին գործերի աշխատակիցը, ու մի ամբողջ զիշեր շրջում էր Երեվանի փողոցներով, հոտոտում նրա տամկությունն ու բորբոսը, մտովի փաղաքշում նրա ցեխածեփ պատերը... Ու շների գավառական հաշոցները նրա լսողությանն էին հասնում որպես ցեղի կարոտի գերակա երաժշտություն։ Ու արցունքակալվեցին նույնիսկ իր կողքին նստած հայ աշխատակիցի աշքերը հայրենիքի այն մեծ իմաստից, որ դնում էր Հայը իր գոյության մեջ։ Միայն մեկ զիշեր, ու մյուս օրը, ինչպես և պայմանավորված էր, նրան աքսորեցին Սիբիր, որտեղ և վերջ դրվեց նրա մարմնական ներկայությանը այս աշխարհում։

Երբ Լեհաստանից մի պատառ միացվեց սովետական երկրին, հնամենի կով քաղաքից ներխուժեց չազ նվազախումբը փողհար էղդի Ռոզների ղեկավարությամբ։ Թերևս առաջին անեղծ ջազն էր ՍՍՌՄ-ում։ Շուտով այն կազմալուծեցին սոցիալիստական ռեալիզմի գեղագիտության օրինակարգով, իսկ էղդի Ռոզներին քշեցին սովետական ԳՈՒԱՇներից մեկը, որտեղ նա հանդիպեց Հայ Հային։ Եվ Ռոզները սիրեց բոլոր հայերին՝ սկահերներին ու շիկահերներին, շուայլներին ու հացկատակներին, քաջերին ու երկշոտներին, որովհետև նա հանդիպեց Հայ Հային և իր աքսորականի տաժանակիր ճակատագիրը կարողացավ հաղթահարել միմիայն նրա հովանավորությամբ ու շարիքին դիմակայել նրա ուղաշտականության ներքո։ Հայ Հայը սիրում էր իր՝ հայկական երաժշտությունը, ու հանճարեղ փողհարի համար, բացի ուտելիքից, զգիտես որտեղից ու ինչ միշոցով կալանավայրում ճարեց իսկական զործիք, ու երեկոներով Ռոզները բրոնզափայլ փողերը վեր էր պարզում և իր ճկուն մատներով հնչեցնում հայկական «Դըլե Յամանը» Հայ Հայի համար։

Վաթսունականներին մի փոքրիկ ճեղք բացվեց սովետական երկրում մտքի ու խղճի առջև, ու Հայը Հայաստանի ամեն քունջ ու պուճախում հայկական միտք էր հայտնաբերում, և լցրեց բանաստեղծներով ու վիպասաններով, իմաստասերներով ու նկարիչներով մեր իրականությունը։ Ոսկու

Հետ նաև աղք բերեց նրա բաց բնավորությունը, սակայն ի՞նչ արած... Թոլորը իրենն էին... Ուրախանում էր հայի շնորհքին Հայ հայը, գիտեր, որ Հայաստանը մի շնորհք ունի և այդ շնորհքը բաղկացած է մասնիկներից: Խոսում էին՝ վիրահատել են Հայ հային, նրա միջից հանել են նախանձի մարմընի մասը, ինչպես հանում են կույր աղեքը: Թեպետ եւ կտրվածքը շտեսա նրա վրա. համանաբար վիրահատությունը Հայկ նահապետի կողմից էր կատարված: Միեղինացնում էր հայի կարողությունը, կուտակում՝ լեռ դարձնելու միտումով. խիճն ու ավազը, միենույն է, պիտի սահեին յած: Ձեռք էին առնում, ժաղրում էին Հայ հային, իսկ նա գոն: Խնդմնդում էր քթի տակ: Նրա քթի տակ շատ ավելի իմաստություն կար, քան ոմանց զլիսի մեջ: Ու այդպես քթի տակ, անաղմով նա կուտակում էր իր հարստությունը՝ Հայաստանի շնորհքը:

Իմ առցե են դրված Հայ հայի հատորները: Նա ղլուխը կախ, ամբողջ իր կյանքի ընթացքում հավաքում էր հայերեն բառեր: Ում համար, ի՞նչ նպատակով... Այդ հարցը մի այլ ոքի մեջ կարող է ծագել, բայց ոչ Հայ հայի: Ու նրան շտատանեց նաև այն, որ 37 թվականին երկու հայ՝ համազգեստավոր սեահեր հայն ու շիկահեր հայը, ծխախոտ էին հանգցնում նրա ճաղատի վրա՝ մոխրաման դարձնելով ազնվաշուք զլուխը: Նա շարունակում էր առանձնացնել տառերը՝ որպես ինքնուրույն քանդակներ, ուրվագծային գլուխգործոցներ, ապա միացնում տարբեր արմատներով: Ու ածանցներով: Տառերը բացում էին իր գեների սկզբնաստեղծ և ի վերուստ սահմանած կազմախոսությունը: Այդ տառերն ու բառերը նկարագրությունն էին այն խոշ ու խութ արահետի, որ տանում էր իր կյանքի հաղարամյակների սկզբը, ու էլի նրա նախագո ծայրը գնում արմատանում էր Ասովածների մոտ: Ու Հայ հայը ոչ թե հիսուն տարեկան էր այդժամ, այլ մշտամնա ոգու տերը: Շատ քերին է տրված զգալ իր կյանքի այդքան երկար տեսողությունը, մնալ իր կյանքի այդքան երկար ժամանակի մեջ:

Կա գերազանց հայ, կա տարօրինակ հայ, կա ծուռ հայ և կա միջակ հայ. միջակը միջակությունից տարբեր է: Միջակությունը իր համար նպաստավոր օրերին երկու թևերը լայնորեն տարածում է ուղեփակոցի պես և մնացածին պահում իր թևերի ետևում. միայն իր շափով, միայն էր լայնությամբ

ու երկարությամբ։ Կեցության փորձված ձևն է, զգվեցնելու շափ ժանոթ ու կրկնված։ Ու նա համապատասխանում է մեծ կայսրություններին, իսկ փոքրիկ երկիրը միշտ մաղից է կախված, ու այդ մազի ծայրին և՛ գերազանցն է, և՛ տարօրինակը, և՛ ծուռը, և՛ անօդնականը, ու նաև բարձրաստիճան միջակությունը։ Եվ երբ նեղ օրերին քո վրա արշավում են ոսոխի գերազանցներն ու տարօրինակները, ունակներն ու կամայինները, նրանց դիմակայելու պետք է որ դուքս գան տարիների ընթացքում միջակության ուղեփակոցի ետևում հավաքած միջակությունները։

Եվ ես նորեն հանդիպեցի Հայ հային, որը հետին շարքերից առաջ քայլեց դիվալլուկ օրերին... Դագաղի մեջ նա հանգիստ էր ու զզում շուներ։ Նա ամեն ինչի տերն էր՝ և բռունցքները վեր պարզած ժողովուրդով լի հրապարակի, և դագաղի։ Ամեն ինչ իրենն էր։

Կոստանդնուպոլսում ես հանդիպեցի Հայ հային։ Նրան երկար ժամանակ ստիպել էին մոռանալ հայերենը։ Սեղմել էին, ճնշել, ու հայոց խոսքը նահանջել էր լեզվից, բայց գնացել էր ներս՝ ողնաշարի մեջ, ուղեղի հեղանյութի մասն էր կազմել, ու հիմա տառապագին դուրս էր ուզում գալ նրա աշխերից, ձեռք ու ոտքի շարժումներից։ Նա տասներեք թուրքերեն բառ էր ասում, մեկ՝ հայերեն, ու նրան թվում էր, որ հայերեն է խոսում։ Եվ ինձ էլ արդեն թվում էր, որ, իսկապես, հայերեն է խոսում, քանզի այդ մի հայերեն բառը իր մեջ հավաքում էր, հունցում տասներեքը։ «Ղարաբաղ», և մնացած ամեն ինչը ոչ միայն հասկանալի էր։ «Հայաստան», և մնացած ամեն ինչը ոչ միայն հասկանալի էր, այլև, շիմանալով մի հատիկ թուրքերեն բառ, ես մանրամասն ընկալում էի նրա տվայտանքները, տեսնում Հայաստանի մեծ կերպարը նրա գոյեղինության մեջ։ «Շուտով կուգամ երեան և քեզի հետ մաքուր հայերենով կխոսիմ»,— ասաց նա։ Զգիտեմ՝ ասա՞ց նա... թե դա մի բանդագուշանք էր երկու հայի միջև, որոնց կենաց ծառը մի տեղ էր տնկված։ Ես այսօր էլ նրա հետ կուզենայի խոսել հայերեն, այլ ոչ թե ոմն մի ծանոթիս, որը երեսուն տարի ապրում է երեանում։

Կա արկածախնդիր հայ, կա հարստության ձգտող հայ, կա ուտող-խմող հայ, կա աշխարհի վրա իրեն հաստատող

հայ, և նրանք գնում են կոս Անշելես, նյու Յորք, Փարիզ, Տորոնտո... Ինչ մեղքս թաքցնեմ, իմ անառակ աշքն էլ երբեմն դրսումն է. Մոնմարտրի սրճարանում՝ աշխարհի բոլոր զգացմունքների խաշմերուկում, Հոլիվուդի կինոստուդիաների տաղավարներում՝ լուսարձակների շողերի խուրձի մեջ, Միլանի օպերայի բեմում՝ ծափողզույններով ականջանցքերս լցոնված, Դրեզդենի փողոցներում՝ բենզինով լի «Մերսեղեսի» դեկի առջև... Ու ես գիտեմ, և իմ այդ իմացումից հոգեսեր մելամազձ է գալիս վրաս, որ եթե մենք բոլորս մեկնենք, ցրվենք աշխարհի հեշտակեցության վայրերը՝ Սան Ֆրանցիսկո, Նյու Յօրսի, Նեապոլ, Քվեբեկ... Հայ հայը կմնա մենակ։ Ու նա չի նկատի, որ մենակ է, ու նրա դեմքին, ի զարմանս իմ՝ հոգի տնտղողի ջանքերի, ժպիտ կլինի, ոչ թե կեղծ կենսահաստատման, ի հեճուկս, ոչ թե միտումնավոր, այլ նախեղակ ժպիտ, Հայ հայի աներկրայության ժպիտ, որի նպատակն ու իմաստը այնքան էլ հեշտ չէ վերծանել։ Ի՞նչ գիտե նա՝ Հայ հայը։ Երկի ինչ-որ բան գիտե... Թեև նրա մենակությունը հիմիկվանից ուզում եմ ողբալ, բայց եմ համոզված եմ, որ արժե միայն նրա կողքին մի քանի ժամ մնալ, ու իմ ողբը հօդս կցնդի՝ անբնական ու անխոհեմ դառնալով։

ԿՆՈՒՏ ՀԱՄՍՈՒՆԻ ԵՐԿՈՒ ՈԺԱԿԱՆ ՍԽԱԼԸ

Թուրքիայի բարբարոս ուժը նորվեգացի Համսունը տեսնում էր ամեն ինչում։ Սպասավորի վճռական շարժումների մեջ, թուրքի լոռության մեջ, հույնի շատախոսության մեջ, ինչ-որ անմեկնելի ներզգայական սարսափ պարունակող առարկաների մեջ, ներքինիների աղմկարարության մեջ, պահումագարդ ծաղկանոցների թունավոր քաղցր-մեղցրության մեջ... Նույնիսկ սեփական անձին ուղղված պատահական բիրտ հայացքը թուրքիայի հզորության ազդակն էր նրա համար... Ուր մնաց՝ կեռ սրերը, ոսկով լցված շուկաները և մզկիթների խստակրոն արարողակարգը։ Կանոնարկված սպանությունը կարող է աշխարհի բարեմասնություն համարվել։ Եվ Համսունի համար թուրքի հպարտ և բութ լոռությունը ավելի

ազդեցիկ ու հարգելի էր, քան հույնի ճարտարախոսությունը լինելության գաղտնիքների մասին՝ եթե անգամ Հոմերոսը խոսեր նրա մեջ։ Աշխարհը մի երես ուներ եվրոպացի գրողի համար, ու այդ երեսը փայլեցրած էր և կանգուն՝ սեպի պես խրված երկրագնդի մարմնին։ Եվ ձեռքը, որ խրել էր այդ սեպը, ամուր էր, առանց երկմտանքի՝ ինքն էր իր միամիտ բարբարոսի վայրագ կամքով։ Ու հիմա իր՝ սարսուռ ազդող փայլով երեսը դեմ էր արել նորվեգացուն..»

Մեծ շանքերի գնով, վերջապես հաջողվեց Համսունին տեսակցության իրավունք ստանալ սուլթան Արդուլ Համիդի հետ։ Եվ սուլթանի պալատը, նրա շրջապատի կեցութաձեւը Համսունի ժանոթ աշխարհից դուրս էին. ու անհնար էր պատկերացնել, որ Եվրոպան՝ իր սովորական, առտնին Եվրոպան գտնվում է այս բոլորի կողքին։ Սա մի ուրիշ մթնոլորտ էր, ուրիշ կարգաբանություն, որ այստեղ կարելի էր այն, ինչ որևէ այլ տեղ անթույլատրելի էր։ Այս արեւելյան աշխարհը իր բարոյականությունն ուներ, ու Համսունը արյան գնդիկների թրթիռով ու սորսորանքով երկրպագում էր այն։

Արդուլ Համիդը կանգնած էր նրա դիմաց։

— Ի՞նչ տեսաք մեր երկրում...— հարցրեց սուլթանը։

Կնուտ Համսունի դեմքն, ասես, բացեց իր եզրագծերը, որ նշանակում էր ոչ միայն՝ «ամեն ինչ», այլև՝ «ամեն ինչ լքնաղ էր, աներեակայելի»...

Արդուլ Համիդը անհաղորդակից էր բոլորի համար, և միայն Համսունի սկեռվածությունը որսաց նրա դեմքին հազիվ նշմարելի ներողամտախառն գոհունակություն։

— Դուք՝ եվրոպացիներդ, ցասկոտ հայացքով եք նայում մեր երկրին... Շատ քշերն են մեզ ճիշտ հասկանում...

— Երեկի թե այն պատճառով, որ շատ քշերն են ընդհանրապես լինելությունը ճիշտ հասկանում...— արագ պատասխանեց Համսունը՝ մեջ բերելով իր՝ կյանքի փորձով վազուց ձեւավորված միտքը, որ հիմա տեղին էր բանեցնել։ Ասաց ու մի քիլ անհարմար զգաց, որ տարբերություն է գնում եվրոպացու և սուլթանի միջև, քանի որ Համիդը հենց առաջին պահից Համսունի վրա թողեց ի բնուստ ինտելեկտուալ եվրոպացու տպավորություն։ Նրա շագանակագույն աշքերը բարի ու

բաց նայում էին գրողին, ու նորվեգացին սուլթանի հայացքի մեջ հայտնաբերեց մարդասեր անձավորության:

Հետո Համսունը խեղդվելով իր՝ Թուրքիայում ստացած տպավորություններից, կցկուր նախադասություններ էր արտաքիրում և ինքն իրեն չէր լսում, իր խօսքերը անդրադառնում էին սուլթանի դեմքի արտահայտությունից միայն, և մի շնչին պահ Համիդի դեմքին հայտնվեց շատ աննկատելի, լոկ մանրախույզ գրողի զգացմունքների համար որսալի, տհաճության շոշորթ, ու Համսունը լոեց այլևս և, արժանանալով վերջին՝ բարյացակամ հրաժեշտի կարճ խոսքին, շքեղ ու պատվաբեր ուղեկցությամբ հեռացավ պալատից:

30 տարի անց Կնուտ Համսունը կատարեց իր երկրորդ ցանկությունը. նա կանգնած էր Աղոլֆ Հիտլերի դիմաց:

— Ի՞նչ տեսաք մեր երկրում...— հարցրեց ֆյուրերը:

Կնուտ Համսունի դեմքն, ասես, բացեց իր եզրագծերը, որ նշանակում էր ոչ միայն՝ «ամեն ինչ», այլև՝ «ամեն ինչ շքնաղ էր, աներեւակայելիս»...

Հիտլերը անհաղորդակից էր բոլորի համար և միայն Համսունի սկեռվածությունը որսաց նրա դեմքին հազիվ նշմարելի ներողամտախառն գոհունակություն:

— Դուք՝ մտավորականներդ, ցասկուտ հայացքով եք նայում մեր երկրին... Եատ քշերն են մեզ ճիշտ հասկանում...

— Երեկի թե այն պատճառով, որ շատ քշերն են ընդհանրապես լինելությունը ճիշտ հասկանում...— իր կյանքի փորձով վաղուց ձևավորված միտքը, որ հիմա տեղին էր բանեցնել, հայտնեց Համսունը: Ասաց ու մի քիչ անհարմար զգաց, որ տարբերություն է դնում մտավորականների և ֆյուրերի միջեւ, քանի որ Հիտլերը հենց առաջին պահից նրա վրա թողեցի բնուստ ինտելեկտուալ անհատականության տպավորություն: Նրա շագանակագույն աշքերը բարի ու բաց նայում էին գրողին, ու նորվեգացին նրա հայացքի մեջ տեսավ մարդասիրություն:

Հետո Համսունը խեղդվելով իր՝ թերինում ստացած տպավորություններից, կցկուր նախադասություններ էր արտաքիրում զինվորական շքերթների, համընդհանուր հանդիսությունների ու ժողովրդի միակամության մասին և ինքն իրեն չէր լսում. իր խոսքերը անդրագառնում էին ֆյուրերի դեմքի

արտահայտությունից միայն, և մի շնչին պահ Հիտլերի դեմքին հայտնվեց շատ աննկատելի, լոկ խոշոր գրողի զգացմունքայնության համար որսալի, տհաճության շոշորթ, ու Համսունը լոեց այլևս և, արժանանալով ֆյուրերի վերջին՝ բարյացակամ հրաժեշտի կարծ խռովին, շքեղ ու պատվաբեր ուղեկցությամբ հեռացավ պալատից:

1950 թվականին նորելյան մրցանակի դափնեկիր իննսունամյա Կնուտ Համսունը փորձում էր վերականգնել իր զրույցները Աբդուլ Համիդի և Աղոլֆ Հիտլերի հետ, ու մի փոքրիկ կնճիռ էր առաջանում նրա ուղեղի մեջ այդ հանդիպումներից: Միայն վառ տպավորությունը պահելով հանդիպումների՝ զրույցների բովանդակությունը կորցրել էր երկար տարիների թոհութունի և ծնծղաների մեջ: Ու լոկ այդ կնճիռն էր ուզում մտաբերել՝ Համիդի և Հիտլերի դեմքերին առաջացած սրտմըտանքի հազիվ որսալի արտահայտության պատճառը. ի՞նչ ասաց ինքը, ի՞նչ թույլ տվեց նախադասության մեջ խոսքի վարպետը, որ կարող էր այդ բարեհամրույր, ոգևորված զրույցի մեջ անհարթություն առաջացնել: Եվ հիշեց. ամբողջ երկու զրույցից միայն այդ հիշեց. Համիդի հետ զրուցելիս «հայ» բառը օգտագործեց, Հիալերի հետ զրուցելիս՝ «հրեա» բառը: Կնուտ Համսունը իր ոսկորների ճռճոցով շրջվեց մյուս կողքին և ժամուն կշտամբանքով, ինքնաքննադատաբար մտածեց. «Ինչպես կարելի էր մի սխալը երկու անգամ թույլ տալ»:

ԿԻՍԱԴԵՄԸ ՇԱՔԱՆ ԱՊԱԿՈՒ ԵՑԵՎՈՒՄ

Ասսիճանների մոտ կոշիկները հանեց և, ոտքերը հազիվ դիպցնելով սառը բարերին, սկսեց բարձրանալ: Նա միայն հայացքով էր կանչում իր հետեւից զգուշորեն քայլող երիտասարդ տղամարդուն: Յուրաքանչյուր քայլի վրա կինը, գոտկատեղից կոտրվելով, կուրծքը առաջ էր գցում, և հետույքը, ետ մնալով, կիպ առնվում էր մետաքսի մեջ, ու ամեն ինչ ամփոփում, արժեքավորվում էր տղամարդու համար:

Կինը, որ երիտասարդությանն արգեն վաղուց էր հրաժեշտ տվել, մոտեցավ իր դռանը, կոշիկները տվեց տղամարդու ձեռքը և պայուսակի անկյուններում սկսեց փնտրել բանալին:

Դուռը բացեց և ներս մտավ: Նայեց շուրջբոլորը... Հայրը արթուն էր: Նրա միայն կիսադիմն էր երեսում պատշգամբի ճաքած ապակու ետևից: Տղամարդը զգուշավոր նայեց կնոջը: «Չէ, — շարժուձեռվ հասկացրեց կինը, — մի անհանգստանա»: Եվ կինը գիտեր, որ իննսունն անց հոր շորացած դեմքը այդպես էլ անշարժ կմնա: «Էս կողմը չի նայի, — շշուկով ասաց կինը: — Որ նայի էլ՝ մինույն է, պատշգամբից ոչինչ չի երեւում»:

Տղամարդու աշքը երկար ժամանակ ճաքած ապակու այն կողմում գտնվող կնճոռտ ու կոշտ կիսադիմի վրա էր, և նրա անշարժությունը այնքան հաստատուն էր, որ քիչ անց այլևս սովորական դարձավ, ինչպես պատից կախված դիմանկար:

Երբ կինը սկսեց հանվել, տղամարդը, նրան հետևելով, նույնպես արագ-արագ մերկացավ և մտավ անկողին: Անկողնու միջից մեկ անգամ ևս նայեց պատշգամբի կողմը և, տեսնելով խոժոռ կիսադիմը սվելի անշարժ, վերջնականապես ընդունեց փաստը որպես եղելության բնական մաս:

Տղամարդը՝ անհամբեր ու անծանոթ, ձեռքերը գցեց կնոջ կրծքին, խոնավ բռերի մեջ ամփոփեց մսե գնդերը ու ծանր, քրտնամիած մարմինը սննդարպիկ տեղավորեց նրա կողքին: Բորբոքված կրքերի քուշուշկի տակ մնացին-թաքնվեցին քրտընքահոտն ու բոլոր այն գռեհիկը, որ սթափի վիճակում, սառը ուղեղով անհնար էր հանդուրժել: Հիմա ամեն ինչ քաղցր էր, զղայնորեն նվիրական, ու այս քթիթը՝ ամեն ինչից բարձր ու կարեռ:

Զգացմունքային այդ քողը ծածկեց նաև հոր կիսադիմը: Թեպետ, մինույն է, այնտեղից նա ոչինչ չէր նկատելու, և սա առաջին անգամը չէր, որ այսպես շնանում էր հոր կողքին: Ժամանակին նրա խիստ նայվածքից սիրտը կանգնում էր, աշքերը՝ մտնում կոպերի տակ: Մանրաբարո ու խստամբեր հայրը, որ դեռևս 16 տարեկանում ոգու գերակայության ոլորտում էր, կովում էր ուղիղ կանգնվածքի, պարզ հայացքի համար, ֆիդայի էր Մշո դաշտերում, Զանգեզուրում և Սարդարապատում, մարմնին՝ սպիների ակոսներ, սրտի մեջ՝ հայ մարդու դարեր պահպանվաղ պնդակարգ կանոնագիրքը...

Ու նրա դուստրը հիմա, երբ ամեն ինչ այլ կերպ է ընկալվում և շատ բան ջուր խմելու պես հասարակ է, երկու աշխարհում էր գտնվում. ճաքած ապակու այս կողմում՝ ցոփ ու անմիա, քաղցր ու անտանելի կեցությունն է, այն կողմում՝ հոր կիսադեմը՝ ինչպես խորհրդանիշ մի գոյության, որ ժամանակ շունի և ուրիշ ձեզ չի կարող լինել...

Տարեց աղջիկը՝ տղամարդու սովոր մարմնում, գալարվում էր հաճույքի ճիրաններում ու հոր սպիավոր կիսադեմը, որպես հայոց Աստծո խորհրդանիշ, իր ներկայությամբ ի շիք էր դարձնում ամեն ինչ՝ և մեղմեղագին հաճույքը, և խելահեղ տռիփը, և իրենց զզվելի, անօրեն և միենույն ժամանակ ամենակով պարտադրանքի ստրկությունը... Հոր կիսադեմը մեղքի վրա դրված հավիտենական արգելքն էր, ամենօրյա հիշեցումը բարոյական անիմանալի խորհուրդի և Աստծո գոյության մասին:

Երիտասարդ տղամարդը, արագ իր գործը տեսնելով, ելավ կեղտոտ անկողնուց և անձնամատնիլ փութկոտությամբ դուրս գնաց սենյակից՝ փախչելով ճաքած ապակու ետևում անշարժացած կիսադեմից...

Իսկ կինը նայում էր հոր կիսադեմին՝ ճաքած ապակու ետևում, և կսկսալի ներշարշարանքով զգում՝ հոր կիսադեմը պատնեշ է, որ բաժանում է աշխարհը երկու մասի՝ մարդկայինի և անասնականի, և որ ինքը ընկել է այլևս պատնեշի այս կողմը...

ՑՈՒՑԱԿ

Հակոբ: Նա գիտեր, որ ինքը մենակ չի լինելու, բայց թե քանի հոգի կլինեն՝ ստույգ չէր պատկերացնում. տա՞սը, հիսո՞ւն, հարյո՞ւր... Գուցե ժողովրդի կե՞սը... Հա, եթե ժողովրդի կե՞սը... Հա, եթե ժողովուրդը հիսուն հոդուց հավաքվի, կեսը քսանհինգ մարդ է կազմելու... Իսկ եթե ժողովուրդը մի քանի հաղարի համանի, նրանց կեսը ծանր հարված կլինի նույնիսկ Հերովդեսի քսակի համար... Բայց ո՞վ գիտի՝ ում ինչքան է վճարում: Ինքը՝ Հակոբը, օրինակ, ստորին շարքի գործակալներից է, և իր հասանելիքից ավելի ցածր վարձատրու-

թյուն գոյություն չունի... Թեպետ, քավ լիցի, ինքը երրեք չի դժգոհում իր վիճակից: Կամաց-կամաց յոլա է գնում: Միայն թե լցամաքի ապրուստի իր աղբյուրը: Ի՞նչ է պահանջվում իրենից. գոռալ՝ «ամո՞թ, «պատճե՞լ», «խաբերա՛», «ժողովը-դի թշնամի՛»... Եվ պետք եղած դեպքում նետել այն մի քանի քարը, որ գոգնոցում էր պահում: Ահա և ամբողջը: Թե մնացածները քանի հոդի են և ինչքան են ստանում, քանի բառ են գոռալու և քանի քար են նետելու՝ իրենց գործն է ու վճարողի: Թե ո՞վ է վճարում, դրա մասին էլ հստակ գաղափար շուներ Հակոբը և չէր էլ ուզում ունենալ: Գիտենալուց վտանգավոր բան չկա... Մի բան էր ներըմբռնողությամբ զգում, որ ինքը պաշտոնական բարձր կողմից է՝ որտեղ վերեւում Հերովդեսն է, ապա՝ քահանայապետերն իրենց փոքր ու մեծ համակիրներով, որոնք ամենատես էին ու խելացի: Հիմա էլ նրանց բազմակն ներկայությունը ամեն կողմից իր աշքին էր երեւում: Ու թեպետ շրջապատում, կարծես թե, մարդ չկար, հաստատ համոզված էր, որ իրեն հետեւում են և, իր գործը թերանալու դեպքում, կկորցնի մի պատառ հացը, և ով գիտե էլ ինչ փորձանք գա գլխին...

Ինքը սկսելու էր շուկայի մոտից և, երբ մարդիկ հավաքվեին, կամաց-կամաց պիտի միանար բազմությանը և ծավալեր իր գործունեությունը:

Սպասումի մեջ Հակոբը թրե էր գալիս վաճառասեղանների մոտ: Նա հոնքի տակից աշք ածեց իր շորս դին և դեմքին տվեց երկու արտահայտություն՝ երկուստեք իրեն ապահովող: Մի արտահայտությունն ասում էր՝ ես ժողովրդի մարդ եմ, մյուսը՝ ես պետության հավատարիմ հպատակն եմ:

Աքազ. Նա պատի տակից այլևս չէր բարձրանում. վախենում էր շարժել մարմինը, որն հիմա ճաք տված կճեպով ձվեր պարունակող խարխով արկղի էր նման: Նրա ախտակիր մարմընի խոնավությունը պատին էր անցել, և պատն էր արդեն բուրում նրա տկարության, նրա քայլայման հոտը... Զեռքն ու ոտքը մարմնի ամրող շարժունակությունը իրենց վրա էին վերցրել ու դողում էին մեղմեղագին... Եղունգները իրենք իրենց անջատվում էին մատներից... Միզում էր Աքազը անկախ իր ցանկությունից, և միզահոտը ամեն վայրկյան հիշեցնում էր նրա մոտալուտ վերջը...

Ռեբեկա. Ու մի կերպ շէր հանդարտվում Ռեբեկայի ներքին ու արտաքին եռութորը, որ կանացի իր միտքը կարողանար ժանրութեթև անել սեփական օգուտն ու վնասը, իր ուզածըն ու ստացածը։ Չորս ամիս նրա ձեռքն ու ոտքը լպստելուց հետո Հովհաննեսը հեռացավ ու մնացած ժամանակ՝ արդեն որերորդ տարին, Ռեբեկայի հետապնդումներից դադրած, խզված ձայնով թախանձագին հարցնում էր. «Ի՞նչ ես ուզում»։ «Ի՞շխն», — սփրինած շուրթերի արանքից արտամղում էր Ռեբեկան, բայց զգում էր, որ շատ բան է ուզում։ Նրան, իհարկե, պետք չէր Հովհաննեսի սերը։ «Սիրում եմ», հեգնանքով մտարերում էր Ռեբեկան նրա խոսքերը, նրա հորթական ջրակոլու աշբերը, նրա անձնամատնիշ արտահայտությունը։ «Ինձ քո սերը պետք չէ։ Դու ինձ ոտից գլուխ ես պետք։ Թեպետ դու էլ ինձ պետք չես.. Հապա ի՞նչ է պետք»... Ռեբեկան երբեմն ուզում էր հասկանալ, թե իրեն ի՞նչ է պետք Հովհաննեսից՝ խոլքը տեղ շէր թողնում շափակոր պատասխանի։ Եվ շգիտեր, թե ինչ է պետք, ի վերջո մի օր կհայտնաբերի, թե ինչ է պետք... Հիմա պիտի հետապնդի, բամբասի, թունավորի նրա խեղճուկրակ գոյությունը, նշավակի մարդկանց առաջ... Ու ամեն տեղ փնտրում էր Հովհաննեսին... Հիմա էլ գիշատիշի փնտռութով շուրջը նայեց...

Եֆրեմ. Դեռ ձեռ առան Եֆրեմին. Թե ինչո՞ւ, չհասկացավ։ Հետո, երբ նեղացավ, որ իրեն ձեռ են առնում, ծեծեցին նեղանալու համար։ Սուսուփուս, ժպիտով-խնդմնդոցով, առանց շանք գործադրելու, և նույնպես հանգիստ հեռացան։ Փոշու մեջ կորած Եֆրեմը, արյունն ու ավազը բերանից դուրս մղելով, գոռում էր նրանց ետևից, սպառնում, և այնքան սպառնաց-գոռաց, որ զլերը ցցվեցին ցանկապատի ձողերի նման։ Ինքն իր հետ հեղարանիկ զրուցելով, շրջապատի համար գոռոցով հայհոյանքի պոշերն էր օդավորում... Եվ այդպես էլ՝ շդադարելով հայհոյել, տեսավ շարժվող բազմությանը ու միացավ նրան։ Քայլելով ամրոխի մեջ, շարունակում էր հայհոյել..

Թարսիս. Տարիների հետ հետզհետե Թարսիսի մեջ ամրապլնդվում էր այն եղրահանգումը, որ մարդկային ցեղում ևս կան առյուծներ, ծիեր, ցուլեր... և նապաստակներ, և որ ինքը նապաստակ է, և սկզբանե և փոփոխության շենթարկված մի

թույլ արարած, որին կարող են որսալ, որը անընդհատ պիտի խուսափի ուժեղներից, միշտ փախուստի մեջ լինի, որին անդար պիտի հետապնդեն, որի համար վախը շարունակական ուղեկիցն է՝ անվերջ դողացող պոշով, և որին երբեք չպետք է հարգեն և սիրեն: Սիրված լինելը, թերես, Թարսիսի համար ամենակարեւոր հանգստանքն էր: Նա գիտեր, որ սիրում են միայն առյուծներին, երբեմն նաև ցուզերին, աղվեսներին, բայց երբեք՝ նապաստակներին: Եվ Թարսիսը չէր համակերպվում ի վերուստ պարտադրված եղելության հետ, որ ինքը նապաստակ է: Նա ուզում էր առյուծ լինել, առնվազն՝ ցուզ կամ աղվես: Եվ Թարսիսի ներշարշարանքը անեզր էր, ու նա չէր ուզում ապրել որպես նապաստակ, բայց շարունակում էր երկարաձգել իր ամոթալի, ստիպողական գոյությունը:

Ամբոխը, որ շարժվում էր փողոցով, իր միասնության մեջ հզոր էր թվում, գգողական ուժ ուներ Թարսիսի համար, և նա, փոքր-փոքր ոտնափոխելով, դարձավ զանգվածի մասը..

Սաղարիել. Հեղձանախանձ արյունը հետեղաբար մի կետի էր խփում. այդ կետը այն էր, որ իրեն՝ առետրական Սաղարիելին խաբել են: Քառասունշորս արծաթ էին տվել հիսունի փոխարեն: Իրեն՝ Սաղաթիելին: Հապա էլ ինչի է պետք ինքը: Ամենամեծ ապտակը իր էությանը, ամենաքստմնելի պարտությունը: Ինչպես վերականգներ իր հարթուհարմար որպիսությունը, ինչպես մխիթարեր և ինչով մխիթարեր ինքոյնքը: Ազումախ էր ընկնում, վաճառատնից վաճառատուն, իսկ արյունը խփում էր մի կետի: Ահոելի բողոք կար իր մեջ, անհասցե ու անանուն, չգիտեր ո՞ր կողմը ուղղեր, ո՞ւմ հղեր, և օդավորում էր վեր ու վար, աջ ու ձախ, անիմանալի վերացականության... Եվ Սաղաթիելի բողոքը նույնպես սողոսկեց մի խումբ բողոքավոր մարդկանց մեջ և դարձավ ընդհանրական բողոք՝ ոչ մի բանի դեմ, հավիտենական բողոք ինքն իր մեջ...

Զաքարիա. Ոչ թե եանդն էր Զաքարիայի մեջ, այլ Զաքարիան էր եռանդի պատյանում: Շարժունակ ու ճարպիկ, աննկուն ու դյուրաթեք, միշտ ամեն ինչի և ամեն գործի առշեում էր. առաջին խոսք ասողն էր, առաջին ձեռք բարձրացնողը, առաջին ըմբռնողը, առաջին համաձայնողը և առաջին խուսափողը: Եռանդն ամեն բանի հերիք էր անում և մի քիչ էլ մնում էր հաջորդ օրվա համար: Բայց, սրա հետ մեկտեղ,

նա, զարմանալիորեն, ամենաանաղմուկ մարգն էր: Նա միայն առաջին խոսքն էր ասում, որից հետո այլևս ըմբոշխնում էր արձագանքները:

Երբ Զաքարիան նկատեց փողոցի ծայրից առաջացող մարդկային իմբին, որը իր ճանապարհին փոցի պես հավաքում էր ցաքուցրիվ մարդկանց, Զաքարիան նույնացավ նրա հետ և կամաց-կամաց բազմության առջևում հայտնվեց:

Բազմությունը շատրվանում էր, տարբեր տեղերից նոր խմբեր էին մոտենում, խմբերը միանում էին իրար, և ամբոխը ծավալվելով միացավ մի ուրիշ զանգվածի, և Զաքարիան կրկին առաջն անցավ բազմության: Ու նրա հենց երեսի մոտ, զինվորներով օղամեջ, խաչի տակ կքած հազիվ ոտքերն էր քարշ տալիս երկայն վարսերը ուսերին փռած մարդը:

— Ո՞վ է,— հարցրեց Զաքարիան:

— Իեշուան...— պատասխանեց քիթը վերին շուրթին դրած պառավը և խոփողով ծիծաղեց.— Հրեաստանի նոր թագավորը... Հի... Հի... Հի...

Զաքարիան շեր զիջում իր դիրքերը՝ միշտ առջևում էր՝ մեկ աշից, մեկ ձախից, մեկ իեշուայի ետևից՝ նրա տառապանքի շոգը քթանցքում, զինվորներին ընդմերձ: Զինվորներն էլ շեին վոնդում Զաքարիային. ընդունում էին նրա ներկայությունը որպես անպայման բացառություն, կասկածից վեր մի բան. միշտ մեկը կա, որ յուրայինի նման է և նրան թույլատրվում է այդպիսին լինել:

... Ռերեկան գիշատշի փնտութով շուրջը նայեց և, տեսնելով ընթացող աղմկարար ամրոխին, միացավ նրան: Մարդկանց գլուխների մեջ փնտրում էր Հովհաննեսի փոքր-ինչ երկարավուն ու ճաղատ գագաթը, և Ռերեկայի հայացքը գըլխից գլուխ էր ցատկուում:

... Մեղմախոս Եփրեմը, շրջապատին համաձայն, իր հայհոյանքների պոչերն էր օդավորում... Ամրոխի մեջ դա ավելի լավ էր ստացվում. Ճայնարկություններ, գոռում-գոշումներ շատ կային, և իր մենակ ու խեղճ, անօգնական ու աննպատակ հայհոյանքը նրանց մեջ տեղ էր գտնում, ինչ-որ մի ընդհանուր իմաստ ձեռք բերում:

... Աքազը վերջապես բարձրացրեց մարմինը պատի տակից և, ոտքի եղունգները, մաշկի կտորտանքը թողնելով ճա-

նապարհին, մերթ մեկի ուսից կախվելով, մերթ՝ մյուսի կոնքին հենվելով, ամբոխի հետ դեղևում էր խաչի ետեից:

...Հակոբը տնտղում էր շորսրոլորը. ովքե՞ր են իրենցից, և ով պիտի ստուգի իր վարքը, ով պիտի տեղեկանա, թև ինչ խոսք ու քար է նետելու հեշուայի վրա... Բազմությունը իր սպասածից մեծ էր, և սա մի նոր տագնապ ներարկեց նրա միջ. ուրիմն, շատ է պետական, ուրիմն, կարևորություն է արվում իր գործողություններին...

Ամբոխը հասավ Գողգոթա, և խաչը կանգնեցրին: Եվ երբ զինվորները հեշուային բարձրացրին և հարմարեցնում էին խաչի վրա, գոռոցները ամբոխում շատացան. խառնամբոխը վայնասուն էր բարձրացրել, լրբանում էր, եղած-չեղածը դուրս էր բերել, և նրա հազարավոր տարիների ավիշի կեղտափըրփուրը գլխավերենում կտուր կապեց:

— Մի էդ խայտառակին նայեք...— բերանն էր պատռում Ռերեկան:— Ասում է՝ սիրեք իրար... Տակա՞նք... Բա տղամարդն էլ սիրի՞... Պակասավո՞ր... Կինարմա՛տ... Անասո՛ւն... Կանացիակե՛րպ... Խայտառա՛կ...— Եվ Ռերեկան նրա մեջ տեսնում էր Հովհաննեսին: Ու թող սպանեն Հովհաննեսին, ինքը կթեթեացնի իր մաղձը, փոքրինչ հճանգստանա:

— Ես քու մերը...— գոռաց Հակոբը ինչքան կարող էր բարձր, թեպետ դա նրա առաջին խոսքն էր, տենդից լերդացած լորձունքի միջից մի կերպ, անվստահ դուրս մղվեց:— Թագավոր է ուզում դառնալ... Ինքնակո՛շ... Ամո՛թ... Ամո՛թ...— Ու նետեց մի քարը. քարը կպավ զինվորի ոտքին, և Հակոբը կարկամեց. երկի տեսնողը տեսավ, և միտումնավոր կհամարվի իր արածը... Վախից երկրորդ քարը այնպիսի ուժգնությամբ ու ճշգրտությամբ շպրտեց, որ կպավ ուղիղ խաչի ծայրին և ընկավ հեշուայի կրծքին: Հակոբը թեթեացած շունչ առավ և շարունակեց իր գոռոցները.

— Սպանել հեշուային... Սպանել արքա Հերովդեսի թշշնամուն....

...Աքազը նայում էր հեշուայի գեղակազմ, առողջ մարմնին. հիմա մեխերը պիտի մտնեն այդ երիտասարդ առողջության մեջ, և նա պիտի ավրվի, նեխի իր մարմնից ավելի շուտ: Իր թարախակալած մարմինը նրանից ավելի երկար կմնա երկրի վրա: Թեկուզ մեկ օրով, թեկուզ մեկ ժամով,

բայց ավելի երկար։ Ու ներքին ջղածիգ հոհոոցը թեթևացրեց Աքազի անիմաստությունը։

... Սաղաթիելի աշքերի մեջ նենգաժապիտը թռչոտում էր այս ու այն կողմ, և Սաղաթիելը հաշիվ էր անում. «Վեց արծա՞թն է շատ, թե՞» այս մի առողջ կյանքը, Սրա կորուստը ավելի մեծ է, և սա ավելի է խարված։ Խարողների մեջ ես էլ կամ։ Որովհետեւ ես այստեղ եմ, նա՝ խաշի վրա։ Ես այնքան էլ խարվողը չեմ։ Ես տանուկ չեմ տվել սրա համեմատությամբ»։ Ու մի կետի հարվածող արյունը կասեցվում էր այդ պատկերից։ Ու, Աստված մի արասցե, շկայանա մահապատիժը։ Հօդս կցնդի իր մխիթարանքը... Եվ Սաղաթիելը դրա վախից գոռում էր։

— Խաբերա՛ Խաբերա՛... Խաշե՛լ... Սպանե՛լ խաբերային...

... Թարսիսը ամբողջ այս ընթացքում ամրոխի միջով առաջանում, հա՛ առաջանում էր՝ մանրամասն ու լավ տեսնելու համար ինչուայի աշքերի խորքը, ըմբոնելու համար նրա ցավին դիմակայելու ուժի պաշարը։ Եթե նա կոչ է անում թշնամուն սիրել, մեկ այտին խփողին մյուս այտն էլ դեմ անել, ուրեմն նա նապաստակից ավելի թույլ է, քանի որ նապաստակը գոնե փախչում է։ Իսկ նա խաշ է ելնում։ Ուրեմն, անպայման չէ առյուծ լինելը, նապաստակի մեջ էլ անիմանալի խորհուրդ կա։ Եվ մի երկյուղ ուներ հիմա Թարսիսը՝ միայն թե ինչուան առյուծ շդառնա, շխուսափի կործանումից։ Թող այդպես էլ խաշի վրա մնա. դա իր գոյության իրավունքի հասաւատումն է։ Ու միացնում էր Թարսիսը իր ձայնը ամրոխի ձայնին։

— Խաշե՛լ, խաշե՛լ...

... Զաքարիան հենց խաշի տակ, ինչուայի ոտքերի մոտ եռանդուն գործարարության տարերքում էր։ Նա սեփական նախաձեռնությամբ իր արհեստավորական հմտությունն էր դրսենորում, ժամանակակից առաջատար մեջությունն էր դուռը մեխի խփողի բոււը։ Հաշվեց, մնում է ինչուայի միայն մի ոտքը, իսկ ձեռքի համար ընտրած մեխը փոքր է ոտքի համար, ետ դրեց, քրքրից արկղի պարունակությունը, գտավ հարմարը՝ երկար, լայն գլխիկով։ Իսկականն էր։ Հպարտացավ իր ճիշտ ընտրությամբ և մեխը շտապ տվեց մեխ խփողին։ Եվ նաև մտածեց, որ գոհ կմնա մեխ խփողը իր բարեխըդ-

Ֆությունից: Այդպես է, ինքը ամեն ինչ բարեխղճորեն է կատարել իր կյանքում՝ ճշգրիտ, տեղը տեղին։ Մեխ խփողն էլ հավանեց այս մեխը, քանի որ իեշուայի մյուս ոտքը մի քանի անգամ դուրս էր պրծել փոքր գլխանի մեխից, ու հիմա թեթև գոհոնակությամբ նայեց Զաքարիայի կողմը, և Զաքարիան ներքուստ ինքնահաստատման շղթային ավելացրեց ևս մեկ օղակ։ Ինչպես սովորաբար, Եվ հրապուրված դիտում էր, թե որքան հեշտությամբ ու սահուն է մեխը մտնում ոտքի մեջ։

Այս յոթ հոգին գտնվում էին այն ամբոխի մեջ, որը և որի ներկայությամբ խաչ բարձրացրին Քրիստոսին։ Ասում ենք՝ ամբոխի, վերացական, անկերպար մի բան։ Բայց եղել է որոշակի ՅՈՒՅՑԱԿ, Եվ այն տապել է հավերժության մարմնի վրա։ Եվ որևէ մեկը չէր կարող դուրս մնալ այդ դաշվածքից։ Զարմանահրաշ, խենթացնելու շափ զարմանահրաշ է փաստ-ԾՐՁ-մարտությունը։ Դաշված իրականների մեջ ամենաիրական՝ հավիտենության մարմնին։ Նրա վրայից շի ջնջվում ոլ մի հոգոց, ոլ մի բիծ, ոլ մի շարժում։

Քանի՞ հոգի ուներ ՅՈՒՅՑԱԿԸ, 968°, հազա՞ր, երկո՞ւ հազար, երկու հազար վեց հարյուր քսանշո՞րս... միգուցե մի քանի տասնյակ մարդ։ Բայց եղել է ստույգ թիվ, շատ ստույգ։ Նրանդից յուրաքանչյուրը լինելության ցուցակի մեջ է։ Զեզ շի՞ հետաքրքրում այդ անկրկնելի ցուցակը։ Մի մեծ ու որոշակի կերպար, ոլ պակաս որոշակի, քան մեր գիտցած Քրիստոսի։ Ինձ տանջալիորեն հետապնդում է նրանցից ամեն մեկի կոնկրետությունը, հանվանե, որոնցից կազմվել է այն սարսափելի հզոր ուժը, այն մեծ քաղքենին, որ ժամանակի տերն էր։ Միգուցե անսահմանության տերը։ Թերևս հավերժությունը երկու տեր ունի՝ Քրիստոսը և ՅՈՒՅՑԱԿԸ։ Եվ այդ ցուցակի բեռը ավելի՞ ծանր է, Եվ եթե լիներ այդ ցուցակը, Աստծո որդին մարդու կերպարանքով չէր հայտնվի։ Եվ այդ կերպարանքը ձեված էր ՅՈՒՅՑԱԿի մոդելով... Մեղա Աստված...»

Զմուռնամ ասել, որ այդ ՅՈՒՅՑԱԿի մեջ կար նաև ամբոխի միջից գլուխը վեր ձգած մի մանշուկ, որ լուսումունջ հեկում էր՝ նայելով գեղեցիկ, գեղեցիկ, շարշարանքից ավելի գեղեցկացած իեշուայի կերպարանքին։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքի երկարությունը	3
Հառարակ մարդը	6
Խոպաներեն լեզու	11
Վեցիրորդ մատը	18
Ազա-խան	20
Երկրի վրայի զբաղմունքը	25
Կոբառ Կամո	41
Ղումարբազներ	46
Ճերմակ գրախա	51
Կյանքի գրկում	55
Գլուխը հենակների վրա	66
Տարիքն առած բանցքամարտիկը	74
Երկնածիները	79
Հուզայի երկա՞ր, երկա՞ր, շարչարալից կյանքը	86
Սիփական ճակատագրի մարզարեն	99
Գետնահարում	103
Մպանության գաստիարակություն	107
Մեկումեջ այցելություն Մոնա Լիզային, կամ Եյութեղինության ող- բերգությունը	117
Բումին	121
Հայ հայը	125
Կեռուտ Համսումի երկու ոճական սխալը	129
Կիսագեմը՝ ճաքած սպակու ետևում	132
Ծուցակ	134

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն

Աղասի Այվազյան

ԵՐԵՐԻ ՎՐԱՅԻ ԶԲԱԴՄՈՒՆՅՅԸ

Литературно-художественное издание

Աղազյան Ագասի

ЗАНЯТИЕ НА ЭТОЙ ЗЕМЛЕ

Рассказы

На армянском языке

Ереван, 1993

**Խմբագիր՝ Մ. Արիստակեսյան
Ծապիկի ձեավորումը՝ Ա. Այվազյանի
Նկարչի՝ Ն. Մանուկյան
Գեղ. խմբագիր՝ Կ. Մարիկյան
Տեխ. խորագիր՝ Կ. Կ. Ավազյան
Պերսոնագող սրբագրիչ՝ Ս. Մ. Բոլորյան**